

यथा वा—

आबद्धकृत्रिमसटाजटिलांसभित्ति-

रारोपितो मृगपतेः पदवीं यदि श्वा ॥

मत्ते भकुम्भतटपाटनलम्पटस्य

नादं करिष्यति कथं हरिणाधिपस्य ॥

अत्र शुनकस्य निन्दा निन्दनीयत्वेन प्रस्तुते
तत्सरूपे कृत्रिमवेषव्यवहारादिमात्रेणाविद्वत्ताभिनय-
वति वैधेये पर्यवस्यति ।

सति, तदन्यस्य कारणस्य, वचः प्रतिपादनं, मिमित्ते कारणे
प्रस्तुते सति तदन्यस्य कार्यस्य, एवं सामान्ये प्रस्तुते सति
तदन्यस्य विशेषस्य, विशेषे प्रस्तुते सति तदन्यस्य सामान्यस्य,
तुल्ये प्रस्तुते सति तदन्यस्य तत्सदृशस्येत्यर्थः । अन्यशब्दस्य प्रति-
सम्बन्धिपरत्वात् तत्सरूपे तत्सदृशे ॥

आबद्धेति, आवद्धा याः कृत्रिमाः सटाः स्कन्धलोमानि
तैर्जटिला व्याप्ता अंसभित्तिः स्कन्धदेशो यस्यैवम्भूतः श्वा
शुनकः मृगपतेः सिंहस्य पदवीं स्थानं यद्यारोपितः तादृश-
सटायुक्तत्वेन सिंहसाम्यं प्रापित इत्यर्थः । तथापि मत्ताना-
मिभानां गजानां कुम्भतटस्य पाटने विदारणे लम्पटस्य
व्यसनिनो हरिणानामधिपस्य नादं सिंहनादं कथं करिष्यती-
त्यर्थः ; अभिनयवति अनुकुर्वतीति सम्यक्तं, वैधेये मूर्खे
मूर्खवैधेयबालिश इत्यमरः ।

यथा वा—

अन्तश्छिद्राणि भूयांसि कण्टकाः वह्नो वह्निः ।

कथं कमलनालस्य माभूवन् भङ्गुरागुणाः ॥

अत्र कमलनालवृत्तान्तकीर्तनं तत्स्वरूपे वह्निः
खलेषु जाग्रत्सुभ्रातृपुत्रादिभिरन्तः कलहं कुर्वाणो
पुरुषे पर्यवस्यति ॥

एवञ्च लक्षणलक्षणयोः प्रशंसा शब्दः स्तुति-
निन्दा-स्वरूपाख्यानसाधारणकीर्तनमावपरोद्गच्छति ।
सामान्यनिबन्धना यथा—

विधाय वैरं सामर्षं नरोऽरौ य उदासते ।

प्रक्षिप्योदर्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमाकृतम् ॥

अत्र प्रागेव सामर्षशिशुपाले रुक्मिणीहरणाद्वैरं
दृढीकृतवता कृष्णेन तस्मिन्नुदासितुमयुक्तमिति वक्त-
व्येऽर्थे प्रस्तुते तत्प्रत्यायनार्थं सामान्यमभिहितम् ।

अन्तरिति, छिद्राणि रन्ध्राणि दोषस्थानानि च कण्टकाः
शूकाः खलाय भङ्गुराः भङ्गशीलाः गुणाः सौभाग्यादयः तन्त-
वश्च ; अत्र स्तुतिनिन्दादासीनस्वरूपाख्यानमिति श्लिष्टविशेष-
णत्वमिति च भेदः ।

एवञ्चेति, उक्तोदाहरणेषु प्रस्तुतपरस्याप्रस्तुतवर्णनस्य
विरूपत्वे सतीत्यर्थः । विधायेति, ये नराः मनुष्याः सक्रोधेऽरौ
शत्रौ वैरं विधायोदासीना भवन्ति तं कक्षे तृणे उदर्चिषमग्निं
निक्षिप्य अभिमाकृतं पवनाभिमुखं शेरते निद्रां कुर्वन्तीत्यर्थः ।

यथा वा—

सौहार्दं स्वर्णरेखाणामुन्नावचभिदाजुषां ।

परलोमिति कोप्यस्ति परीक्षा निकषोपलः ॥

अत्र यदित्वं प्रत्यक्षमिव परोक्षेपि मम हितमाच-
रसि तदा त्वमुत्तमः सूहृदितिविशेषे वक्तव्यत्वेन
प्रस्तुते सामान्यमभिहितं ।

विशेषनिबन्धना यथा—

अङ्गाधिरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः ।

केसरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः ॥

अत्र कृष्णं प्रति बलभद्रवाक्ये मार्हवदूषणपरे
पूर्वप्रस्तावानुसारेण क्रूरएव ख्यातिभाग्भवति न
तु मृदुरिति सामानेय वक्तव्ये तत्प्रत्यायनार्थम-
प्रस्तुतो विशेषोऽभिहितः एवं दृढतकथादिषु सामा-
न्यतः कञ्चिदर्थं प्रस्तुत्य तद्विवरणार्थमप्रस्तुतकथा-
विशेषोदाहरणेष्वियमेवाप्रस्तुतप्रशंसा द्रष्टव्या कार-
ण-
निबन्धना ।

सौहार्देति, सौहार्दानि मैत्राण्येव स्वर्णरेखा इति रूपकं तासां
परीक्षणे निकषोपलः परोक्षमिति संज्ञितः कोप्यस्तीत्यन्वयः ।

अङ्गेति, मृगलाञ्छन इत्युच्यत इति शेषः । निष्ठुरं क्षिप्तानि
निरस्तानि मृगयथानि येन तादृशः केसरी सिंहो मृगाधिपः

यथा—

हृतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधमा ।
 कृतमध्यविलम्बि लोच्यते धृतगम्भीरखनीखनीलिमः॥
 अत्राप्राकरणिकेन्दुमण्डलगतयोत्प्रेक्षमाणेन दम-
 यन्तीवदननिर्माणार्थं सारांगहरणेन तत्कार्यरूपं
 वर्णनीयतया प्रस्तुतं दमयन्तीवदनगतलोकोत्तरं
 सौन्दर्यं प्रतीयते ।

यथा वा— [मदीयवरदराजस्तवे]

आश्रित्य नूनममृतद्युतयः पदं ते
 देहक्षयोपनतदिव्यपदाभिमुख्याः ।
 लावण्यपुण्यनिचयं सुहृदि त्वदास्ये
 विन्यस्य यान्ति मिहिरं प्रतिमासभिन्नाः ॥

अत्राप्राकरणिकचन्द्रकर्तृकतयोत्प्रेक्षमाणेन
 लावण्यपुण्यनिचयविन्यासेन कारणेन तत्कार्यमन-
 न्तकोटिचन्द्रलावण्यशालित्वं अनन्यमुखसाधारणं

इत्युच्यत इति च शेषः । धृतेति, धृतो गम्भीरायां खन्यां गतं-
 खस्थाकागस्य नीलिमा येनेति मण्डलविशेषणम् ।

आश्रित्येति, हे देव ! प्रतिमासभिन्ना अमृतद्युतयश्चन्द्रास्ते
 विष्णोः पदमाकाशमेव पदं चरणमाश्रित्य देहस्य क्षये उपनतं
 सम्पन्नं दिव्यपदस्याभिमुखत्वं एषामेवभूताः सन्तस्त्वदास्य-
 रूपे सुहृदि मिते नूनं लावण्यस्य स्वरूपस्य पुण्यस्य निचयं
 विन्यस्य मिहिरं सूर्यं प्रति यान्तीत्यन्वयः ।

भगवन्मुखे वर्णनीयतया प्रस्तुतं प्रतीयते, तथाहि—
 चन्द्रस्तावन्मन्त्रलिङ्गादृद्धिज्ञयाभ्या मभेदेपि भेदाध्य-
 वसायांदा प्रतिभासं भिन्नत्वे न वर्णितः तेनातीताश्चन्द्रा-
 अनन्तकोटय इति लब्धं, कालस्यानादित्वात्सर्वेषाञ्च
 तेषामाकाशसमाश्रयणं श्लेषमहिम्ना भगवच्चरण-
 समाश्रयत्वे नाध्यवसितं, भगवच्चरणं प्रपन्नानाञ्च देह-
 क्षयोपस्थितौ परमपदप्राप्ताभिमुख्यं तदानीमेव स्वसु-
 हृद्गोर्गं स्वकीयमुद्यतस्तोमनिवेशनं ततः सूर्यमण्डल-
 प्राप्तिश्चेत्ये तत्सर्वं श्रुतिसिद्धमिति तदनरोधेन
 तेषां देहक्षयकालस्याभावास्यारूपस्योपस्थितौ सूर्य-
 मण्डलप्राप्तेः प्राक् प्रत्यक्षसिद्धं पुण्यत्वेन निरूपितस्य
 लावण्यस्य प्रहाराणं निमित्तोक्तत्वं तस्य चन्द्रसादृश्य-
 स्वरूपोपचरिततत्सौहार्दवेति भगवन्मुखे न्यसन्मुत्-
 प्रेक्षितं । यद्यपि सुहृद्वज्जत्वे तावदल्पपुण्यसंक्रमो
 भवति तथापि अत्र सुहृदित्येकवचनेन भगवन्मुख-

मन्त्रलिङ्गादिति, नवोनवो भवति जायमान इत्यादि मन्त्र
 सामर्थ्यादित्यर्थः । मन्त्रस्य मानान्तरसिद्धार्थानुवादकत्वादाह—
 वृद्धीति । श्रुतीति, तत्सूक्ततदुष्कृते विधूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः
 सूक्ततमुपयन्ति अप्रिया दुष्कृतमिति कौषीतकी श्रुतिः स यावत्
 क्षिप्येन्ननस्तावदादिभ्यं गच्छतीति स वायुमागच्छति स
 तत्र विजिहिते यथा रथचक्रस्य स्वन्तेन स जडं आक्रमते स
 आदित्यमागच्छतीति च श्रुती स आदित्यमागच्छतीत्यनन्तरं

मेव चन्द्रस्य सुहृद्भूतं न मुखान्तराणि चन्द्रमादृश्य-
गन्धस्यास्पदानीति भगवन्मुखस्यैतरमुखेभ्यो व्यति-
रेकोऽपि व्यञ्जितः, ततश्च तस्मिन्नेव सर्वेषां स्वध्याव-
ल्लावण्यविन्यसनोत्प्रेक्षणेन प्राग्वर्णितः प्रस्तुतोऽर्थः
स्पष्टमेव प्रतीयते । यद्यपि श्रुतौ सूर्यमण्डलप्राप्तन-
न्तरभाविविरजानदीक्रमणान्तरमेव सुहृत्सुकृत-
संक्रमणं श्रूयते तथापि शारीरकशास्त्रे तस्यार्थवशात्
प्राग्भावः स्थापित इति तदनुसारेण विन्यस्य मिहिरं
प्रतियान्तीत्युक्तम् ।

कार्यनिबन्धना यथा—

नाथ ! त्वदंघ्रिनखधावनतोयलग्ना-

स्तत्कातिलेशकणिकाजलधिं प्रविष्टाः ।

स आगच्छति विरजां नदी तां मनसैवात्येति तत्सूक्तदुष्कृते
विधूनुत इति श्रुतौ । शारीरकेति, शरीरे भवः शारीरः स एव
शारीरक आत्मा तत्प्रतिपादकेत्यर्थः । अर्थवशात् प्रयोजनवशात्
पूर्वं पापादित्यागाभावेऽर्चिरादिमार्गप्राप्तिपूर्वकब्रह्मप्राप्तेरसम्भ-
वेन पाठक्रमस्य अर्थक्रमेण बाधादिति भावः । स्थापित इति,
सापरायेतर्तव्याभावात्तथा ह्यन्य इति, तार्तीयाधिकरणे सिद्धा-
न्तित इत्यर्थः ॥

नाथेति, हे नाथ ! विष्णो ! त्वच्चरणनखप्रक्षालनजले गङ्गारूपे
लग्नाः तेषां नखानां कान्तिलेशकणिकाः समुद्रं प्राप्ताः ता एव च
कणिकास्तस्य जलधेमंथनेन सान्द्रतां प्राप्ता नूनं समुद्रसम्बन्धि-

ता एव तस्य मथनं नवनीभवन्त्यो

नूनं समुद्रनवनीतपदं प्रपन्नाः ॥

भगवत्पादाब्जुज्ज्वलनरूपायां दिव्यस त्य-
लङ्कारसादिवल्लभानां तथा सह समुद्रं प्रविष्टानां
तन्मखकान्तिलेशकणिकानां परिणामतया सम्भाव्य-
माने समुद्रनवनीतपदवाच्येन चन्द्रेण कार्येण तन्मख-
कान्त्युत्कर्षः प्रतीयते ।

यथा वा—

असग्राश्चेद्गतिसौकुमार्यमधुना हंसस्य गैर्वरलं
संलापो यदि धायतां परभृतैर्वाचंयमत्वव्रतं ।

अङ्गानामकठोरता यदि दृषत्प्रायैव सा मालती
कान्तिश्चेत् कमला किमत्र बहुना काषायमालम्बताम् ॥

अत्र नायिकागतिसौकुमार्यादिषु वर्णनीयत्वेन

नवनीतस्य चन्द्रस्य पदं प्राप्ताः चन्द्ररूपेण परिणता इत्यर्थः, तथा
तद्वारेण तदित्यनन्तरं हेतुरिति शेषः । तद्धेतु नखकान्त्युत्कर्ष-
इत्यर्थः । अस्याश्चेदिति असगाः कामिन्या गतिसौकुमार्यं दृष्टं
चेदिताध्याहारेणान्वयः, एवं संलापोभाषणं यदि श्रुतस्तदा-
परभृतैः कौकिलैर्वाचं यच्छतीति तथा तस्य भावो मौनमेव
व्रतं साध्यताम् अकठोरतां मार्दवं यदि दृश्यते तदा सा प्रसिद्धा
मालती दृषत्प्रायैव पाषाणतुल्यैव लक्ष्यत इति कान्तिर्दृष्टाचेत्तदा
कमला लक्ष्मीः काषायं वस्त्रमालम्बतामाश्रयतु किमत्र बहुनोक्ते-
नेतान्वयः । गतादिषु गतिसौन्दर्यादिषु सम्भाव्यमानानि उत्-

प्रस्तुतेषु हंसादिगतगर्वशान्त्यादिरूपाणि औचित्येन सम्भाव्यमानानि कार्याणि अभिहितानि । एतानि च पूर्वोदाहरण इव न वस्तुकार्याणि किन्तु तन्निरीक्षणकार्याणि ॥

लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्या-

दमंशयं पर्वतराजपुत्र्याः ।

तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्यु-

र्वालप्रियत्वं शिथिलञ्च मर्य्य ॥ इति

उदाहरणान्तरे तथैव स्पष्टम् । अङ्गानामकठोर-
तेति तृतीयपादे तु वर्णनीयाङ्गसौकुमार्यातिशय-
निरीक्षणकार्यत्वमपि नार्थाक्षेप्यमालतीकठोरत्वे विव-

चेक्षमाणानि । पूर्वोदाहरणाद्वैलक्षण्यमाह—एतानीति कार्या-
णीत्यर्थः ।

लज्जेति, तिरश्चां पश्वादीनां चेतसि यदि लज्जास्यात्तदा-
चमर्यः गोमृगाः पर्वतराजपुत्र्यास्तं तथा रमणीयं केशपाशं
प्रसमीक्ष्य बालाः केशाः प्रिया यासान्तास्तथा तत्वं शिथिलं कुर्यु-
रित्यन्वयः । तथैव निरीक्षणकार्यत्वमेव । अर्थाक्षेप्येति, दृषत्-
प्रायत्वरूपार्थाक्षेप्येत्यर्थः । इदमपि अप्रस्तुतबुद्धेः कार्यत्वमपि
अपिना प्रस्तुतबुद्धेः कारणत्वं प्रागुक्तं समुच्चीयते । त्वदङ्गमार्दवे-
दृष्टे कस्य चित्ते न भासते, मालतीशशभङ्गेखा कदलीनां कठोर-
तेति—तुल्ययोगितायां प्रागुदाहृतं ॥ ननु कार्यरूपेणाप्रस्तुतेना-
र्थेन यत्र प्रस्तुतं तत्कारणमवगम्यते सा कार्यनिबन्धना अप्र-

क्षितं प्रतिप्रयोगिविशेषापेक्षकठोरत्वस्य तदकार्य-
त्वात् किन्तु तद्बुद्धेरेव, इदमपि त्वदङ्गमार्दवे दृष्ट
इत्याद्युदाहरणान्तरे तथैव स्पष्टम् ।

अयं कार्यत्व इव बुद्धेः कार्यत्वेऽपि कार्यनिबन्ध-
नत्वं न हीयत इति एतादृशान्यपि कार्यनिबन्धना
प्रस्तुतप्रशंसायामुदाहृतानि प्राचीनैः । वस्तुतस्तु,
तदतिरेकेऽपि न दोषः, न ह्यप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुता-
प्रस्तुतयोः पञ्चविध एव सम्बन्ध इति नियन्तुं शक्यते,
सम्बन्धान्तरेष्वपि तद्दर्शनात् ।

स्तुतप्रशंसोच्यते नचोदाहृतेषु तत्सम्भवः मालतीकठोरत्वादेर-
प्रस्तुतस्यार्थस्याकार्यतायास्त्वयैव दर्शित्वात् ।

एवं प्रस्तुतस्य कामिनीगतिनिष्ठसौन्दर्यातिशयादेर्निरो-
क्षणस्यैव कारणत्वेन स्वरूपतस्तस्याकारणत्वादित्यत आह—
अर्थस्येति, अयमाशयः—अर्थस्याप्रस्तुतत्वे सुतरां तद्बुद्धेरप्रस्तुत-
त्वात्कार्यत्वाच्च न तावदप्रस्तुतकार्यत्वांशासम्भवः, अर्थत्वस्य
प्रयोजनाभावेन लक्षणे अनिवेशादव्यावर्तकत्वाच्च । नापि प्रस्तुतस्य
कारणत्वांशस्यासम्भवः, स्वरूपतस्तस्या हेतुत्वेऽपि ज्ञातस्य हेतुत्वा-
दिति । ननु गतिसौन्दर्यादेर्ज्ञानमेव हेतुर्न तु ज्ञायमानं गतिसौन्द-
र्यादि, तदभावेऽपि ज्ञानमात्रात्काकीरुत्यत्तेरित्यस्वरसादाह—
वस्तुतस्त्विति, तदतिरेके तस्याः प्राचीनोदाहृताप्रस्तुतप्रशंसाया
अतिरेके प्रकारपञ्चकाधिक्ये ॥

यथा—तापत्रयौषधवरस्य तव स्मितस्य
निश्वासमन्दमारुतानिबुसीकृतस्य ।
एते कडङ्करचया इव विप्रकीर्णा-
जैवाटकस्य किरणा जगति भ्रमन्ति ॥

अत्र ह्यप्रस्तुतानां चन्द्रकिरणानां भगवन्मन्द-
स्मितरूपद्विष्यौषधधान्यविशेषकडङ्करचयत्वंोत्प्रेक्षणेन
भगवन्मन्दस्मितस्य तत्सारतारूपः कोप्य, तर्षः प्रती-
यते, न च धान्यकडङ्करचययोः कार्यकारणभावादि-
सम्बन्धोऽस्ति अतः सहोत्पत्त्यादिकमपि सम्बन्धान्तर-
माश्रयणीयमेव । एवमुपानोपमेयावाश्रित्य तत्र कवि-
कल्पितकार्यकारणभावनिवन्धने अप्रस्तुतप्रशंसे दर्शिते;
ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ।

यथा—कालिन्दि ! ब्रूहि कुस्मोद्भवजलधिरहं
नाम गृह्णासि कस्मात् ।

तापेति, हे हरे ! तव निश्वासरूपमन्दमारुतेन निबुसीकृतस्य
बुसरहितीकृतस्य स्मितरूपस्य आध्यात्मिकादितापत्रयौषधस्य
विप्रकीर्णाः कडङ्करचया बससमूहा इवैते जैवाटकस्य चन्द्रस्य
किरणा जगति भ्रमन्तीत्यन्वयः । तत्सारतारूपः किरणसारतारूपः ।
एवमिति, हृतसारमितुगदाहरणे चन्द्रवदने उममानोपमेयपदा-
र्यावाश्रित्य चन्द्रसारांशहरणस्य सतः कविप्रौढोक्तिकल्पितं कार-
णत्वं एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

कालिन्दीति, नर्मदायाः समुद्रस्य च संवादोऽयं—तत्र यमुना

शत्रोर्मे नर्मदाहं त्वमपि वदसि मे

नाम कस्मात् सपत्न्याः ॥

मालिन्यन्तर्हि कस्मादनुभवसि मिलत्-

कज्जलैर्मालवीनां ।

नेचाम्भोभिः किमासां समजनि कुपितः

कुन्तलक्षोणिपालः ॥

अत्र किमासां समजनीति मालवीनां तथा रोद-
नस्य निमित्ते पृष्टे तत्प्रियमरणरूपनिमित्तमनाख्याय
कुपितः कुन्तलक्षोणिपाल इति तत्कारणमभिहित-
मिति कारणनिबन्धना । मालवान् प्रति प्रस्थितेन
कुन्तलेश्वरेण किं तेनाशिता ? इति पृष्टे तद्वधान-
न्तरभाविजलधिनर्मदाप्रश्नोत्तररूपं कार्यमभिहित-
मिति अत्रैव कार्यनिबन्धनापि । पूर्वस्यां प्रश्नः शाब्दः
अस्यामार्थ इति भेदः ॥ २७ ॥

भ्रान्त्या समुद्रेण कालिन्दीतुल्ये कोपात्साकूतं नर्मदाया उत्तरं
हे कुम्भोद्भव अगस्त्यमुने ब्रूहीति, ततः पुनः समुद्रस्य प्रतिवचनं
अहं जलधिर्भवामि मम शत्रोर्नाम कस्माद्देतोर्गृह्णासीति, सापुन-
राह—नर्मदाहमित्यादि, ततः समुद्रः पुनराह—तर्हि कुतो
मालिन्यमनुभवसीति, सा पुनराह—मलत्कज्जलैर्मालवदेशाङ्ग-
नानां नेत्राश्रुभिरिति, ततः किमासां जातमिति समुद्रस्य प्रश्नः,
कुन्तलदेशाधिपः कुपित इति नर्मदाया उत्तरमिति ॥ २७ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायामप्रसूतप्रशंसाप्रकरणम् ॥

इत्यप्रसूतप्रशंसा नाम सप्तविंशत्यलङ्कारः ॥ २७ ॥

प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुतारङ्कुरः ।

किं भृङ्ग ! सत्यां मालत्यां केतव्या कण्टकेद्वया ॥

यत्र प्रस्तुते वर्ण्यमानेनाभिमतमन्यत्प्रस्तुतं द्यो-
त्यते तत्र प्रस्तुतारङ्कुरालङ्कारः । उत्तरार्द्धे नृदाहरणम्,
इह प्रियतमेन साकमद्यान प्रिहरती कादित् भृङ्गं
प्रत्यवाह । त वाच्यायमा प्रस्तुतत्वं । नवानामन्त्रणीया
मन्त्रणे न वाच्यामस्मवादप्रस्तुतमेव वाच्यमिह स्वरूप-
प्रस्तुतावगतये निर्दिष्टमिति वाच्यं, सौगंध्यादिना
भृङ्गादावप्यामन्त्रणस्य लोके दर्शनात् ।

यथा—

कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव वञ्चि माधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ।

प्रस्तुतेनेति, प्रधानभूतप्रस्तुतान्तराभिव्यञ्जकं प्रस्तुतवर्णनं
प्रस्तुतारङ्कुरालङ्कारः । प्रस्तुतस्याभिव्यञ्जकत्वादङ्कुरइवाङ्कुर इति
व्युत्पत्तेः । किमिति, हे भ्रमर ! मालत्यां प्रियमानायां कण्टके-
द्वया कण्टकव्याप्तया केतव्या किं प्रयोजनमिति प्रस्तुतेन भ्रमर-
वृत्तान्तेन मयि मनोहारिण्यां सत्यां किमुद्देशकारिण्या परवनि-
तयेति नायकवृत्तान्तः प्राधान्येन प्रस्तुतोऽभिव्यज्यते । कथमिह
भृङ्गवृत्तान्तस्य प्रस्तुतत्वं ? तत्राह -- इहेति, तथाच भृङ्गसंश्लिष्य-
कत्वात्तद्वृत्तान्तोऽपि प्रस्तुत इति भावः । अनामन्त्रणीयामन्त्र-
णेन सम्बोध्यत्वायोग्यसम्बोधनेन । वाच्यासम्भवात्—भृङ्गसंश्लि-
ष्यकवाच्यासम्भवात् ।

कस्त्वमिति, शाखोटकतकं प्रति कस्यचित्पथिकस्य प्रशोक्तिः ।

वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते ।

न छायापि परोपकारकरिणी मार्गस्थितस्यापि मे ॥

इत्यत्र चेतनाचेतनप्रश्नोत्तरवृत्तिर्यगामन्त्रणस्या-
त्यन्तमसम्भावितत्वाभावात् एवं प्रस्तुतेन वाच्यार्थेन
भृङ्गोपालस्मरूपेण वत्क्रयाः कुलवध्वाः सौन्द-
र्याभिमानशालिन्याः क्रूरजनपरिहृत्तिदुःप्रधर्षायां
परवनितायां विटसर्वस्वापहरणसंकल्पदुरासदयां

कथयामीत्याद्युत्तरम् । वैराग्यादिव वदसीति पुनः प्रश्नः; साधुविदि-
तमिति शाखोटकस्योत्तरं । कस्मादिदं वैराग्यमिति पुनः प्रश्नः;
कथ्यत इति पुनरुत्तरं प्रतिज्ञाय शाखोटक आह—वामभागेनो-
पलक्षितोत्र वटोस्ति तं पान्यो जनः सर्वात्मना समित्पत्रच्छाया-
दिभिः सेवते आश्रयति, मम पुनमार्गस्थितस्यापि न छायापि
परोपकारसम्पादिकेति, भूताधारत्वादिति भावः । वामेनेति,
मार्गेति च श्लिष्टम् अत्यन्तम् आरोपेणापि, परवनितायामिति,
वेश्यायामिति च विषयसमो तद्विषय इत्यर्थः; विटानां सर्वस्व-
स्यापहरणे यः सङ्कल्पस्तेन दुःप्रापेति वेश्याविशेषणम् । अन्येति, हे
भृङ्ग ! अन्यासूपमदंक्षमासु सुमनसां पुष्पाणां लतासु तावत् यावत्
नवमल्लिकायाः कलिका सञ्जातरजस्का भवति, लोलं वपलं मनो
विनोदय, लोलमिति क्रियाविशेषणं वा, नवमल्लिकाया लता-
विशेषस्य बालामभिनवां असञ्जातरजस्कां कलिकामकाले व्यर्थं
किमिति कदर्थयसि पीडयसीत्यन्वयः । रजः पुष्परजः, स्त्रीणां
रूतश्च । शृण्वतीति, एतद्वचनं शृण्वति सतीत्यर्थः ॥

वेश्यायां वा कण्टकसङ्कुलकेतकीकल्पायां प्रवर्तमानं
प्रियतमं प्रत्युपालम्भोद्योत्यते ॥

यथा वा —

अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग-

लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु ।

बालामजातरजसङ्कुलिकामकाले

व्यर्थं कदर्शयसि किं नवमल्लिकायाः ॥

अचाप्यद्यानमध्ये चरन्तं भृङ्गं प्रत्युपालम्भ
इति वाच्यार्थस्यापि प्रस्तुतत्वम्, इदञ्च प्रौढाङ्गनासु
सतीषु बालिकां रतये लोभयति कामिनि शृण्वति
कस्याश्चिद्विदग्धाया वचनमिति तं प्रत्युपालम्भोद्यो-
त्यते ॥

यथा वा —

कोशद्वन्द्वमियं दधाति नलिनी कादम्बचञ्चूक्षतं
धत्ते चूतलता नवं किसलयं पुंस्कोकिलाखादितम् ।
इत्याकर्ण्य मिथः सखीजनवचः सा दीर्घिकायास्तटे
चैलान्तेन तिरोदधे स्तनतटं बिम्बाधरं पाणिना ॥

कोशेति, इयं नलिनी कमलिनी कोशद्वन्द्वं मुकुलयुगलं
कादम्बस्य हंसस्य चञ्चूक्षतं क्षतक्षतं दधाति धत्ते, तथेयं चूतस्या-
म्बस्य लता नूतनं पल्लवं पुंरूपैः कोकिलैराखादितं चर्वितं धत्ते
इति दीर्घिकाया वाप्यास्तटे मिथः परस्परं सखीजनस्य वचः
आकर्ण्य सा प्रस्तुता नायिका कमलमुकुलाभ्रपल्लवव्याजेनैता

अचेयमिति नलिनीव्यक्तिविशेषमिद्दिशेन दीर्घि-
काया स्तटे इत्यनेन च वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वं स्पष्टं,
प्रस्तुतान्तरद्योतनञ्चोत्तरार्द्धे स्वयमेव कविनाविष्कृ-
तम् । अत्राद्योदाहरणयोरन्यापदेशध्वनिमाह लोच-
नकरः । अप्रस्तुतप्रशंसायां वाच्यार्थाऽप्रस्तुतत्वादवर्ण-
नीय इति तत्वाभिधायामपर्यवसितायां तेन प्रस्तुतार्थ-
व्यक्तिलङ्कारः, इह तु वाच्यस्य प्रस्तुतत्वेन तत्वाभिधायाम-
पर्यवसितायामर्थसौन्दर्यबलेनाभिमतार्थव्यक्तिध्वनिरे-
वेति । वस्तुतस्त्वयमप्यलङ्कार एव न ध्वनिरिति व्यव-
स्थापितं चित्रमीमांसायाम् । तृतीयोदाहरणस्यत्व-
लङ्कारत्वे कस्यापि न विवादः उक्तं हि ध्वनिलता—

“शब्दार्थशक्त्या क्षिप्तोपि व्यङ्ग्योर्थः कविना पुनः ।
यत्नाविष्कृत्यते स्वेकतया सान्यैवालङ्कृतिर्ध्वनेः” ॥
इति एतान्यपि साङ्ख्यनिबन्धनान्युदाहरणानि

मदीयस्तनाधरक्षतवृत्तान्तं कथयन्तीति ज्ञात्वा चैलस्य वल्लस्या-
न्तेन प्रान्तेन स्तनतटं तिरोदधे विम्बरूपमभरं पाणिना तिरो-
दधे आच्छादितवतीत्यन्वयः । अन्यापदेशेति, अन्यस्यापदेशो मिषं
यत्र तादृशमित्यर्थः । तदीयमेव गन्धं दर्शयति—अप्रस्तुते यादि ।
व्यवस्थापितमिति, प्रस्तुतत्वेऽपि मुख्यतया तात्पर्याभावादत्राप्यभि-
धापर्यसानाभावादिति भावः । सान्यैवेति, सा अलङ्कृतिर्ध्वनेः
रूपाशादन्यैवेत्यर्थः; प्रस्तुतत्वलभनेन प्रस्तुतत्वप्राप्त्या ।

सम्बन्धान्तरनिबन्धनान्यपि कथञ्चिद्वाच्यव्यङ्ग्ययोः
प्रस्तुतत्वनिबन्धनेनोदाहरणीयानि दिङ्मात्रमुदा-
ह्रीयते—

रात्रिः शिवा काचन सन्निधत्ते
विलोचने जाग्रतमप्रमत्ते ।
समानधर्मा युवयोः सकाशे
सखा भविष्यत्यचिरेण कश्चित् ॥

अत्र शिवसारूप्यमिव तदेकदेशतया तद्वाच्यं
ललाटलोचनमपि शिवरात्रिमाहात्म्यप्रयुक्तत्वेन वर्ण-
नीयमिति तन्मुखेन कृतं शिवसारूप्यं गम्यम् ।

यथा वा—

वहन्ती सिन्दूरं प्रबलकवरीभारतिमिर-
त्विषां वृन्दैर्बन्दीकृतमिव नवीनार्ककिरणं ।

रात्रिरिति, हे विलोचने ! शिवा कल्याणरूपा काचन अनिर्वचनीय-
प्रभावा रात्रिः शिवरात्रिरित्यर्थः; सन्निधत्ते सन्निहिता भवति; अतः
युवाम् अप्रमत्ते जाग्रतं जाग्रद्रूपे भवतम्; कुतस्तत्राह—युवयोः
सकाशे समीपे अचिरेण समानधर्मा सदृशः सखा कश्चिद्विष्यति
तृतीयं लोचनं भाले भविष्यतीत्यर्थः । तदेकदेशतयेति, शिवरात्रि-
माहात्म्यप्रयुक्तत्वे हेतुः, तच्च वर्ण्यत्वे तद्वाच्यम् उदाहृतकाव्यवाच्यम्
एवञ्चेकदेश्येकदेशभावसम्बन्धनिबन्धनत्वमत्र दर्शितम् । वहन्तीति,
भगवत्याः सीमन्तवर्णनमिदम्—अयि शिवे ! तव सीमन्तसरणिः नः

तनो तु क्षेमं नस्तव वदनसौन्दर्यलहरी

परीवाहस्रोतः सरणिरिव सीमन्तसरणिः ॥

अत्र वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतायाः सीमन्तसरणेर्वदन-
सौन्दर्यं परीवाहत्वोत्प्रेक्षणेन परिपूर्णतटाकवत्परी-
वाहकारणीभूतास्यस्थाने अमान्ती वदनसौन्दर्य-
समृद्धिः प्रतीयते सापि वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतैव ॥

यथा वा—

अङ्गासङ्गिमृणालकाण्डमयते भृङ्गावलीनां रुचं
नासामौक्तिकमिन्द्रनीलसरणिं श्वासानिलाद्गाहते ।
यं हिमवाल्क्यपि कुचयोर्धत्ते क्षणं दीपतां
तप्तायःपतिताम्बुवत्करतले धाराम्बु संलीयते ॥

क्षेमं तनोत्वित्यन्वयः। कीदृशी? सिन्दुरं वहन्ती; किमिव? प्रबलानां
केशपाशरूपान्धकारदीप्तीनां समूहैर्वन्दीकृतं बालार्ककिरणमिव।
सरणिः केव ? त्वद्वदनसौन्दर्यलहरीणां परीवाहरूपास्रोतसः
सरणिरिवेति परीवाहोजलनिर्गममार्गः। जलोच्छासाः परीवाहा
इत्यमरः॥ अङ्गेति, विरहसन्तापवर्णनम्। अङ्गसम्बन्धं मृणालकाण्डं
भृङ्गेभ्यो विशेषरहितां तत्समां रुचं कान्तिमयते प्राप्नोति, तापाश-
येन मलिनीभावात्; नासामौक्तिकं श्वासानिला दत्त्युष्णाद्देतो-
रिन्द्रनीलमणेः पदवीं तत्साम्यं गाहते प्राप्नोति तथा कुचयोर्दत्ता
निहितेयं हिमवाल्कुका कर्पूरं क्षणं दीपरूपतां धत्ते, एवं
करतले धारारूपेण सिक्तं जलं तप्तायःपिण्डपतितजलवत्सं-
लीयते तापातिशयात् शेषं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

अत्र नादिकाया विरहासहत्वातिशयप्रकटनाय
संतापवत्कार्याणि मृणालमालिन्यादेऽन्यपि वर्णनीय
त्वेन विवक्षितानीति तन्मूखेन सन्तापोऽवगम्यः । यत्र
कार्यमुखेन कारणास्यावगतिरपि श्लोके निबद्धा न तत्रा-
यमलङ्कारः किन्त्वनुमानमेव ॥

यथा—

परिम्लानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयत-
स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्यहरितं ।
इदं व्यस्तन्यासं प्रशिथिलभुजाक्षेपवलनैः
कृशाङ्गाः सन्तापं वदति नलिनीपत्रशयनम् ॥२८॥

उदाहरणद्वयेऽपि कार्यनिबन्धनत्वं व्यक्तं । न तत्रायमिति द्वयो-
रपि वाच्यत्वादितिभावः । अयमितुग्रपलक्षम् अप्रस्तुतप्रशंसापि
मेति बोध्यम् ; किं कृतमस्ति तत्र चमत्कारोऽत आह—किंत्विति,
परीति, रत्नावल्यां स्वविरहातुरायाः सागरिकायाः शयनमुप-
गतस्य राज्ञ इयमुक्तिः—इदं विसिनीपत्ररचितं शयनं कृशाङ्गाः
सन्तापं वदत्यनुमापयति; किंभूतं ? पीनस्तनजघनसङ्गादुभ-
यत उर्ध्वाधोभागयोः परिम्लानं, तनोः कृशस्य मध्यस्य परिमि-
लनं सङ्घर्षमप्राप्य अन्तर्मध्यभागे हरितवर्णम् एवं प्रकर्षेण
शिथिलयोर्भुजयोरक्षेपैश्चलनोश्च व्यस्तः विषमीकृतो न्यासो
रचना यस्य तादृशमिति ॥ २८ ॥

॥ इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां प्रस्तुताङ्कुरप्रकरणम् ॥

॥ इति प्रस्तुताङ्कुरो नामाष्टाविंशत्यलङ्कारः ॥ २८ ॥

पर्यायोक्तानु गम्यस्य वचो भङ्गान्तराश्रयम् ।
 नमस्तस्मै कृतौ येन मधा राज्ञवधूकुचौ ॥
 यदेवगम्यं विवक्षितं तस्यैव भङ्गान्तरेण विवक्षित-
 रूपादपि चारुतरेण केन चिद्रूपान्तरेणाभिधानं
 पर्यायोक्तम् । उत्तरार्द्धमुदाहरणम्, अत्र भगवान्वासु-
 देवः स्वासाधारणरूपेण गम्यः राज्ञवधूकुचवैयर्थ्य-
 कारकत्वेन रूपान्तरेण स एवाभिहितः ॥

ननु प्रस्तुतकार्याभिधानमुखेन कारणस्य गम्यत्वमपि प्रस्तुता
 ह्युरविषयश्चेत् किन्तर्हि पर्यायोक्तमित्याकांक्षायामाह—पर्या-
 योक्तमिति । वचःप्रतिपादनं भङ्गान्तराश्रयं भङ्गान्तरप्रकारकं
 लक्षणं परिष्कुरुते—यदेवेति, तथाच विवक्षितस्वाकाराति-
 रिक्तेन चारुतरेण रूपेण व्यङ्ग्यस्याभिधानं पर्यायोक्तमिति-
 लक्षणं—पर्यायेण भङ्गान्तरेणोक्तमभिहितं व्यङ्ग्यं यत्वेति व्युत्पत्तेः ।
 लक्षणे स्वपरं व्यङ्ग्यपरं । न च व्यङ्ग्यस्यैव वाच्यत्वं निष्फलं विरु-
 द्धञ्चेति वाच्यं? प्रकारभिदात्, तदुक्तं 'यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यं यथा
 तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते'-इति; चारुतरेणेति विशेषणत् 'नमोराहु-
 शिरश्छेदकारिणे दुःखहारिणे' इत्यत्र न पर्यायोक्तप्रसङ्गः ;
 स्वासाधारणरूपेण वासुदेवत्वेन । यत्तु, राहुशिरश्छेदकारित्व-
 रूपव्यङ्ग्यमादायैव पर्यायोक्तं वक्तुमर्हं न तु विशेषणसामर्थ्यलभ्यं
 वासुदेवत्वमादायेति तदयुक्तम् राहुशिरश्छेदकारित्वस्य वाच्य-
 सिद्धाङ्गत्वेन तेनापि विवक्षितं व्यङ्ग्यम् प्रधानभूतं वासु-
 देवत्वं तदादायैव तत्कथनौचित्यात् । राहुस्त्रीकुचनैष्कल्य-

लोकं पश्यति यस्याङ्घ्रिः स यस्याङ्घ्रिं न पश्यति ।
ताभ्यामप्यपरिच्छेद्या विद्या विश्वगुरोस्तव ॥
अत्र गौतमः पतञ्जलिश्च स्वासाधारणरूपाभ्यां गमगौ
रूपान्तराभ्यामभिहितौ ॥

यथा वा—

निवेद्यनां हन्त समापयन्तौ
शिरोषकोशमृदिमाभिमानम् ।
पादौ कियद्दूरमिमौ प्रयासे
निधित्सते तुच्छदयं मनस्तु ॥

अत्र कियद्दूरं जिगमिषेति गम्य एवार्थौ रूपा-
न्तरेणाभिहितः ॥

यथा वा—देवं वन्दे जलधिगरधिं देवतासार्वभौमम्
व्यासप्रष्ठा भुवनविदिता यस्य वाहाधिवाहाः ।

कारिणे हरये नम—इत्यत्र तु राहुशिरश्छेदकारित्वमेव विवक्षितं
व्यङ्गमिति युक्तं, तदादाय पर्यायोक्तमिति विभावनीयम् ॥

लोकमिति, यस्याक्षपादस्याङ्घ्रिः लोकं न पश्यति उरगत्वात्
ताभ्याम् अक्षपादपतञ्जलिभ्यां अपरिच्छेद्या अनाकलनीया ॥

निवेद्यतामिति, नलं प्रति दमग्रन्था उक्तिः—तव तुच्छदयं
मनः कर्तुं, शिरोषकलिकामृदुत्वाभिमानमपनयन्ती इमौ पादौ
कियद्दूरपर्यन्तं प्रयासे निधातुमिच्छति ? हन्त खेदे, एतन्निवे-
द्यतां कथ्यतामित्यर्थः ॥

देवमिति, देवतासार्वभौमं सकलदेवताऽधीश्वरं देवं

भूषापेटी भुवनमधरं पुष्करं पुष्पवाटी-

शाटीपालाः शतमुखमुखाश्चन्दनद्रुमनोभूः ॥

अत्र यस्य वेदावाहा भुजङ्गमा भूषणानीत्यादितद्-
वाक्यार्थव्यवस्थितौ वेदत्वाद्यारेकाण गम्या एव, वेदा-
दयो व्यासप्रमुखविनेयत्वाद्याकारेणाभिहिताः परन्तु
देवतासार्वभौमत्वस्फुटीकरणाय विशेषणविशेष्यभाव-
व्यत्यामेन प्रतिपादिताः ।

वन्दे कीदृशं जलधिरेव शरधिस्तूणं यस्य तथाभूतं त्रिपुर-
संहारे शरधीकृतस्य विष्णोर्विभ्रान्तिस्थानत्वात्, तथा भुवनेषु
विदिताः ख्याताः व्यासः प्रष्टोऽग्रो येषां ते व्यासप्रमुखा वसि-
ष्ठाद्याः, यस्य वाहानां वाहनानां देवानाम् अधिवाहाः वाह-
नाधिकृता भवन्ति 'पुरोगायेसरप्रष्टाग्रतः सरपुरःसरा' इत्यमरः;
एवमधरं भुवनं पातालं भूषणपेटिका सर्पभूषणत्वात्, पुष्करमाकाशं;
पुष्पवाटिका पुष्पस्थानीयचन्द्रोद्गमाधारत्वात्, शतमुखः इन्द्रस्तत्-
प्रमुखा अग्न्यादयः दिक्पालाः शाटीपालनाधिकृताः दिगम्बरत्वेन
दिशामेव शाटीरूपत्वात्, मनोभूश्चन्दनतरुः चन्दनस्थानीये भस्म-
सम्बन्धित्वात्, भस्मना शिवेनाङ्गानामनुलेपनस्य पुराणेषु प्रसिद्धेः ॥

अत्र लक्षणं सङ्गमयति—अत्रेति, व्यवस्थितौ विवक्षायां सत्यां
अवगम्याः व्यङ्ग्याः । विनेयत्वेति, शिक्षणीयत्वेत्यर्थः; आदिना-
पातालगुप्तत्वादिपरिग्रहः । अभिहिता इति, वाहाद्यधिकृतत्वादिना
व्यासादिप्रतिपत्तौ समानवित्तिवेद्यत्वेन व्यासादिविनेयत्वादेरपि
तेष्ववगमादिति भावः । साक्षादेव व्यासादिविनेयत्वाद्याकारेण
किमिति न निर्दिष्टा?—इत्याशङ्क्याह, परन्त्विति, यद्यप्युक्तविशेष-

अत्रालङ्कारसर्वस्वकृतापि पर्यायोक्तस्य सम्प्र-
दायागतमिदमेव लक्षणमङ्गीकृतम् — गम्यस्यापि
भङ्गान्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तमिति ।

“चक्राभिघातप्रसभाच्चयैव चकार यो राहुबधूजनस्य।
आलिङ्गनोद्दामविलासवन्धं रतोत्सवं चुम्बनमात्रशेषं”
—इति प्राचीनन्तदुदाहरणत्वमन्यथा योजितम्। राहु
बधूगतेन विशिष्टेन रतोत्सवेन राहुशिरश्छेदः
कारणरूपोगम्यत इति—एवञ्च ‘गम्यस्यैवाभिधान’—
इति लक्षणस्यानुपपत्तिमाशङ्क्याह ‘यद्गमं तस्यै-
वाभिधानायोगात्कार्यादिद्वारेणैवाभिधानं लक्षणे
विवक्षितं’—इति लक्षणं क्लृप्तगत्या योजितम् ।

विशेषणभावेऽपि देवतासार्वभौमत्वमवगम्यते, तथापि स्फुटप्रति-
पत्त्यर्थं तद्वैपरीत्यं कृतमित्यर्थः ॥

चक्रेति, यो देवः सुदर्शनचक्रस्याभिधाते या प्रसभं आज्ञा
तयैव राहुबधूजनस्य सुरतोत्सवं आलिङ्गनस्य उद्दामा उद्गटा
ये विलासास्तैर्बन्धं रहितं चुम्बनमात्रावशेषं चकारित्यन्वयः ॥

विशिष्टेन उक्तविशेषणविशिष्टेन । एवञ्च ईदृशोदाहरणयोजने च ।
अनुपपत्तिमिति, गम्यस्य राहुशिरश्छेदस्य भङ्गान्तरेणानभिधा-
नादव्याप्तिमाशङ्क्यत्यर्थः । अभिधानायोगादिति, अयमाशयः—
अत्र हि राहुशिरश्छेदकारीति वासुदेव इति वा व्यङ्ग्यं राहुबधू-
जनसम्बन्धितादृशरतोत्सवकारित्वेन प्रकारान्तरेणाभिधीयत—
इति न वक्तुं शक्यं, धर्मिणोवासुदेवस्य प्रक्रान्तत्वेन यच्छब्दा-
भिहितत्वेन च व्यङ्ग्यत्वायोगात्, व्यङ्ग्यस्य च राहुशिरश्छेदकारित्वस्य

लोचनकृता पर्यायोक्तं—‘यदनेन प्रकारेणाभिधीयत,
—इतीदमेव लक्षणमङ्गीकृत्य तदुदाहरणे च—कार्येण
शब्दाभिहितेन कारणं व्यङ्गं प्रदर्श्य, तत्र लक्षणं लक्ष्य-
नाम च क्लिष्टगत्या योजितं । वाच्यादनेन प्रकारेण
व्यङ्गे नोपलक्षितं सद्यदभिधीयते तत्पर्यायेण प्रका-
रान्तरेण व्यङ्गेनोपलक्षितमुक्तमिति—सर्वोयं क्लेशः
किमर्थ—इति न विद्मः । प्रदर्शितानि हि गमस्यैव रूपा-
न्तरेणाभिधाने बहून्नुदाहरणानि, ‘चक्राभिघात-
प्रसभास्तयैव’—इति प्राचीनोदाहरणमपि स्वरूपेण
गमस्य भगवतो रूपान्तरेणाभिधानसत्वात् सुयो-
जनमेव ।

वासुदेवत्वस्य वा धर्मस्य प्रकारान्तरेणानभिधानात्, तस्मात्
पर्यायेण कार्यादिद्वारेणोक्तं गम्यमानिषं वेति लक्षणार्थ इति ।
अभिधानं आक्षेपो व्यञ्जनं वा ॥

पर्यायोक्तमिति, कचित्पर्यायोक्त—इति पाठस्त्वयुक्तः, व्यङ्गेनो-
पलक्षितमुक्तमिति व्याख्यानग्रन्थविरोधात् । न विद्म इति, यच्छ-
ब्दाभिहितस्यापि भगवतो वासुदेवत्वादिना रूपान्तरेण व्यङ्गतया
यथाश्रुते बाधकाभावादिति भावः ; न चाभिधाविषये कथं
व्यञ्जनेति वाच्यं, वासुदेवत्वादिना प्रतीयमाने भगवत्त्वमभिधा-
विषयत्वासम्भवात्, तस्याः स्वावच्छेदकधर्मैव बोधकत्वात्,
अतएवोक्तं ‘शक्यादन्त्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेति’ इह तु
लक्षणाहेत्वभावाद्व्यञ्जनोपगम्यत इति ॥

यत्तु तत्र राज्ञिशिरश्छेदावगमनं तत्र प्रागुक्त-
रीत्या प्रस्तुताङ्कुर एव । प्रस्तुतेन च राहोः शिरोमात्रा-
वशेषेणालिङ्गनबन्धात्वाद्यापादानरूपे वाच्ये भग-
वतो रूपान्तरे उपपादिते तेन भगवतः स्वरूपेणा-
वगमनं पर्यायोक्तस्य विषयः ॥

ननु प्रस्तुतेन तादृशरतोत्सवरूपेण कार्येण प्रस्तुतस्यैव राहु-
शिरश्छेदरूपकारणस्य प्रतीतौ चमत्कृतिविशेषस्तस्या अलङ्का-
रत्वं गमयति, तच्च लोच्यमानमप्रस्तुतप्रशंसाया असम्भवादुक्त-
रीत्या पर्यायोक्तरूपतयैव स्वीकर्तव्यमित्याशङ्गाह—यत्त्विति,
अलङ्काराणामियत्तानियमाभावेन प्रस्तुताङ्कुरस्याप्यलङ्कारान्तर-
त्वादेवंविधशब्दस्वारस्यभङ्गेन प्राचीनलक्षणव्याख्यानमयुक्तमिति
भावः । संचेपतोदर्शितमपि पर्यायोक्तविषयं विशदयति—प्रस्तु-
तेनेत्यादिना; यत्तु भगवद्रूपेणावगमनं विशेषणमर्थ्यादालभ्यत्वेना-
सुन्दरं पर्यायोक्तस्य विषय—इति तदविचारितरमणीयं, न हि
पर्यायोक्ते व्यङ्ग्यसौन्दर्यकृतोविच्छित्तिविशेषः किन्तु भङ्गान्तराभि-
धानकृतएव, व्यङ्ग्यन्तु भङ्गान्तराभिधानतो सुन्दरमेव प्रायशो दृश्यते,
यथा इहागन्तव्यमिति विवक्षिते व्यङ्गे, अयं देशोऽलङ्करणीयः
सफलतामुपनेतव्य—इत्यादौ, अतस्तदसुन्दरत्वोद्भावनमकिञ्चित्-
करमेव; अलङ्कारसर्वस्वकारग्रन्थविरोधोद्भावनन्तु तच्छिञ्चाकारिणं
प्रति न शोभते, उपजीव्यत्वोद्भावनमपि ग्रन्थस्याकिञ्चित्करमेव ।
युक्तिविरोध—इति परोतकर्षासहिष्णुत्वमात्रमुद्भावयितुरवगमय-
तीत्यलं विस्तरेण ॥

पर्यायोक्तं तदप्याहुर्द्वयाजेनेष्टसाधनम्
यामि चूतलतां द्रष्टुं युवाभ्यामास्यतामिह ॥

अत्र नायिकां नायकेन सङ्गमय्य चूतलतादर्शन-
व्याजेन निर्गच्छन्त्या सख्या तत्स्वाच्छन्द्यसम्पादन-
रूपेष्टसाधनं पर्यायोक्तम् ॥

यथा वा—

देहि मत्कन्दुकं राधे परिधाननिगूहितम् ।
इति विस्त्रंसयन्नीवीं तस्याः कृष्णोमुदेऽस्तु नः ॥
पूर्वत्र परेष्टसाधनमत्र कन्दुकमोधनार्थं नीवी-
विस्त्रंसनव्याजेन स्वेष्टसाधनमिति भेदः ॥ २६ ॥

प्रकारान्तरेण पर्यायोक्तं लक्षयति — पर्यायोक्तमिति, रमणी-
येन व्याजेन मिषेण स्वयं परस्य वा द्रष्टव्यं यत्साधनं सम्पादनं
तदपि पर्यायोक्तं, पर्यायेण व्याजरूपेणोक्तं यत्नेति व्युत्पत्तेः ।

सम्पादनेति, सम्पादनरूपं यदिष्टं तत्साधनं तत्करण-
मित्यर्थः ।

देहीति, परिधानेन अधरवक्त्रेण निगूहितमाच्छादित-
मित्यर्थः, एवञ्च प्रकारद्वयसाधारणं तदन्यतरत्वं सामान्य-
लक्षणम्बोध्यम् ॥ २६ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां पर्यायोक्तप्रकरणम् ॥

॥ इति पर्यायोक्तनामो नचिंगदलङ्कारः ॥ २६ ॥

उक्तिर्व्याजस्तुतिनिन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोः ।

कः स्वर्धुनि विवेकस्ते पापिनो नयसे दिवम् ॥

साधु दूति ! पुनः साधु कर्तव्यं किमतः परम् ।

यन्मदर्थं विलूनासि दन्तैरपि नखैरपि ॥

निन्दायास्तुतेः स्तुत्यादिनिन्दाया वा अवगमनं व्याजस्तुतिः । कः स्वर्धुनीत्युदाहरणे विवेको नास्त्यति निन्दाव्याजेन गङ्गासुकृतिवदेव महापातकादिशतवतोऽपि स्वर्गं नयतीति व्याजरूपया निन्दया तत्प्रभावातिशयस्तुतिः, साधुदूतीत्युदाहरणे मदर्थं महाक्लेशमनुभूतवत्यसौति व्याजरूपया स्तुत्या मदर्थं न गतासि किन्तु रन्तुमेव गतासि, धिक् त्वां दूतिकाधर्मविरुद्धकारिणीमिति निन्दावगमनते ।

उक्तिरिति, अत्र निन्दास्तुतिभ्यामिति स्तुतिनिन्दयोरिति चेतरेतरो न विवक्षितः, तथाच निन्दास्तुतेः स्तुत्या च निन्दायाः स्तुत्या स्तुतिश्चोक्तिरभिव्यक्तिः व्याजस्तुतिरित्यर्थः । प्रथमे व्याजेन स्तुतिरिति चरमयोर्व्याजरूपा स्तुतिरिति च व्युत्पत्तेः, अतएव व्याजस्तुतिपदार्थानुगमाभावान्निन्दया निन्दाभिव्यक्तिर्व्याजनिन्दास्यमलङ्कारान्तरं— इत्यग्रे वक्ष्यते ; एवमाद्ये प्रकारद्वये स्तुतिनिन्दयोः समानविषयत्वभिन्नविषयत्वाभ्यां प्रथमे कद्वैविध्यं—इति चत्वारो भेदाः ; अन्यस्तु भिन्नविषयस्तुतिक एकएवेति पञ्चभेदाः ; लक्षणन्तु—व्याजनिन्दाभिन्नत्वे सति स्तुतिनिन्दान्यतरपर्यवसायि स्तुतिनिन्दान्यतरत्वं सर्वानुगतं बोध्यम् ॥

यथा वा—

कस्ते शौर्यमदो योद्धुं त्वय्येकं सप्तिमास्थिते ।
 सप्त-सप्तिसमारूढा भवन्ति परिपन्थिनः ॥
 अर्द्धं दानववैरिणा गिरिजयाप्यर्द्धं शिवस्याहृतं ।
 देवेत्यं जगतीतले स्मरहाराभावे समुन्मीलति ॥
 गङ्गासागरमम्बरं शशिकला नागाधिपः क्ष्मातलं ।
 सर्वज्ञत्वमधौश्वरत्वमगमत्त्वां माञ्च भिक्षाटनम् ॥
 अत्राद्योदाहरणे सप्तसप्तिपदगतश्लेषमूलनिन्दा-
 व्याजेन स्तुतिर्व्यज्यते, द्वितीयोदाहरणे सर्वज्ञः सर्वेश्व-
 रोऽसीतिराज्ञः स्तुत्या वराजरूपया मदीयवैदुष्यादि-

कस्ते इति, नृपं प्रति कवेरुक्तिः—त्वयि योद्धुमेकं सप्तिं अश्वं-
 आस्थिते आरूढे सति परिपन्थिनः शत्रवः सप्ताश्वसमारूढा
 भवन्तीत्यन्वयः । सप्तसप्तयोऽश्वा अस्येति सूर्यः, सप्त च ते सप्तयः
 अश्वाः तत्समारूढा—इति द्वितीयोऽर्थो निन्दाद्योतकः, त्वया संमुखा
 हताः सूर्यमण्डलं भित्वा दिवमुपगता—इति स्तुतौ पर्यवसानम् ॥

अर्द्धमिति, शिवस्य देहार्द्धं दानवानां वैरिणा हरिणा आहृतं
 हरिहरात्मकस्येकस्य विग्रहस्य प्रसिद्धे, एवं गिरिजयाप्यवशिष्टा-
 र्धमाहृतं, हे देव! राजन्! इत्यमुक्तप्रकारेण जगतीतले स्मरहारा-
 भावे समुन्मीलति प्रकाशमाने सति गङ्गासागरं प्रत्यगमदित्याद्य-
 न्वयः । नागाधिपः शेषः क्ष्मातलं पातालं त्वामिति पूर्वान्वितम् ॥

वैदुष्यादिति, विद्वतादीत्यर्थः । आदिना तपःशीलादिपरि-
 ग्रहः । नचात्र राजवर्णनप्रस्तावे कथं स्तुतेर्व्याजरूपत्व—इति

स्तुव्याजतिः ।

१८३

दारिद्र्यादि सर्वं जानन्नपि बद्धप्रदानेन रक्षितुं
शक्तोपि मर्त्या किमपि न ददासीति निन्दा वाज्यते;
सर्वमिदं निन्दास्तुत्योरेकविषयत्वे उदाहरणं । भिन्न-
विषयत्वे निन्दया स्तुत्याभिर्व्यक्तिः, यथा—

कस्तं वानर ! रामराजभवने लेखार्थसंवाहको-
यातः कुत्र पुरा गतः स हनुमान्निर्दग्धलङ्कापुरः ।
बद्धोराक्षससूनुनेति कपिभिः सन्ताडितस्तर्जितः
स व्रीडात्तपराभवोवनमृगः कुवेति न ज्ञायते ॥

अत्र हनुमन्निन्दका इतरवानरस्तुत्यभिव्यक्तिः
स्तुत्या निन्दाभिव्यक्तिः, यथा—

यद्वक्तुं मुञ्जरीक्षसे न धनिनां ब्रूषे न चाटून् मृषा
नैषां गर्ववचः शृणोषि न च तान् प्रत्याशया धावसि।
वाच्यं ? स्तुतिपर्यवसानविवक्षायां स्वकीयभिच्छाटनोद्धाटनस्या-
सङ्गतत्वेन स्तुतेरुक्तनिन्दारूपोपासकपर्यवसानस्यानुभवसिद्ध-
स्याविरुद्धत्वात् ॥

कस्तमिति, अङ्गदं प्रति कस्यचिद्राक्षसस्य प्रश्नः । रामरूपस्य
राक्षोभवने लेखार्थस्य सन्देशस्य वाहकोऽस्मीत्युत्तरम्, पुरा पूर्वमा-
गतः । निर्दग्धलङ्कापुरः स हनुमान् कुत्र यात—इति पुनः पूर्वस्य
प्रश्नः । बद्ध—इत्यादुत्तरार्धमङ्गदस्योत्तरं । राक्षसस्य रावणस्य
सूनुना बद्ध—इति—हेतोः कपिभिर्वानरैः सम्यक् ताडितस्तर्जितः
स वनमृगः हनुमान् व्रीडया लज्जया आत्तः प्राप्तः पराभवो
येन तादृशः कुत्र यात—इति न ज्ञायत—इत्यन्वयः ॥

यदिति, हे कुरङ्ग ! यद्—यस्माद् धनिनां मुखं मुहुर्मुहु-
र्वारंवारं नेक्षसे न पश्यसि, मृषा मिथ्या चाटून् प्रियशब्दान्

काले बालहृणानि खादसि परं निद्रासि निद्रागमे
तन्मे ब्रूहि कुरङ्ग ! कुत्र भवता किन्नाम तप्तुं तपः ॥

अत्र हरिणस्तुत्या राजनिर्विर्णास्यात्मनोनिन्दा-
भिव्यज्यते, अयमप्रस्तुतप्रशंसाविषय—इति अलङ्कार-
सर्वस्वकारः—तेन हि सारूप्यनिबन्धनाप्रस्तुतप्रशंसा-
दाहरणान्तरं वैधर्म्येणापि दृश्यते,

यथा—

धन्याः खलु वने वाताः काल्हाराः सुखशीतलाः ।
राममिन्दीवरश्यामं ये स्पृशन्त्यनिवारिताः ॥

अत्र वाता धन्या—इति अप्रस्तुतार्थादहमधन्या
—इति वैधर्म्येण प्रस्तुतार्थः प्रतीयत—इति व्युत्पा-
दितं । इयमेवाप्रस्तुतप्रशंसा न कार्यकारणनिबन्ध-
नेति दण्डी,

न वदसि—यदिति सर्वत्र सम्बध्यते—एषां धनिनां गर्वयुक्तं
वचनं न शृणोषि, तान् धनिकान् प्रति आशया धनाशया
न धावसि, परं केवलं काले क्षुधासमये खादसि भक्षयसि,
निद्राया आगमे च निद्रां प्राप्नोषि, तच्चस्मात्—कुत्र तीर्थं—किं
नाम तपः—तप्तुं; तद ब्रूहीत्यन्वयः ॥

निर्विण्णस्य—खिन्नस्य । तेनहीत्यस्य—इति व्युत्पादितमि-
त्येतन्मेनान्वयः ॥

कल्हारं जलपुष्पविशेषः, तत्सम्बन्धिनः—काल्हाराः,
सुखयन्तीति सुखाः—सुखाश्च ते शीतलाश्चेत्यर्थः ॥

यदाह—

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रकाण्डेतु या स्तुतिः ।

सुखं जीवन्ति हरिणा वनेष्वपरसेविनः ॥

अर्थैर्यत्नसुलभैर्जलैर्दर्भाङ्कुरादिभिः ।

सेयमप्रस्तुतैवात्र मृगवृत्तिः प्रशस्यते ॥

राजानुवर्तनक्लेशनिर्विस्मयेन मनजिना—इति ।

वस्तुतस्त्वत्र व्याजस्तुतिरित्येव युक्तं, स्तुत्या निन्दा-
भिव्यक्तिरित्यप्रस्तुतप्रशंसातोवैचित्र्यविशेषमज्ञावात्,
अन्यथा प्रसिद्धव्याजस्तुत्युदाहरणेष्वप्यप्रस्तुताभ्यां
निन्दास्तुतिभ्यां प्रस्तुते स्तुतिनिन्दे गम्येते—इत्येतावता
व्याजस्तुतिमात्रमप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्, एवञ्चानया
प्रक्रियया यत्रान्यगतस्तुतिविवक्षयान्यस्तुतिः क्रियते
तत्रापि व्याजस्तुतिरेव, अन्यस्तुतिर्व्याजेन तदन्य-
स्तुतिरित्यर्थानुगममज्ञावात् ।

अप्रकाण्डे—अप्रस्तावे; तथाचाप्रस्तुता चासौ प्रशंसा चेति
व्युत्पत्तिरिति भावः । न परसेविनः—अपरसेविनः; प्रशस्यते—
स्तूयते ॥

मतद्वयेष्वस्वरसबीजं दर्शयति,—वस्तुतस्त्विति। अभिव्यक्ति-
रिति, योऽप्रस्तुतप्रशंसातोवैचित्र्यस्य विषय आलम्बनभूतोविशेष
—इत्यन्वयः, अन्यथा ततोवैचित्तेरपि तदन्तर्भावाङ्गीकारः । एव-
ञ्चेति, अन्यगतस्तुतिनिन्दाभ्यामन्यगतनिन्दास्तुत्यभिव्यक्तयोर्व्याज-
स्तुतित्वसिद्धौ चेत्यर्थः । प्रक्रियया—प्रकारेण ॥

यथा—

शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं

किमभिधानमसावकरोत्तपः ।

तरुणि ! येन तवाधरपाटलं

ददाति बिम्बफलं शुकशावकः ॥

अत्र शुकशावकस्तुत्या नायिकाधरसौभाग्यातिशय-
स्तुतिर्विज्यते ॥ ३० ॥

शिखरिणीति, नायिकां प्रति नायकस्योक्तिः—हे तरुणि ! असौ
शुकबालकः, नाम वितर्के, क्व नु कस्मिन्, शिखरिणि पर्वते, कियत्-
कालं चिरं, किमभिधानं किं नामकं, तप्तः अकरोत् येन हेतुना
तवाधरवत्पाटलं रक्तवर्णं बिम्बफलं ददातीत्यन्वयः ॥ ३० ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां व्याजस्तुतिप्रकरणम् ॥

॥ इति व्याजस्तुतिर्नाम त्रिंशदलङ्कारः ॥ ३० ॥

निन्दाया निन्दया व्रक्तिवर्जाजनिन्देति गीयते ।

विधे ! सनिन्दोयस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिरः ॥

अत्र हरनिन्दया विषमविपाकं संसारं प्रवर्तयतो-
विधेरभिव्रज्जा निन्दा—व्राजनिन्दा ।

यथा वा—

विधिरेव विशेषगर्हणीयः करट ! त्वं रट कस्तवापगाधः ।

सहकारतरौचकार यस्ते सह वासं सरलेन कोकिलेन

अन्यस्तुत्यान्यस्तुत्यभिव्रक्तिरिति पञ्चमप्रकार-
व्राजस्तुतिप्रतीवन्दीभूतेयं व्राजनिन्दा ।

व्याजनिन्दां लक्षयति,—निन्दाया—इति, यत्रान्यनिन्द-
याऽन्यस्यनिन्दाया अभिव्यक्तिः पर्यवस्यति सा व्याजनिन्दा—
इतरनिन्दाव्याजेन निन्देतिव्युत्पत्तेः । विधे—इति, हे विधे !
ब्रह्मन् ! प्राक् पूर्वं ते तवैकमेव शिरो यः अहरत् अच्छिनत् स
एवार्थात् हरोनिन्द्य—इत्यन्वयः ॥

निन्दयेत्यभिव्यङ्ग्येनेनान्वितं, निन्दयाभिव्यङ्गा विधेर्निन्दा
व्याजनिन्देत्यन्वयः । विषमविपाकं दारुणपरिणामं ॥

विधिरेवेति, विशेषतोऽगर्हणीयः, हे करट ! काक ! त्वं
रट रटनं कुरु, योऽसौ विधिः आम्नवृक्षे सरलेन सौम्येन कोकि-
लेन सह वासं तव चकारेत्यन्वयः ॥

मनु केनाप्यालङ्कारिकेणानुक्ताया व्याजनिन्दायाः कथम-
लङ्कारत्वेनाङ्गीकरणमित्याशङ्क्याह,—प्रतिवन्दीति, तुल्यशुक्ताया
प्रतिवन्दीस्थानीयेत्यर्थः, तथा च स्तुतिवन्निन्दायामप्रस्तुतप्रशं-
सातोवैचित्र्यविशेषात्तदनन्तर्भावे व्याजस्तुती चार्थानुगमाभावा-
दनन्तर्भावे पृथगलङ्कारताया औचित्यापातत्वात्प्राचीनैरनुक्तापि
स्वीकर्तुमुचितेत्याशयः ॥

ननु यत्रान्यस्तुत्यान्यस्तुतेरन्यनिन्दायान्यनिन्दा-
याश्च प्रतीतिः तत्र वराजस्तुतिवराजनिन्दास्तङ्कारयोर-
भ्युपगमे स्तुतिनिन्दारूपाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणेष्व-
प्रस्तुतप्रशंसा न वक्तव्या, तेषामपि वराजस्तुतिवराज-
निन्दाभ्यां क्रोडीकारसम्भवादिति चेत् ? उच्यते-प्रस्तुत-
वृत्तान्तः प्रतीयते यत्राप्रस्तुतवृत्तान्तात् स्तुतिनिन्दा-
रूपा तत्सरूपः अन्तः छिद्राणि भूयांसौत्यादौ, तत्र
लब्धावकाशा सारूप्यनिबन्धनाप्रस्तुतप्रशंसा अत्रापि
वर्तमाना—न निवारयितुं शक्या, अन्यस्तुत्याऽन्य-
स्तुतिरन्यनिन्दयान्यनिन्देत्येवं वराजस्तुतिवराजः
निन्दे अपि सम्भवतश्चेत् ? —कामं—ते अपि सम्भवेतां,
नत्वस्याः परित्यागः । यद्यपि विधिरेव विशेषगर्ह-
णीय—इति श्लोके विधिनिन्दया तन्मूलकाकनिन्दया
चाविशेषज्ञस्य प्रभोस्तत्र च विद्वत्समतया स्थापितस्य
मूर्खस्य च निन्दा प्रतीयत—इति तत्र सारूप्यनिब-
न्धनाऽप्रस्तुतप्रशंसाप्यस्ति, तथापि सैव वराजनिन्दा-
मूलेति प्रथमोपस्थिता, सापि तत्र दुर्वारा, एवञ्च

प्रागुक्तयोरैकः कृतौ शकुन्तेष्विथाऽङ्गकत्रिमेत्यनयोरप्रस्तुत-
प्रशंसोदाहरणत्वाच्चङ्गतिमाशङ्कते,— नन्विति, क्रोडीकारः
स्वविषयीकरणं, अन्यत्र लब्धात्मकस्यास्तङ्कारद्वयस्य कवित्साङ्गरेऽपि
न दोष—इत्याशयेन समाधत्ते,—यत्रेति, एतच्च इत्यादा-
वित्यनेनान्वितं, अस्याः अप्रस्तुतप्रशंसायाः ; सैव अप्रस्तुत-
प्रशंसैव ॥

व्याजनिन्दा-मूलकव्याजनिन्दा-रूपेयमप्रस्तुतप्रशंसेति
चमत्कारातिशयः एवमेव व्याजस्तुतिमूलकव्याजस्तु-
तिरूपाप्यस्तुतप्रशंसा दृश्यते,

यथा वा—

लावण्यद्रविणवयसो न गणितः क्लेशो महानर्जितः
स्वच्छन्दं चरतो जनस्य हृदये चिन्ताज्वरो निर्मितः ।
एषापि स्वगुणानुरूपपरमया भावाद्वराकी हता
कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्वीमिमाम्बन्धता ॥

अत्रापस्तुतायास्तुतारण्याः सृष्टिनिन्दाव्याजेन तन्नि-
न्दाव्याजेन च तत्सौन्दर्यप्रशंसाप्रशंसनीयत्वेन कवि-
विवक्षितायाः स्वकवितायाः सृष्टिनिन्दाव्याजेन तन्नि-
न्दाव्याजेन च शब्दार्थचमत्कारातिशयप्रशंसायां पर्य-

लावण्येति, इमां तन्वीं तन्धता सृजता वेधसा चेतसि कोऽर्थः
कामनाविषयभूतः विनिहितः अभिसंहितः किम्प्रयोजनमुद्दि-
श्येयं निर्मितेत्यर्थः । नन्धनायासेनातिसुन्दरतन्वीनिष्पत्तिरेव प्रयो-
जनं तदभावेपि वा लीलामात्रेण तन्निर्माणं स्यादत आह—
लावण्येत्यादि । यतो लावण्यरूपस्य द्रविणस्य धनस्य व्ययो न
गणितः महान् क्लेशोऽर्जितः कृतः स्वेच्छाचारिणो जनस्य उदासीन-
स्यापि हृदये चिन्तैव ज्वरो निर्मितः । एषापि वराकी दीना
स्वगुणानुरूपस्य वरस्याभावाद्धतव हता नष्टप्रायाः तथा च बह्वा-
याससाध्यत्वादनष्टानुबन्धित्वाच्च न तन्ध्याः प्रयोजनत्वं नापि
लीलामात्रेण तन्निर्माणञ्च सम्भवतीति भावः ॥

तन्निन्दाव्याजेन—तरुणीनिन्दाव्याजेन, तत्सौन्दर्यप्रशंसा

वस्यति । अस्य श्लोकस्य वाच्यार्थविषये — यद्यपि नात्य-
न्तसामञ्जस्यं नहीमे विकल्पा वीतरागस्येति कल्प-
यितुं शक्यं, रसाननुगुणत्वात्, वीतरागहृदयस्या-
प्येवंविधविषयेष्वप्रवृत्तेश्च; नापि रागिण — इति यज्यते;
तदीयविकल्पेषु वराकीति कृपणतालिक्रितस्य हते-
त्यमङ्गलोपहितस्य च वचसोऽनुचितत्वात्तुल्यरमणा-
भावादित्यस्यात्यन्तमनुचितत्वाच्च । स्वात्मनि तदनु-
रूपतासम्भावनायामपि रागित्वे हि प्रमुप्रायता स्यात्,
तथापि विवक्षितप्रस्तुतार्थतायां न किञ्चिदसामञ्जस्यं,
अतएवास्य श्लोकस्याप्रस्तुतप्रशंसापरत्वमुक्तं प्राचीनैः,
वाच्यासम्भवेऽप्यप्रस्तुतप्रशंसोपपत्तेरिति ॥ ३१ ॥

शब्दार्थचमत्कारातिशयप्रशंसायां पर्यवस्यतीत्यन्वयः । तन्निन्दा-
व्याजेन — स्वकवितानिन्दाव्याजेन ॥

कविता सौन्दर्यरूपा, प्रस्तुतार्थस्यात्यन्तमस्फुटत्वात्कथमस्य
पद्यस्य तत्परत्वमिच्छाशङ्कामपनेतुं भूमौकामारचयति, — अस्मि-
त्यादि, रसाननुगुणत्वादिति, वीतरागे शृङ्गारसगासम्भवादिति
भावः । ननु शृङ्गारासम्भवेऽपि तन्वीनिर्माणनिन्दया शान्तरस-
परिपोवादस्यैव रसानुगुणत्वमत आह, — वीतरागेति, नापि
रागिण — इत्यनन्तरं इमे विकल्पा — इत्यनुषज्यते । विवक्षितेति,
स्वकवितासौन्दर्यरूपेऽर्थः, अतएव — वाच्यादौ सामञ्जस्यादेव,
वाच्यासम्भवेऽपि — वाच्यसामञ्जस्यासम्भवेऽपि ; तथा च वाच्यार्था-
सामञ्जस्यमेवास्फुटेऽप्यप्रस्तुतार्थं तात्पर्यं गमयतीतिभावः ॥ ३१ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां व्याजनिन्दाप्रकरणम् ॥

॥ इति व्याजनिन्दा नामैकल्लङ्कारः ॥ ३१ ॥

आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् ।

चन्द्र ! सन्दर्शयात्मानमथवास्ति प्रियामुखम् ॥

अत्र प्रार्थितस्य चन्द्रदर्शनस्य प्रियानुखमत्वेना-
नर्थक्यं विचार्य अथवेत्यादिसूचितः प्रतिषेध
आक्षेपः ।

यथा वा—

साहित्यपाथोनिधिमन्यनोत्थं

कर्णामृतं रक्षत हे कवीन्द्राः !

यत्तस्य दैत्या इव लुण्ठनाय

काव्यार्थचोराः प्रगुणीभवन्ति ॥

गृह्णन्तु सर्वे यदि वा यथेच्छं

नास्ति क्षतिः कापि कवीश्वराणाम् ।

आक्षेप इति, स्वयमुक्तस्यार्थस्य किञ्चिन्निमित्तमभिसन्धाय
प्रतिषेध आक्षेपः ।

सूचितेति, पक्षान्तरपरिग्रहस्य पूर्वपक्षप्रतिक्षेपनियतत्वा-
दिति भावः । न चात्र कैमर्थारूपपञ्चमप्रतोपप्रभेदेन मतार्थत्वं
शङ्कनीयम् तस्यात्र प्रतिषेधप्रतिनिमित्तत्वेनाप्राधान्यात् ॥

असन्दिग्धमुदाहरति—साहित्येति, हे कविश्रेष्ठाः ! साहित्य-
समुद्ररूपाणां भारतादीनां मन्यनादिव परिशीलनादुत्थितम्
उत्पन्नं कर्णयोरमृतमिवाह्लादकं काव्यं रक्षत, यद् यस्मात् तस्य
लुण्ठनार्थं दैत्या इव काव्यरूपस्यार्थस्य वित्तस्य चोराः प्रगुणी-
भवन्ति बहुलीभवन्तीत्यन्वयः ॥

गृह्णन्त्विति, यदिवे यथवेत्यनेन समानार्थम् । लुण्ठेषु अपहर्तृषु ।

रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमर्त्यै-

रद्यापि रत्नाकर एव सिन्धुः ॥

अत्र प्रथमश्लोकेन प्रार्थितस्य काव्यार्थचोरेभ्यो रक्षणस्य खोऽल्लिखितवैचित्र्याणां समुद्गतरत्नजाल-
वदक्षयत्वं विचिन्त्य प्रतिषेध आक्षेपः ।

निषेधाभासमाक्षेपम्बुधाः केच न सम्बते ।

नाहं दूती तनोस्तापस्तस्याः कालानलोपमः ॥

केचिदलङ्कारसर्वस्वकारादय इत्यमाहुः—न निषेध-
मात्रमाक्षेपः किन्तु यो निषेधो बाधितः सन् अर्था-
न्तरपर्यवसितः किञ्चिद्विशेषमाक्षिपति स आक्षेपः ॥
यथा दूत्या उक्तौ नाहं दूतीति निषेधो बाधितत्वादा-
भासरूपः ॥ सङ्घटनकालोचितकैतववचनपरिहारेण
यथार्थवादित्वे पर्यवस्यन्निदानीमेवागत्य नायिको-
ज्जीवनीयेति विशेषमाक्षिपति । यथा वा—

नरेन्द्रमौले ! न वयं राजमन्देशहारिणः ।

खोल्लिखितेति, स्वयमुद्भावितेत्यर्थः; वैविध्याणाम् अर्थवैचित्र्याणाम् ।
अर्थान्तरपर्यवसितः अर्थान्तरप्रतियोगिकत्वेनावस्थितः; विशेषं
व्यङ्ग्यार्थविशेषम् । सङ्घटनेति, संयोजनकाले उचितं यत्कैतववचनं
मिथ्यावचनं तस्य परिहारस्तोपलक्षिते यथार्थवादित्वे
इत्यर्थः । नाहं दूती अत्र हि दूतीपदेन दूतीगतमिथ्यावादित्व-
विशिष्टं लक्ष्यते; तद्भावस्तु यद्यपि न यथार्थवादित्वं तथापि तदु-
पलक्ष्यत्वात्तत्पर्यवसानोक्तिः ॥

नरेन्द्रेति, सन्धिकरणार्थमागतानां दूतानामुक्तिः—नरेन्द्राणां

जगत्कुटुम्बिनस्तेषां न शत्रुः कश्चिदीक्ष्यते ॥

अत्र सन्देशहारिणामुक्तौ न वयं सन्देशहारिण इति निषेधोऽनुपपन्नः सन्धिकालोचितकैतववचन-परिहारेण यथार्थवादित्वे पर्यवस्यन् सर्वजगती-पालकस्य तव न कश्चिदपि शत्रुभावेनावलोकनीयः किन्तु सर्वेऽपि राजानो भृत्यभावेन मरक्षणीया इति विशेषमाक्षिपति ।

राज्ञां मौलिः श्रेष्ठः । सम्बोधि, सन्धिकाले उचितं यत् कैतव-वचनं तत् परिहारेणोपलक्षिते इति पूर्ववदर्थः । अत्राहुः—सन्देशहारिषु तन्निषेधस्य बाधात् सन्देशहारिपदेन कैतववचन-प्रयोक्तृत्वविशिष्टं लक्ष्यते, तन्निषेधेन च सत्यवादित्वरूपो विशेषो व्यज्यतइत्ययमेव निषेधेन विशेषाक्षेपो न तु सर्वजगतीपालस्येत्यादि विशेषो निषेधेन केवलेनाक्षेपुं शक्यते, तस्य जगत्कुटुम्बिन-इत्युत्तरार्धगम्यत्वात् । एवं स्थिते कथमुच्यते—तव न कश्चिदपीत्यादीति? तत्रोच्यते—न वयमिति; निषेधाभावे केवलादुत्तरार्धान्नोक्तविशेषावगतिः स्यात्, सन्धिकालोचितकैतववचनत्वे-नैव सम्भाव्यमानत्वात् । अपितु तत्कालीनसन्ध्याभिप्रायमात्राव-गमः, निषेधेन तु तत्परिहारे युक्तोक्तविशेषावगम इत्यनुभव-साक्षिकमेतत्, सत्यवादित्वादिकन्तूक्तविशेषे व्यञ्जनीये द्वारभूतं न तु तदेव विशेषरूपमचमत्कारित्वात् । अतएव 'नाहं' द्रुतीत्यत्र वस्तुवादित्वादिविशेषो व्यज्यतइत्यलङ्कारसर्वस्वकारः, वस्तुवा-दित्वादिविद्वारभूतं यस्य तादृशो विशेष इति तदर्थं इति । एतेन नाहं द्रुतीति पूर्वोदाहरणमपि व्याख्यातम् ॥

आक्षेपोन्यो विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते ।
 गच्छ गच्छसि चेत्कान्त ! तच्चैव स्याज्जनिर्मम ॥
 अत्र गच्छति विधिव्यक्तः मागादिति निषेधस्तिरो-
 हितः कान्तोद्देशदेशे निजजन्मप्रार्थनयात्ममरण-
 संसूचनेन गर्भीकृतः ।

यथा वा—

न चिरं मम तापाय तव यात्रा भविष्यति ।
 यदि यास्यसि यातव्यमंलमाशङ्क्यापि ते ॥
 अत्रापि न चिरं मम तापायेति स्व-मरण-संसूच-
 नेन गमननिषेधो गर्भीकृतः ॥ ३२ ॥

तस्यैव प्रयोजनान्तरमाह—आक्षेपोन्य इति, प्रार्थनया
 मरणसूचनद्वारेण गर्भीतः व्यङ्ग्यत्वेनान्तर्भावितः ; एतच्च तिरो-
 हितइत्यस्यार्थकथनम् ; तदेवमपङ्कतिभिन्नत्वे सति चमत्कार-
 कारिनिषेधत्वं सामान्यलक्षणबोधम् ॥ ३२ ॥

॥ इत्यलङ्कारवन्दिकायामाक्षेपालङ्कारप्रकरणम् ॥

॥ इत्याक्षेपोनाम द्वाविंशदलङ्कारः ॥३२॥

आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते ।

विनापि तन्वि ! हारेण वक्षोजौ तव हारिणौ ॥

अत्र हाररहितावपि हारिणौ हृद्याविति श्लेष-
मूलको विरोधाभासः ।

यथा वा—

प्रतीपभूपैरिव किं ततोभिया
विरुद्धधर्मैरपि भेदतोऽजम्भता ।

आभासत्वइति, विरोधस्य आभासत्वे आपाततो भासमानत्वे
सति विरोधाभासोनामालङ्कारः। आभासत इत्याभासः, विरोध-
सासावाभासश्चेति व्युत्पत्तेः इषदर्थकेन चाङ्गाभानस्यापातरूपत्व-
मर्थान्तरपरिहार्यत्वरूपम्बोध्यते । तथाचैकाधिकरणेन प्रतीय-
मानयोः कार्यकारणत्वेनागृह्यमाणयोर्धर्मयोरभासमानाऽपर्यव-
सन्नविरोधत्वं लक्षणं द्रष्टव्यम् । अनिरशनिश्च तमुच्चैरित्यादावति-
व्याप्तिवारणायाद्यं विशेषणम् । अप्यलाक्षारसासिक्तं रक्तं तच्च-
रणद्वयमिति विभावनावारणाय द्वितीयम् । पर्यवसितस्य विरो-
धस्य दोषत्वादपर्यवसन्नत्वं विरोधविशेषणमिति दिक् । श्लेषेति,
हारोऽनयोरस्तीत्यर्थे विरोधः मनोहारिणावित्यर्थेन तत्परिहारः ॥

प्रतीपेति, तस्मान्नलात् भयेन कृत्वा प्रतिकूलनृपैरिव विरुद्ध-
धर्मैरपि भेदता भेदकारिता त्यक्ता; किमित्युत्प्रेक्षा । यस्मात् स
नक्षः अमित्राणां शत्रूणां जयकृदपि ओजसामित्रस्य र्वेर्जयकृत्
अथ च मित्रजिदेव न मित्रजिदिति विरोधः । चारदृष्टिरपि

अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा-

स यद्विचारदृक् चारदृगप्यवर्तत ॥

अत्र विरोधसमाधानोत्प्रेक्षाशिरस्को विरोधा-
भास इति पूर्वस्माद्धेदः ॥ ३३ ॥

विचारे दृष्टिर्थास्य तादृशः, विगतचारदृगिति च विरोधः ॥ विरो-
धेति, विरोधसमाधानरूपोत्प्रेक्षा शिरः प्रधानं यस्य तादृश
इत्यर्थः । यत्तु विरोधसमाधानात्मिकया मुखस्थितयोत्प्रेक्षया-
विरोधसंगोत्थानमेव भग्नमिति कथमत्र विरोधालङ्कार इति केन
चित् सुमनसापि विमनसेवाभिहितं तदसारम्, विरोधभानम-
न्तरेण विरुद्धधर्मैरपोत्यादुत्प्रेक्षायाएवानुत्थानेन शेषमूलमा-
भासमानं विरोधमुपजोष्यैव विरोधस्यागोत्प्रेक्षाया अर्थान्त-
रानुगृहीतायाम्प्रत्यक्षसमाधानत्वेन पश्चादवस्थितत्वादिति ॥ ३३ ॥

॥ इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां विरोधाभासप्रकरणम् ॥

—०—

॥ इति विरोधाभासोनाम त्रयस्त्रिंशदलङ्कारः ॥ ३३ ॥

विभावना विनापि स्यात्कारणं कार्यजन्म चेत् ।

अप्यलाक्षारसासिक्तं रक्तं त्वच्चरणद्वयम् ॥

अत्र लाक्षारसासेकरूपकारणाभावेऽपि रक्तिमा-
कथितः स्वाभाविकत्वे न विरोधपरिहारः ।

यथा वा—

अपीतक्षीबकादम्बमममृष्टामलाम्बरम् ।

अप्रसादितसूक्ष्माम्बुजगदामौनोहरमम् ॥

विभावनेति प्रसिद्धे कारणाभावेपि कार्योत्पत्तिर्विभावना-
सङ्कारः, विभाव्यते कारणान्तरं यस्यामिति व्युत्पत्तेः । कारणा-
भावश्च शब्दार्थीवेति, सर्वत्र लक्षणसमन्वयाबोधः । एतेनैव
तन्त्रेण सकलविभावनाप्रकारसाधारणं सामान्यलक्षणमाद्य-
प्रकारविशेषलक्षणञ्च बोध्यम् । तत्राद्यं दर्शितमेव । द्वितीयं तु
कारणान्विताभावकथनपूर्वकं कार्योत्पत्तिकथनमित्युदाहरण-
विशेषबलादेव गम्यतइति विविच्य न दर्शितम् । प्रतिबन्धके
सति, कार्योत्पत्तिरूपे द्वितीयप्रकारेऽतिव्याप्तेर्वारणायान्वितेति,
तत् प्रतिबन्धकस्य वस्तुनः कारणाभावरूपस्य कथनेपि न कार-
णान्वितत्वेन कथनमिति तन्निरासः । प्रकारपञ्चकेपि कारणा-
न्विताभावस्यार्थतो गम्यत्वात् कथनेति । अत्र लाक्षेति, लाक्षा-
रसेन आ समन्तात् सिक्तं लाक्षारसासिक्तं पञ्चान्नञ् समासः ।
तस्याः कामिन्याः ॥

अपीतेति, अपीताः पानशून्याः क्षीवा मत्ताः कादम्बाः कल-
हंसा यत्र तथा असंमृष्टं संमार्जनशून्यममलमम्बरमाकाशं यत्र,
एवमप्रसादितं वस्त्रगालनकृतकक्षादप्रक्षेपादिना यत् प्रसादनं
तच्छून्यं सूक्ष्मं लघुम्बु यत्तैवभुतं जगन्मनोहरमासीदित्यनूयः ।

अत्र पानादिप्रसिद्धहेत्वभावेपि क्षीयत्वादिनिबद्ध
विभाव्यमानशरत्समयहेतुकत्वेन विरोधपरिहारः ।

यथा वा—

वरतनुकवरीविधायिना सुरभिनखेन नरेन्द्रपाणिना ।
अवचितकुसुमापि वल्लरी समजनि वृन्तनिलीनषट्पदा ॥

अत्र वल्लर्यां पुष्पाभावेपि भृङ्गालिङ्गनं निबद्धं
तत्र वरतनुकवरीसङ्गात्तसौरभनरपतिनखसंसर्ग-
रूपं हेत्वन्तरं विशेषगुमेखेन दशितमिति विरोध-
परिहारः ॥

हेतूनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सामता ।

अस्त्वैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति मन्मथः ॥

अत्र जगज्जये माध्ये हेतूनामस्त्वाणामरुमग्रत्व-
तीक्ष्णत्वादि गुणवैकल्यम् ॥

यथा वा—

उद्यानमारुतोद्धूताश्चूतचम्पकरैणवः ।

उदस्त्रयन्ति पान्थानामसृशन्तोविलोचने ॥

परमार्थतस्तु शुद्धास्त्वित्येव काव्यादर्शं दृष्टः पाठः । विभाव्य-
मानेति, वर्ण्यमानेनेत्यर्थः । वरेति, वरतनोः केषपाशरचना-
सम्पादकेन अतएव सुरभिनखेन राज्ञो हस्तेन अवचितकुसुमा-
लूनपुष्पापि लतावृन्तासक्तभ्रमरा सञ्जातेत्यर्थः ॥

हेतूनामिति, असमग्रत्वे हेतुतावच्छेदकस्य धर्मस्य तत्
सम्बन्धस्य वा वैकल्ये सति अस्त्वैरिति धर्मवैकल्योदाहरणम् ।
सम्बन्धवैकल्ये उदाहरति—उद्यानेति, विलोचने कर्मभूते

अत्र बाष्पोद्गमनहेतूनामसमग्रत्वं स्पर्शनक्रियावैक-
ल्यम्—इमां विशेषोक्तिरिति दण्डी व्याजहार, यतस्तत्र
प्रथमोदाहरणे मन्मथस्य महिमातिशयरूपो द्विती-
योदाहरणे चम्पकरेणूनामुद्दीपकतातिशयरूपश्च
विशेषः ख्याप्यत इति, अस्माभिस्तु तीक्ष्णत्वादिवैक-
ल्यमपि कारणाविशेषाभावमिति विभावना प्रदर्शिता ॥

कार्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात् सत्यतिप्रतिबन्धके ।

नरेन्द्रानेव ते राजन् दशत्यसिभुजङ्गमः ॥

अत्र नरेन्द्रा विषवेद्याः सर्पदंशप्रतिबन्धकमन्त्रौ-
षधिशालिनः श्लेषेण गृहीता इति सत्येव प्रतिबन्धके
कार्योत्पत्तिः ॥ यथा वा—

उदस्रयन्ति उद्धताद्गुणि कुर्वन्तीत्यर्थः । क्रियेति धात्वर्थत्वाभि-
प्रायं स्पर्शनस्य संयोगरूपत्वात्—इमां द्वितीयप्रकाररूपां विभा-
वनाम्—व्याजहारेति, गुणजातिक्रियादीनां यत्र वैकल्यदर्शनं
विशेषदर्शनायैव, सा विशेषोक्तिरिष्यत इति ग्रन्थेन व्यवहृतवा
नित्यर्थः ; एतेन प्रथमप्रकारात् द्वितीयप्रकारस्य वैलक्षण्यं
दुरुपपादमिति वदन्नपास्तः । वैलक्षण्याभावे हि प्राचामलङ्का-
रान्तरत्वेन कथनमत्यन्तानुपपन्नमेव स्यात् ; अस्ति च
स्वरूपतः कारणाभावकथनात् कारणगतधर्मवैकल्यद्वारेण तद्वि-
शिष्टकारणाभावकथने सहृदयसिद्धोविच्छित्तिविशेषप्रकारान्त-
रास्वीकारे लाघवमिति तु स्वीयलाघवोद्भावनमिति कृत-
मधिकेन ॥ कार्योत्पत्तिरिति, प्रतिबन्धके सत्यपि कार्योत्पत्ति
कथनं—तृतीया विभावना । नरेन्द्रानिति, नरेन्द्रोवार्तिके
राज्ञि विषवेद्येपि कथ्यत इति विश्वः । असिः खड्ग एव भुजङ्गमः ॥

चित्रं तपति राजेन्द्र ! प्रतापतपनस्तव ।
 अनातपत्रमुत्सृज्य सातपत्रं द्विषद्गणम् ॥
 अकारणात् कार्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना ।
 शङ्खाद्वीणानिनादोयमुदेति महदद्भुतम् ॥
 अत्र शङ्खत्वेन कलनौयः कामिनीकण्ठस्तन्वी
 निनादत्वं न तद्गीतञ्चाध्यवसीयत इत्यकारणात्
 कार्यजन्म ॥ यथा वा—

तिलपुष्पात् समायाति वायुश्चन्दनसौरभः ।
 इन्द्रीवरयुगाच्चित्रं निःसरन्ति शिलीमुखाः ॥
 विरुद्धात् कार्यसम्पत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावना ।
 शीतांशुकिरणास्तन्वीं हन्त ! सन्तापयन्ति ताम् ॥
 अत्र तापनिवर्तकतया तापविरुद्धैरिन्दुकिरणै-
 स्तापजनिरुक्ता ॥ यथा वा—

उदिते कुमारसूर्ये कुवलयमुल्लसति भाति नक्षत्रं ।
 मुकुलीभवन्ति चित्रं ! परराजकुमारपाणिपद्मानि ॥

चित्रमिति, प्रताप एव तपनः सूर्यः आतपत्रं कृत् तद्रहि-
 तमनातपत्रं आतपत्रेण सहितं सातपत्रम् ॥ उदित इति, कस्यचि-
 द्राजकुमारस्य प्रतापवर्णनं; कुमाररूपे सूर्ये उदिते सति कोः
 पृथिव्या वलयं मण्डलमेव कुवलयं कुमुदमुल्लासं प्राप्नोति; चित्रं
 क्षत्रियकुलं न भाति अथ च नक्षत्रं भातीति चित्रं ! तथापरेषां
 राजकुमाराणां पाणिकमलानि मुकुलीभवन्ति सङ्कुचन्ति अञ्ज-
 लिबन्धात्तदाकृतौनि भवन्तीत्यर्थः ॥

यथा वा —

अविवेकि कुचद्वन्द्वं हन्तु नाम जगत्रयं ।

श्रुतिप्रणयिनोरक्ष्णोरयुक्तं जनमारणम् ॥

पूर्वोदाहरणयोः कारणस्य कार्यविरोधित्वं
स्वाभाविकम्, इह तु श्रुतिप्रणयित्वरूपागन्तुकगुणप्र-
युक्तमिति भेदः ॥

कार्यात्कारणजन्मापि दृष्टा काचिद्विभावना ।

यशः पयोराशिरभूत्करकल्पतरोस्तव ॥

यथा वा —

जाता लता हि शैले जातु लतायां न जायते शैलः ।

सम्प्रति तद्विपरीतं कनकलतायां गिरिद्वयं जातम् ॥

अविवेकीति, विवेकोविशेषदर्शनं विश्लेषश्चैतच्छून्यं पर-
स्परं संश्लिष्टत्वात् ; कुचयुगं कर्तृ, जगत्रयं हन्तु नाम ; श्रुतिर्वेदः
कर्णश्च ; प्रणयः परिचयः ॥ यश इति, करएव दाहत्वात् कल्पतरुः ।
अत्र पयोधिजन्यात् कल्पतरोः कारणस्य पयोधिरुत्पत्तिः षष्ठी
विभावना ॥ जातेति, जातु कदाचित् कनकलतेव कनकलता
कामिनी, गिरिद्वयमिव स्तनद्वयम् ॥ ३४ ॥

॥ इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां विभावनाप्रकरणम् ॥

—:—

॥ इति चतुस्त्रिंशदलङ्काराः ॥ ३४ ॥

विशेषोक्तिः ॥

कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे ।
हृदिस्नेहक्षयोनाभूत् स्मरदीपे ज्वलत्यपि ॥
यथा वा—अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।
अहो दैवगतिश्चिन्ता तथापि न समागमः ॥ ३५ ॥

असम्भवेऽर्षनिष्पत्तेरसम्भाव्यत्ववर्णनम् ।
को वेद गोपशिशुकः शैलमुत्पाटयेदिति ॥
अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति
श्रितोस्माभिसृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।

विशेषोक्तिं लक्षयति—कार्याजनिरिति, पुष्कले सहकारि-
सम्पन्ने; कारणे सति प्रसिद्धकारणसमूहे सतीति यावत्; कार्यस्या-
जनिरनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः—विशेषस्य अनुत्पत्तिनिमित्तस्योक्तिरव-
गतिर्यत्रेति व्युत्पत्तेः ॥

अनुरागिति, अनुरागो रक्तिमा रतिश्च, पुरःसरोऽग्रवर्ती आज्ञा-
कारश्च, पूर्वोदाहरणेऽनुक्तनिमित्ता इह दैवगतिवैचित्र्यस्य निमित्त-
स्योपादानादुक्तनिमित्तेति भेदः ॥ ३५ ॥ इति विशेषोक्तिप्रकरणम् ॥

असम्भव इति, कस्यचित्पदार्थस्य निष्पत्तेरसम्भावनीयत्ववर्ण-
नमसम्भवोनामालङ्कारः । गोपशिशुकः गोपालबालकः; निन्दायां
स्वार्थे वा कः प्रत्ययः; उत्पाटयेत् उद्धरेत् । अयमिति, वारां जलानां
निलयः स्थानं तृष्णा पिपासा अर्थाभिलासश्च तरलितं चञ्चली-
कृतं श्रितः आश्रितः मुनिरगस्त्यः एनं समुद्रं क्षणात् आसम-
न्तात् पास्यति, इदं को जानिते ? इत्यन्वयः । कौटुम्भं निजकर-
पुटीकरसम्पुटमेव कोटरं विलंतद्गतं तथा ताम्यन्तीग्लायन्तस्ति-
मयोमत्सरा मकराश्च यस्यैवभूतमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इत्यसम्भवः ॥

कएव' जानीते निजकरपुटीकोटरगतम् ।

क्षणादेन' ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः ॥३६॥

विरुद्धं भिन्नदेशत्वं कार्यहेतोरसङ्गतिः ।

विषं जलधरैः पीतं मूर्च्छिताः पथिकाङ्गनाः ॥

ययोः कार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वं विरुद्धं तयोस्तन्नि-
बध्यमानमसङ्गत्यलङ्कारः; यथाच विषपानमूर्च्छयो-
भिन्नदेशत्वम् ॥

अहो ! खलभुजङ्गस्य विचित्रोयं बधक्रमः ।

अन्यस्य दशति श्रोत्रमन्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥

क्वचिदसङ्गतिसमाधाननिबन्धनेन चारुतातिशयः ।

यथा वा—अजस्रमारोहसि दूरदीर्घा

सङ्कल्पसोपानततिं तदीयाम् ।

विरुद्धमिति, अदृष्टमित्यर्थः; भिन्नदेशत्वं भिन्नाधिकरणत्वं
विषं जलं हालाहलञ्च (सङ्गतस्य भावः साङ्गत्यं तदभावोऽसा-
ङ्गत्यम्) ॥ अजस्रमिति, दमयन्तीं प्रति हंसोक्तिः—हे दमयन्ति ! त्वं
तदीयां मलसम्बन्धिनीं दूरमत्यन्तं दीर्घां सङ्कल्पो मनोरथस्तद्रप-
सोपानपरम्परां अजस्रं निरन्तरमारोहसि; स पुनर्नलः अधिकं
श्वासान् वर्षति मुञ्चतीति यत्तत्तत्र ध्यानात्स्वप्नयतां त्वत्स्वरू-
पतामवापेत्यन्वयः । अत्र चतुर्थपादेनासङ्गतिसमाधानम् ॥

श्वासान् स वर्षत्यधिकं पुनर्य-

द्वानात्तव त्वन्मयतामवाप्य ॥

विरुद्धमिति विशेषणाद्यत्र कार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वं
न विरुद्धं तत्र नासङ्गतिः ।

यथा वा—

भ्रूचापवल्लीं सुमुखी यावन्मयति वक्रताम् ।

तावत् कटाक्षविशिखैर्भिद्यते हृदयं मम ॥

अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा ।

अन्यत् कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिस्तथा ॥

अपारिजातां वसुधां चिकीर्षन् द्यां तथाकृथाः ।

गोत्रोद्धारप्रवृत्तोपि गोचोद्भेदं पुराकरोः ॥

भ्रूचापेति, भ्रूचापवल्लीं भ्रूस्वरूपधनुर्लतां; यावदिति परि-
माणार्थं, वक्रतां नयति आकर्षतीति यावत् तावत् परिमाणं
हृदयं भिद्यत इत्यर्थः; अत्र हृदयभेदधनुराकर्षणयोः कार्यकार-
णयोर्भिन्नदेशत्वमेव दृष्टमिति नासङ्गतिरलङ्कारः ॥ अन्यत्रेति,
अन्यत्र कर्तव्यस्य वस्तुनस्ततोऽन्यस्मिन्नधिकरणे या कृतिः करणं
तदपि असङ्गतिरित्यनुषज्यते; तथा अन्यत्कार्यं कर्तुं प्रवृत्तस्य
तद्विरुद्धकार्यकरणं तृतीया असङ्गतिः । अपगतमरिजातं यस्या
स्तां द्यां स्वर्गं तथा पारिजाततरुहितां अकृथाः कृतवान् एवं
गोत्रायाः पृथिव्या उद्धाराय पुरा वराहावतारे प्रवृत्तोपि, त्वं
गोत्राणां पर्वतानामुद्भेदं दलनमकरोः कृतवानित्यर्थः ॥

अथ कृष्णं प्रति भक्तस्य सोपालम्भवचने भवि
चिकीर्षिततया तत्र करणीयं अपारिजातत्वं दिवि
कृतमित्येकासङ्गतिः; पुरा गोलाया उद्वारे प्रवृत्तेन
बराहरूपिणा तद्विरुद्धं गोत्राणां दलनं खुरकुट्टनैः
कृतमिति द्विविधापि श्लेषोत्थापिता ॥ यथा वा—

त्वत्खड्गखण्डितसपत्नविलासिनीनाम्
भूषा भवन्त्यभिनवा भुवनैकवीर ! ।
नेत्रेषु कङ्कणमथोरुषु पत्रवल्ली
चोलेन्द्रसिंह ! तिलकं करपल्लवेषु ॥
मोहं जगत्त्रयभुवामपनेतुमेत-
दादाय रूपमखिलेश्वर ! देहभाजम् ।
निःसीमकान्तिरसनौरधिनामुनैव
मोहं प्रवर्द्धयसि मुग्धविलासिनीनाम् ॥

श्लेषोत्थापिता, श्लेषमूलकाभेदाध्यवसायोत्थापिता ॥ यथा-
वेति, हे भुवनैकवीर !—चोलदेशाधिप सिंहसदृश ! तव
खड्गेन खण्डिता ये सपत्नाः शत्रवः स्तद्विलासिनीनामभिनवा
अदृष्टपूर्वा भूषा भूषणानि भवन्ति यथा नेत्रेषु कङ्कणं जलकण-
मेव कङ्कणं वलयं भवतीत्यनुषङ्गः ; अथेति समुच्चये, ऊरुषु च
पत्रयुक्ता वल्ली सैव पत्रिकारचना करपल्लवेषु तिलयुक्तं कं जलमेव
ललाटभूषणमिति ॥ मोहमिति हे अखिलेश्वर ! जगत्त्रयवर्तिनां
देहधारिणां मोहमपनेतुं एतत् रूपं कृष्णशरीरमादाय मर्या-
दातिक्रान्तकान्तिरूपरससमुद्रेणामुनैव रूपेण सुन्दरस्त्रीणां मोहं
प्रवर्द्धयसीत्यन्वयः ॥

अत्राद्योदाहरणे कङ्कणादीनामन्यत्र कर्तव्यत्वं
प्रसिद्धमिति नोपन्यस्तं भवतिना भावना रूपा अन्यत्र
कृतिराक्षिप्यत इति लक्षणानुगतिः ॥

अत्रेति, अनयोर्मध्य इत्यर्थः । आद्योदाहरणे इति लक्षणानु-
गतिरित्यन्वयः । भवतिना भवत्यर्थेन भवनेनेति यावत् ।
भावनारूपा भवनप्रयोजकव्यापाररूपा । यत्तु—अन्यत्र करणीय-
स्येत्यादिसङ्गतिप्रकारद्वयान्तरकथनमयुक्तं, अपारिजातामितुर-
दाहरणे पारिजातराहित्यचिकीर्षारूपकारणस्य कार्येण पारि-
जातराहित्येन वैय्यधिकरण्योपनिबन्धनेन प्राथमिकासङ्गतितो
वैलक्षण्यानुपपत्तेः ; आलम्बनाख्यविषयतासम्बन्धेन चिकीर्षायाः
सामानाधिकरण्येन कार्यमात्रं प्रतिहेतुत्वात् ; एवं नेत्रेषु कङ्कण-
मित्यादौ कङ्कणत्वनेत्रालङ्कारत्वयोर्विरुद्धयोः सामानाधिकरण्य-
वर्णनाद्विरोधाभासत्वमुचितम् ; एवं गोत्रोद्धारप्रवृत्तौपीत्युदा-
हरणे विरुद्धात् कार्यसम्पत्तिर्दृष्टा काविद्विभावनेतुयुक्तविभावना-
प्रकारेणैव गतार्थत्वादसङ्गतिभेदान्तरकल्पनागुचिता ; मोहमित्या-
दावपि मोहनिर्वर्तकत्वमोहजनकत्वयोर्विरुद्धयोरैकचरणं नाद्वि-
रोधाभासएवेति कैश्चिदुक्तं तदसङ्गतम्, उक्तसम्बन्धेन चिकी-
र्षाया हेतुत्वासिद्धेः, न हि यदधिकरणे कार्यचिकीर्षा तदधिकरण-
मन्तर्भावोक्तसम्बन्धेन चिकीर्षायाः कार्यहेतुत्वं तान्त्रिकसम्मतं
युक्तं वा ; अन्यत्र चिकीर्षितस्यापि प्रमादादिनान्यत्रकरणेन
व्यभिचारात् । अतएवैवम्बिधवैय्यधिकरण्यस्य विरुद्धत्वादपि न
प्राथमिकासङ्गत्यन्तर्भावसम्भवः । वस्तुतस्तु विषं जलधरैः पीतं
मूर्च्छिताः पथिकाङ्गना इत्यत्रैव नात्र कार्यकारणवैय्यधिकरण्य-

विषमं वर्ण्यते यत्र घटनाननुरूपयोः ।
 केयं शिरीषभृदङ्गी वा तावन्मदनज्वरः ॥
 अत्रापि मृदूत्वेनातिदुःसहत्वेन चाननुरूपयोर-
 ङ्गनामदनज्वरयोर्घटना ॥ यथा वा—

प्रयुक्तोविच्छित्तिविशेषापित्वन्यत्र कर्तव्यस्यान्यत्र करणप्रयुक्त
 एवंति सहृदयमेव प्रष्टव्यम्—एवं नेत्रेषु कङ्कणमित्यत्र सत्यपि
 विरोधाभासेऽन्यत्र चमत्कारित्वेन क्लृप्तालङ्कारभावाऽन्यत्र करण-
 रूपा असङ्गतिरपि प्रतीयमाना न शक्या निराकर्तुम्; एवं गोत्रो-
 द्वारप्रवृत्तोपीतुगदाहरणे गोत्रोद्वारविषयकप्रवृत्तेर्गोत्रोद्भेदरूप-
 कार्यविरुद्धत्वात् विरुद्धा कार्यसम्पत्तिरपि विभावनेत्यपि न युक्तं
 गोत्रोद्वारप्रवृत्तेर्गोत्रोद्भेदनिवर्तकत्वाभावेन तद्विरुद्धत्वाभावात्,
 कथञ्चित्तदभ्युपगमेपि अन्यत् कार्यं कर्तुं प्रवृत्तेन तद्विरुद्ध-
 कार्यान्तरकरणरूपासङ्गतिरपि मोहं जगत्त्रयभुवामित्यादौ चम-
 त्कारित्वेन लब्धात्मिका न निवारयितुं शक्यते । नचात्रापि
 मोहनिवर्तकान्मोहोत्पत्तेः सैव विभावनेति वाच्यं ? मोहनिवर्त-
 कस्य सिद्धवदत्र प्रतीतेः ; अतएव न विरोधाभासोपि । विशे-
 षोक्तिकथनन्ववासङ्गतमेव, न हि गोत्रोद्वारविषयकप्रवृत्तिरूप-
 कारणसत्वेपि गोत्रोद्वाररूपस्य कार्यस्यानुत्पत्तिरिह प्रतिपाद्यते
 किन्तु विरुद्धकार्योत्पत्तिरेवेति विभावनीयम् ॥

॥ इत्यसङ्गतिप्रकरणम् ॥ ३७ ॥

विषममिति, परस्परमानुरूप्यरहितयोः पदार्थयोर्यत्र घटना-
 सम्बन्धो वर्ण्यते तत्र विषमं नामालङ्कारः । सम्बन्धश्च संयोगादिः,
 उत्पाद्योत्पादकभावश्चेति सर्वप्रकारसाधारणमेतल्लक्षणं बोध्यम् ॥

अभिलषसि यदीन्दो ! वक्त्रलक्ष्मीं मृगाच्याः ।
 पुनरपि सकृदब्धौ मञ्जु संचालयाङ्गम् ॥
 सुविमलमथबिम्बं पारिजातप्रसूनैः ।
 सुरभय वदनोचेत्त्वं क्व तस्या मुखं क्व ॥
 पूर्व्वत्र वस्तुसती घटना अत्र च चन्द्रवदनलक्ष्म्यो-
 स्तर्किता घटनेति भेदः ॥

विरूपकार्यस्योत्पत्तिरपरं विषमं मतम् ।
 कीर्तिं प्रमूते धवलां श्यामा तव कृपाणिका ॥
 अत्र कारणगुणप्रक्रमेण विरुद्धाच्छ्यामाद्वलो-
 त्यत्तिः— कार्यकारणयोर्निवर्त्यनिवर्तकत्वे पञ्चमी
 विभावना ; विलक्षणगुणशालित्वे त्वयं विषम इति
 भेदः ॥

अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थं समुद्यमात् ।
 भक्ष्याशया हि मञ्जुपां दृष्ट्वाखुस्तेन मक्षितः ॥

अभिलषसीति, अङ्गं कलङ्गं संचालय प्रचालय अथ प्रचा-
 लनानन्तरं नोचेत्तस्या मुखं क्व त्वं क्व इति वदेत्यन्वयः । वस्तु-
 सती वस्तुगत्या विद्यमाना; चन्द्रेति चन्द्रश्च वदनलक्ष्मीश्च तयो-
 रित्यर्थः विरूपकार्यस्येति, कारणविलक्षणस्वरूपस्येत्यर्थः ; कृपा-
 णिका खड्गप्रक्रमेणेति, प्रक्रमः परिपाटो स्वसजातीयकार्यगुणो-
 त्यादकत्वरूपा विरुद्धा कार्यसम्पत्तिरिति ॥

पञ्चमविभावनाप्रकारेणभेदामाशङ्क्याह—कार्येति , अयं
 विषमः उक्तविषमालङ्कारप्रभेदः ॥

तृतीयप्रकारमाह—अनिष्टस्यापीति, अपिभिन्नक्रमः; इष्टार्थ-
 समुद्यमात् अनिष्टस्याव्याप्तिरपि च तत् विषममित्यर्थः; अपिना
 इष्टानवाप्तिः रंगद्व्यते, चकारः पूर्व्वोक्तविषमसमुच्चयार्थः ।

इष्टार्थमुद्दिश्य किञ्चित्कर्मोपबधवतो न केवलमिष्टस्यानव्याप्तिः किन्तु ततोऽनिष्टस्यापि प्रतिलम्भश्चेत्तदपि विषमं, यथा भक्ष्यप्रेक्षया सर्पपेटिकां दृष्ट्वा प्रविष्टस्य मूषकस्य न केवलं भक्ष्यालाभः किन्तु स्वरूपहानिरपीति ।

गोपाल इति कृष्ण ! त्वं प्रचुरक्षीरवाञ्छया ।

श्रितोमातृस्तनक्षीरमप्यलभ्यं त्वया कृतं ॥

इहमर्थावाप्तिरूपेष्टार्थसमुद्यमादिष्टानवाप्तावनिष्टप्रतिलम्भे चोदाहरणं अनर्थपरिहार्यरूपेष्टार्थसमुद्यमात्तदुभयम् ॥

यथा —

दिवि श्रितवतश्चन्द्रं सैंहिकेयभयाद्भुवि ।

शशस्य पश्य तन्वङ्गि ! साश्रयस्य ततो भयम् ॥

भक्ष्येति, अहिमञ्जूषां सर्पपेटिकां दृष्ट्वा भक्ष्यस्याशया प्रविष्ट आखुर्मूषकस्तेनाहिना भक्षित इत्यन्वयः । यत्तु प्रविष्टइत्यस्यागम्यमानत्वान्न्यूनपदत्वमिति केनचिदुक्तं, तदभिनिवेशदुष्टस्वहृदयानुभवविकल्पनमित्युपेक्षणीयम् । अनिष्टस्यापि प्रतिलम्भइत्यत्राप्यपिभिन्नक्रमोबोध्यः । गोपाल इति, हे कृष्ण ! त्वं गोपाल इति हेतोर्बहुदुग्धवाञ्छयाश्रितः आश्रितः, त्वया तु मातृस्तनदुग्धमप्यलभ्यं कृतं मुक्तिदानेनेति भावः । पूर्वत्वेष्टानवाप्तिरथगम्या इहत्वपिशब्दगम्येति विशेषः ॥ इदमिति, उदाहरणमिति च जातावेकवचनम् ॥ दिवीति, भुवि सैंहिकेयस्य सिंहीपुत्रस्य सिंहस्य भयात् दिवि आकाशे चन्द्रमाश्रितवतः शशस्य साश्रयस्याश्रयसहितस्य ततः सैंहिकेया-

अत्र न केवलं शशस्य स्थानर्थपरिहारानवाप्तिः
किन्तु साश्रयस्याप्यनर्थावाप्तिरिति दर्शितम् । परानि-
ष्टप्रापणरूपेष्टार्थसमुद्यमात्तदुभयं यथा—

दिधक्षन् मारुतेर्बालं तमादीप्यद्दशाननः ।

आत्मीयस्य पुरस्यैव सदोदहनमन्वभूत् ॥

पुरस्यैवेत्येवकारेण परानिष्टप्रापणाभावोदर्शितः ।
अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्चेति श्लोकेऽनिष्टावाप्तेरपि शब्दसं-
गृहीताया इष्टानवाप्तेः प्रत्येकमपि विषमपदेनान्वयः ।
ततश्च केवलानिष्टप्रतिलम्भः केवलेष्टानवाप्तिश्चेत्यन्य-
दपि विषमद्वयं लक्षितं भवति । तत्र केवलानिष्टप्रति-
लम्भो यथा—

पद्मातपचरसिके सरसीरुहस्य

किम्बीजमर्पयितुमिच्छसि वापिकायाम् ।

द्राहोर्भयमेतत्—हे तन्वङ्गि ! पश्येत्यन्वयः । परेति, परस्या-
निष्टावाप्तिरूपोयदृष्टार्थ इत्यर्थः । तदुभयम्, इष्टानवाप्त्यनिष्टावा-
प्तिद्वयम् ॥ दिधक्षन्निति, दशाननो रावणः मारुतेर्हनुमतो बालं
पुच्छं दग्धुमिच्छत् बालमादीप्यद्दीपयतिस्मेत्यर्थः । प्रत्येकमपीति,
अपिना इष्टानवाप्तिसमुच्चिताया अनिष्टावाप्तेर्विषमपदेनान्वयः
समुच्चियते । विषमपदेन, विषमपरामर्शकेन तत्पदेन तथा च तात्प-
र्यबलाद् वाक्यमावर्तनीयमिति भावः । यत्त्वनिष्टस्यैव तदुत्तरापि-
शब्दसमुच्चिताया इष्टानवाप्तेरप्याप्नोतिनैवान्वयो न तु तत्पद-
परामृष्टेन विषमेण अव्युत्पत्तेरिति तत्प्रागेवापिशब्दान्वयव्या-
ख्यानेन निरस्तं वेदितव्यम् ॥ पश्येति, दयितां प्रति नायकोक्तिः—
पद्मस्यातपत्रं कृत् तत्र रसिके हे तन्वि ! वापिकायां सरसीरुहस्य

कालः कलिर्जगदिदं न कृतञ्चमज्ञे !

स्थित्वा हरिष्यति मुखस्य तवैव लक्ष्मीम् ॥

अत्र पद्मातपत्रलिप्सया पद्मबीजावापं कृतवत्या-
स्तल्लाभोऽस्तेऽव किन्तु मुखशोभाहरणरूपोत्कटा-
निष्टप्रतिलम्भः । केवलेष्टानवाप्तिर्यथा —

खिन्नोसि शैलं विभृमोवयमिति वदत्सु शिथिलभुजः ।
भरभुग्नविततबाहुषु गोपेषु हसन् हरिर्जयति ॥

अत्र यद्यपि शैलस्योपरि पतनरूपानिष्टावाप्ति-
रपि प्रसक्ता तथापि भगवत्कराम्बुजमंसर्गमहिम्ना
सा न जातेति शैलधारणरूपेष्टानवाप्तिमात्रम् ॥

पद्मस्य कन्दर्पयितुं किमिच्छसि ? यतः हे अज्ञे ! कलियुगरूपः
कालः इदं जगत् कृतञ्चं च न भवति । ततः किं ? तत्राह—इदं
सरसीरुहं स्थित्वा तवैव मुखस्य लक्ष्मीं हरिष्यति नखन्यस्या
इत्यर्थः । खिन्नोसीति, विभृमः धारयामः वदत्सु गोपेषु शिथिलो
भुजो यस्य सः भरेण शैलभारेण भुग्ना वक्राः वितता विस्तीर्णा
बाहवो येषां तथाभूतेषु सत्सु हसन् ॥

अत्रेति, न च भरभुग्नेत्यनेन बाहुगतास्थिसन्धिभङ्गरूपानिष्ट-
प्राप्तेः साक्षादुपात्तत्वात्सर्वाङ्गचूर्णीभावगर्वापहाररूपायाश्च स्फुटं
गम्यमानत्वात्कथमिष्टाप्राप्तिमात्रमित्युच्य—तेइति वाच्यम् ? अस्थि-
सन्धिभङ्गस्याशब्दार्थत्वात्, भगवद्भुजशैथिल्यप्रयुक्तभाराधिक्येन
वक्रतापात्रस्य शब्दोपात्तस्य च क्लेशविशेषानाधायकत्वेनानिष्ट-
व्यपदेशानर्हत्वात्, सुहृद्भूतानां गोपानामनिष्टप्राप्ती हास्यानुप-
पत्तेश्च ; अतएव न सर्वाङ्गचूर्णीभावोपि गम्यः, गर्वप्रसक्ताभावाच्च
न तदापहारोपि, यतश्चिरकालशैलधारणजन्यश्रमपरिजिहीषया
गोपानां प्रवृत्तिरिहावगम्यत—इति निरवद्यम् ॥

यथा वा—

लोके कलङ्कमपहातुमयं मृगाङ्को,
जातो मुखं तव पुनस्तिलकच्छलेन ।
तत्रापि कल्पयसि तन्वि ! कलङ्करेखां
नार्यः समाश्रितजनं हि कलङ्कयन्ति ॥
अत्रानिष्टपरिहाररूपेष्टानवाप्तिः ॥

यथा वा—

शापोप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे !
सानुग्रहो भगवता मयि पातितो यम् ।
कृष्यां दहन्नपि खलु क्षितिमिन्धनेद्धो
बीजप्ररोहजननीं दहनः करोति ॥

अत्र परानिष्टप्रापणरूपेष्टानवाप्तिः । स्वतोनिष्ट-

लोक इति, हि तन्वि ! लोके प्रसिद्धं कलङ्कमपहन्तुं निवार-
यितुं मृगाङ्कस्तव मुखं जातः, तत्रापि पुनस्तिलकव्याजेन
कलङ्करेखां त्वं कल्पयसि करोषि, हि यस्मान्नार्यः समाश्रित-
जनं स्वाश्रितजनं कलङ्किनं कुर्वन्तीत्यन्वयः ॥ शापोपीति-
मृगयायां प्रमादतोहतपुत्रेण तापसेन त्वमपि पुत्रशोका-
न्मरिष्यसीति शापे दत्ते तं प्रति दशरथस्यैव मुक्तिः—अदृष्टपुत्रमुख-
पद्मजशोभे मयि भगवता त्वया पातितः अयं शापोपि सानु-
ग्रहो भवति खलु निश्चितम् इन्धनैरिद्धोदीप्तोदहनः कृषियोग्यां
स्थितिं दहन्नपि बीजाङ्कुरजननीं करोतीति दृष्टान्तः । परेति,
परस्य दशरथस्यानिष्टप्रापणरूपं यदिष्टं तस्यानवाप्तिरर्थोत्ताप-
स्येत्यर्थः । कुतस्तत्राह—स्वत इति, नियोक्तुः प्रेषयितुः ॥

स्यापि मुनिशापस्य महापुरुषार्थपुत्रलाभावश्चभाव-
गर्भतया दशरथेनेष्टत्वेन समर्थितत्वात् । यत्र केनचित्-
स्वेष्टसिद्धार्थं नियुक्तेनान्येन नियोक्तुं रिष्टमपेक्ष्य स्वस्यै-
वेष्टं साध्यते तत्रापीष्टानवाप्तिरूपमेव विषमम् ॥

यथा—

यं प्रति प्रेषिता दूती तस्मिन्नेव लयं गता ।
सख्यः पश्यत मौढ्यं मे विपाकं वा विधेरमुम् ॥
तस्मिन्नेव लयं गतेति नायके दूत्याः स्वाच्छन्द्यं
दर्शितम् ॥

यथा वा—

नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियायै प्रेषितं मनः ।
तत्तु ततैव रमते हताः पाणिनिना वयम् ॥
एतानि सर्वथैवेष्टानवाप्तेरुदाहरणानि । कदाचिदि-
ष्टावाप्तिपूर्वकं तदनवाप्तिर्यथा—मदीये वरदराजस्तवे,
भानुनिशासु भवदङ्घ्रिमयूखशोभा
लोभात् प्रताप्य किरणोत्करमाप्रभातम् ।

यं प्रतीति, मौढ्यं मूढत्वं एवम्विधायामाप्तत्वबुद्धेः विधे-
र्देवस्य विपाकं परिपाकं फलमिति यावत् । भानुरिति, हे हरे!
भानुः सूर्यः भवच्चरणकिरणशोभाया लोभात् स्वीयकिरणसमूहं
निशासुप्रभातपर्यन्तं प्रताप्य रात्रौ सूर्यकिरणानामग्नौ प्रवेशात्
तापयित्वा तत्र तस्मिन् किरणोत्करे हुतवहादग्नेः सकाशादु-
द्धृते सति रक्ततादर्शनात् मन्दसन्तापः सन् क्षणमात्रेण लुप्तरागे
नष्टलौहित्ये सत्यगुदिनं तापं भजतीत्यन्वयः ॥

तत्रोद्धृते ऊतवहात् क्षणलुप्तरागे
तापं भजत्यनुदिनं स हि मन्दतापः ॥

यथा वा—

त्वद्वक्त्रसाम्यमयमम्बुजकोशमुद्रा-

भङ्गात्ततत्सुषममित्त्रकरोपलप्लवः ।

लब्ध्वापि पर्वणि विधुः क्रमदीयमानः

शंसत्यनीत्युपचितां श्रियमाशु नाशाम् ॥

अत्राद्यश्लोके सूर्यकिरणानां रात्रिष्वग्निप्रवेशन-
मागमसिद्धं सूर्यस्य निजकिरणेषु भगवच्चरणारुणि-
मप्रेक्षया तत्कृतं तेषामग्नौ प्रतापनं परिकल्प्य तेषा-

तद्वक्त्रेति, हे हरे ! अयं विधुः पर्वणि पूर्णिमायां अम्बुजस्य
कोशः कुड्मलः स एवाम्बुजभाण्डारगृहं तस्य मुद्रा मुकुलीभावो
मुद्रणश्च तस्य भङ्गेनात्ता गृहीता तत्सुषमा तच्छोभा यैस्तादृशा
ये मित्रकराः सूर्यकिरणाः सुहृत्पाणयश्च तेषामुपलृप्तगालाभेन
त्वद्वक्त्रस्य कान्तिं लब्ध्वापि क्रमेण क्षीयमानः क्षीयमाणः सन्
अनीत्या उपचितां प्रवृद्धां श्रियं आशु नाशो यस्यास्तां शंसति
कथयतीत्यन्वयः । अत्रेति, आगमसिद्धं तस्माद्दिवाग्निरादित्यं
प्रविशति रात्रावादित्यस्तमिति श्रुतिसिद्धं प्रवेशनं, तत्कृतं
सूर्यकृतं, तेषां किरणानामग्नौ प्रतापनरूपं परिकल्प्य उत्प्रेक्ष्य
एवं तेषां किरणानामरुणिमानम् आरक्तत्वं च अरुणिमानु-
वृत्तिरूपं परिकल्प्य इति दर्शितमित्यन्वयः । एवमप्येपि सुहृ-

मुदयकालदृश्यमरुणिमानञ्च तप्तोद्भूतनाराचाना-
मिवाग्निसन्तापनप्रयुक्तारुणिमानुवृत्तिं परिकल्प्य
सूर्यस्य महतापि प्रयत्नेन तात्कालिकेष्टावाप्तिरेव
जायते न सार्वकालिकेष्टावाप्तिरिति दर्शितं, द्वितीय-
स्तांके चन्द्रस्य भगवन्मुखलक्ष्मीं लिप्समानस्य सुहृ-
त्वेन मित्रशब्दप्रेषणयात् सूर्यं परिकल्प्य तत्किरणस्य
कमलमुकुलविकासनं चन्द्रानुप्रवेशनं च सुहृत्पाणे-
र्भगवन्मुखलक्ष्मी-निधानकोशगृहगुद्रामोचन-पूर्वकं
ततो गृहीतभगवन्मुखलक्ष्मीकस्य तथा भगवन्मुख-
लक्ष्म्या चन्द्रप्रसाधनाद्ये चन्द्रस्यैव रूपञ्च परिकल्प्यै-
तावतापि प्रयत्नेन पौर्णमास्यामेव भगवन्मुखसाय-
रूपेष्टप्राप्तिर्जायते न सार्वकालिकेति दर्शितं, कचिदि-
ष्टानवाप्तावपि तदवाप्तिभ्रमनिबन्धनविच्छित्तिविशेषः ।

अथा वा —

बल्लाल ! क्षौणिपाल ! त्वदहितनगरे सञ्चरन्ती किराती
रत्नान्यादाय कीर्णान्युरुतरखदिराङ्गारशङ्काकुलाङ्गी ।
क्षिप्त्वा शीखण्डखण्डं तदुपरि मुकुलीभूतनेत्राधमन्ती
श्वामामोदप्रसक्तैर्मधुकरपटलेधूमशङ्कां करोति ॥

त्वेन सूर्यं परिकल्प्य तत्किरणस्य चन्द्रानुप्रवेशं च शाल्वसिद्धं,
सुहृत्पाणेर्यथोक्तविशेषणविशिष्टस्य चन्द्रस्यैव रूपञ्च परिकल्प्य—
इति दर्शितमिदमन्वयः ॥ बल्लालेति, हे एतन्नाम भूपाल ! त्वच्छत्रु-
नगरे सञ्चरन्ती भिक्षी प्रकीर्णानि रत्नान्यादाय उरुतरा महती

अत्र प्रभूताग्निसम्पादनोद्योगात्तत्सम्पादनालाभे-
ऽपि तल्लाभः नमोपन्यासमुखेन निबद्धः ॥ ३८ ॥

समं स्याद्वर्णनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः ।

स्वानुरूपं कृतं सद्यः हारेण क्लृप्तमण्डलम् ॥

प्रथमविषमप्रतिद्वन्द्वीदं समम् ।

यथा वा—कौमुदीव तुहिनांशुमण्डनम् ॥

जाह्नवीव शशिखण्डमण्डनम् ।

पश्य कौर्तिरनुरूपमाश्रिता

त्वां विभाति नरसिंह ! भूपते ! ॥

या खदिरादारस्य शङ्का भ्रान्तिस्तया व्याकुलाङ्गी तदुपरि
श्रीखण्डं काष्ठशकलं चिह्ना मुकुलीभूतनेत्रा फूत्कारं कुर्वती
सती श्वासपरिमलेन प्रसक्तैरायतैर्भ्रमरसमूहैर्धूमशङ्कां करोतीत्य-
न्वयः ॥ प्रभूतेति, बहुलेत्यर्थः । एतेषु च सर्वेषूपपाद्येतादकभावक-
सम्बन्धगर्भेषु प्रभेदेषु कार्यकारणयोः कचिद्विलक्षणगुणशालित्विना-
नुरूप्याभावात् कचिच्चेष्टोपादकत्वेनाभिमतस्य कारणस्येष्टानवा-
प्तनिष्ठावाप्तिरूपकार्येणानुरूप्याभावात् सामान्यलक्षणसमन्वयो-
बोधः ॥

॥ इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां विषमालङ्कारः ॥ ३८ ॥

सममिति, अनुरूपयोरित्यनन्तरं सम्बन्धस्येति शेषः; परस्परवर्णनं
समं नामालङ्कारः । सद्यः स्थानं, शशिखण्डमण्डनं चन्द्रकला-
भूषणहरम् ॥

चित्रं चित्रं वत वत महच्चित्रमेतद्विचित्रम्
जातोद्देवादुचितघटना संविधाता विधाता ।
यन्निम्बानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया
यश्चैतस्याः कवचनकला कोविदः काकलोकः ॥
पूर्वं स्तुतिपर्यपसायि, इदं निन्दापर्ववसायीति भेदः ।
सारूप्यमपि कार्यस्य कारणेन समं विदुः ।
नीचप्रवणता लक्ष्मीर्जलजायास्तवोचिता ॥
इदं द्वितीयविषमप्रतिन्दि समम् । यथा वा—
द्वदहनादुत्पन्नो धूमो घनतामवाप्य वर्षे स्तं ।
यच्छमयति तदुत्पन्नं सोऽपि च द्रवमेव निर्दहति ॥

यथा वा—

आदौ हालाहलज्जतभुजा दत्तहस्तावलम्बो
बाल्ये ब्रह्मोर्निटिलमहसा बद्धमैत्रीनिरूढः ।

चित्रमिति, अत्र चित्रवतशब्दयोर्वीणा विस्मयातिशय-
द्योतनाय । परिणतं पक्वं स्फीतिः सञ्चिः एतस्याः फलसमूहेः
कवचनकला भक्षणचातुर्यं तत्र कोविदः पण्डितः ॥

सारूप्यमपीति, कार्यस्य कारणेन सारूप्यमपि समालङ्कारः ।
नीचेति, नीचप्रवणता नीचासक्तता जलजायाः समुद्ररूपजला-
ज्जातायाः, उचितेति, जलस्य तादृशत्वादिति भावः । दवेति,
घनतां मेघरूपतां वर्षेर्जलवर्षणैः शमयति नाशयति हि यस्मात्
सोऽपि द्रवदहनोऽपि द्रवमेव स्वीत्यादकं विनिर्दहति, तथा च
कारणस्य स्वीत्यादकनाशकत्वात् कार्यस्याऽपि धूमस्य तथास्व-
मुचितमित्यर्थः ॥ आदाविति, विरहिण्या इयमुक्तिः, सीमं

प्रौढोराहोरपि मुखविषेणान्तरङ्गीकृतोयः
 मोऽयं चन्द्रस्तपति किरणैर्नामिति प्राप्तमेतत् ॥
 पूर्वत्र कारणस्वभावानुरूप्यं कार्यस्याचामन्तुक-
 तदीयदुष्टसंसर्गानुरूप्यमिति भेदः ।

विनानिष्टं च तत्सिद्धिर्यदर्थं कर्तुमुद्यतः ।

युक्तोवारणलाभोऽयं स्यान्नतेवारणार्थिनः ॥

इदं सममनिष्टस्याप्यवाप्तिश्चेत्यपिसंगृहीतस्य त्रिविध-
 स्याऽपि विषयस्य प्रतिद्वन्द्वि, इष्टावाप्तिरनिष्टस्या-
 प्रसङ्गाच्च अत्र गजार्थितया राजानमुपसर्पन्तं तद्द्वौवा-
 गिकैर्वार्यमाणं प्रति नर्मवचनमुदाहरणं । नचात्र
 निवारणमनिष्टमापन्नमित्युदाहरणात्वं शङ्कनीयं,
 राजद्वारि क्षणनिवारणं सम्भावित्वे श्लेषमहिम्ना

चन्द्रः मां किरणैस्तपतीत्येतत् प्राप्तं न्यायप्राप्तमित्यर्थः, स—
 कः? य आदौ हालाहलरूपेण हुतभुजाग्निना दत्तो हस्तावलम्बो-
 यस्य सः; निटिलं ललाटं, तत्सम्बन्धिमहसां नेत्राग्निना बद्धया
 सम्बद्धया मैत्र्या निरुद्धः प्रसिद्धः; प्रौढो युवा राहोर्मुखसम्बन्धिभि-
 र्विषैरन्तरङ्गीकृतः ग्रहणकाले सम्पर्कातिशयादन्तरङ्गतां
 प्रापित इत्यर्थः । अत्र कार्यस्य तापस्य कारणोभूतचन्द्रगतदुष्ट-
 संसर्गानुरूपत्वं । भेदान्तरमाह—विनेति, अनिष्टं विना यमर्थं कर्तु-
 मुद्यतस्तत्सिद्धिरपि सममित्यनुवृत्त्या योजयम् । यदर्थमिति पाठे
 यथासावर्थ्यश्चेत्यर्थः । युक्त—इति, वारणं निवारणं वारणी-
 गजश्च युक्तोनस्यादपि तु स्वादैवेत्यर्थः । शोभत इति कचित्पाठः
 साधुरेव । अपिसंगृहीतस्य = अपिशब्दसंगृहीतस्य, नर्मवचनं
 परिहासवचनं, अवेष्टावाप्तिः श्लेषकल्पिता बोध्या ॥

इष्टार्थप्रतीतिः तत्रापि समालङ्कारोऽप्रतिहत एव ।

उच्चैर्गजैरटनमर्थयमान एव

त्वामाश्रयन्निह चिरादुषितोऽस्मि राजन् ।।

उच्चाटनं त्वमपि लभ्यसे तदैव

मामद्य नैव विफला महतां हि सेवा ॥

अत्र यद्यपि व्याजस्तुतौस्तुत्या निन्दाभिव्यक्तिविव-
क्षायां विषमालङ्कारः, तथापि प्रार्थामकस्तुतिरूपवाच्य-
विवक्षायां समालङ्कारो न निवार्यते; एवं यत्वेष्टार्थावाप्ति-
सत्त्वेऽपि स्नेहप्रवशादसतोऽनिष्टार्थस्य प्रतीतिस्तत्रापि
समालङ्कारस्य न क्षतिः ॥

इष्टार्थप्रतीतिरिति, इष्टार्थत्वेन प्रतीतिरित्यर्थः । अप्रतिहतइति,
अनिष्टस्येष्टाभिव्यक्तत्वेन ज्ञानकालेऽनिष्टत्वेनाप्रतिभासादिति भावः ॥

उच्चैरिति, गजैरटनं तदारोहणपूर्वकं गमनं, इह त्वन्नगरे,
उषितोस्मि वासं कृतवानस्मि । तदैव मत्प्रार्थमानैव, उच्चाटनं
दूरनिरसनमेव उच्चैर्गजैरटनं प्रतिमां लभ्यसे प्रापयसि हि
यस्मात् महतां सेवा विफला न भवतीति मुखे स्तुतिः ततोदूर-
निरसनरूपार्थान्तरपरिग्रहेण विषमालङ्कारस्फूर्त्या निन्दायां
पर्यवसानं; एतेन वैषम्यस्य निन्दारूपस्य व्याजस्तुतिविषयत्वेन
तयाऽपवाद—इति निरस्तं, विषमस्य निन्दामूलत्वेन तद्रूपत्वा-
भावादिति । इष्टार्थावाप्तिसत्त्वेऽपि = वास्तविकेष्टार्थप्राप्तिसत्त्वेऽपि ।
न क्षतिरिति, अनिष्टप्रतीतेराभासरूपत्वेनापर्यवसानादिति
भावः ॥

यथा वा—

शस्त्रन्नखलु कर्तव्यमिति पित्रा नियोजितः ।

तदेव शस्त्रं कृतवान् पितुराज्ञा न लङ्घिता ॥

अत्र पितुराज्ञा न लङ्घितेत्यनेन विरोधालङ्काराभिव्यक्तार्थं न खल्वित्यत्र पदद्वयविभागात्मकरूपान्तरस्यापि विवक्षायाः सत्वेऽपि न खं लुनातीति न खल्वित्येकपदेन वस्तु सदर्थान्तरपररूपान्तरमादाय समालङ्कारोऽप्यस्तेऽव, स्तेष्वलब्धासदिष्टावाप्तिप्रतीतिमात्रेणापि गतमुदाहरणम् ।

यथा—

सत्यं तपः सुगत्यै यत्, तस्मात्सुप्तं रविप्रतीक्षं सत् ।
अनुभवति सुगतिमग्जं, त्वत्पदजन्मानि समस्तकम-
नीयम् ॥३६॥

शस्त्रमिति, तदेव नखल्वेव एकपदत्वेनेत्युपलक्षणे तृतीया, एकपदत्वोपलक्षितं यद्वस्तु सदर्थान्तरपररूपान्तरमित्यर्थः, अर्थान्तरञ्च वास्तविकं पदव्युत्पत्तिकथनेन दर्शितमेव । शेषलब्धेति, स्तेष्वेण लब्धा असती वस्तुतोऽविद्यमाना या दृष्टावाप्तिस्तत्प्रतीतिमात्रेण समालङ्कारोदाहरणमपि । गतम् अधिगतं, मात्रपदेनानिष्टावाप्तिप्रतीतिव्यवच्छेदः ; युक्तो वारणलाभोयमित्यत्र किञ्चिदनिष्टस्य उच्चैरित्यत्रचोक्तानिष्टस्य प्रतीतिसत्त्वादुदाहरणमाह—

यथेति, नायिकां प्रति नायकस्योक्तिः—हे तन्वि! तपः शोभन-

विचित्रं तत् प्रयत्नश्चेद्विपरीतः फलेच्छया ।
नमन्ति सत्सखैर्लोकादपि लब्धुं समुन्नतिं ॥

यथा वा—

मलिनयितुं खलवदनं विमलयति जगन्ति देव ! कीर्त्तिस्ते ।
मित्राह्वादाकर्तुं मित्राय द्रुह्यति प्रतापोऽपि ॥ ३६ ॥

अधिकं पृथुलाधारादाधेयाधिक्यवर्णनं ।

ब्रह्माण्डानि जले यत्र तत्र मान्ति न ते गुणाः ॥

अत्र यत्र महाजलौघेऽनन्तानि ब्रह्माण्डानि
बुद्बुदकल्पानीत्याधारस्यातिविशालत्वं प्रदर्श्य तत्र
न मान्तीत्याधेयानां गुणानामाधिक्यं वर्णितम् ॥

गत्यैव भवतीति सत्यं, यद्यस्मादङ्गं कमलं अम्बुषु जलेषु रविं
प्रतीक्षते तादृशं सत्तन्मा तपः कृत्वा त्वत्पदरूपे जन्मनि समस्तेभ्यः
कमलेभ्यः कमनीयं सुन्दरं सत्सुगतिं शोभनाङ्गतिमनुभवती-
त्यन्वयः । अत्र कमलस्योत्तमलोकरूपगतिप्राप्तये तपस्यतस्तदला-
भेऽपि शोभनगमनस्य गतिशब्दश्चेवबलादिष्टत्वेन प्रतीतेरिष्टावाप्ति-
प्रतीतिमात्रं न स्वनिष्टप्रतिभासोऽपीति ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां समालङ्कारः ॥ ३६ ॥

विचित्रमिति, फलेच्छया विपरीतः प्रयत्नश्चेद्विचित्रं नामा-
लङ्कारः—इष्टविपरीताचरणमिति यावत् । नमन्तीति, नम्री-
भवन्तीत्यर्थः । समुन्नतिं उन्नतां; मलिनयितुमिति, मलिनीकर्तुं-
मित्यर्थः । विमलयति निर्मलं करोति; जगन्ति त्रिभुवनानि;
मित्रं सुहृत् मित्रः सूर्यश्च ॥ इति विचित्रालङ्कारः ॥ ४० ॥

अधिकमिति, पृथुलादाधेयापेक्षया विशालादाधारादाधेय-
स्याधिक्यवर्णनमेकोऽधिकालङ्कारः । युगान्तेति, युगान्तकाले प्रसंगे

यथा वा—

युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो-

जगन्ति यस्यां सविकाशमासत ।

तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विष-

स्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः ॥

‘एषाधेयाद्यदाधाराधिक्यं’ तदपि तन्मतम् ;

कियद्वाक् ब्रह्म यत्नैते विश्राज्यन्ति गुणास्तव ॥

अत्रैत—इति प्रत्यक्षदृष्टमहावैभवत्वेनोक्तानां गुणानां
विश्राज्यन्तीसम्बाधावस्थानोक्ताधारस्य वाग्ब्रह्मण
आधिक्यं वर्णितम् ॥

यथा वा—

अहो विशालं भूपालभुवनचितयोदरम् ।

माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥

प्रतिसंहृतः स्वस्मिन् लयं प्रापित आत्मा स्वविलासरूपः प्रपञ्चोयेन
तादृशस्य कैटभद्विषः श्रीकृष्णस्य यस्यां तनौ जगन्ति भुवनानि
विकाशसहितं यथास्यात्तथा आसत स्थितानि तत्र तस्यां तनौ
तपोधनस्य नारदस्याभ्यागमात्संभवोयासान्ता मुदः प्रीतयो न ममु-
रित्यन्वयः । पृथ्विति, विशालादाधेयाद्यदाधारस्याधिक्यं तदप्य-
धिकं । कियदिति, अपरिमितमित्यर्थः; वाक्शब्द एव ब्रह्म, इयञ्च
परमेश्वरं प्रति भक्तस्योक्तिः; असम्बाधेति, असङ्कटेत्यर्थः ॥

अहो इति, माति सम्माति, मातुमशक्यः अपरिमितः ॥

अत्र यद्यप्युदाहरणद्वयेऽपि कियदाग्न्यहोति अहो
विशालमितिचाधारयोः प्रशंसा क्रियते तथापि तनु-
त्वेन सिद्धवत्कृतयोः शब्दब्रह्मभुवनोदरयोर्गुणयशो-
राश्याधिकरणत्वेनाधिकत्वं प्रकलत्पैव प्रशंसा क्रियत
— इति तत्प्रशंसा प्रस्तुतगुणयशोराशिप्रशंसायामेव
पर्यवस्यति ॥ ४१ ॥

अल्पन्तु सूक्ष्मादाधेयाद्यदाधारस्य सूक्ष्मता ।

मणिमालोर्मिका तेऽद्य करे जपवद्दीयते ॥ ४२

अत्र मणिमालामयोर्मिका तावदङ्गलिमात्रपरि-
मितत्वात् सूक्ष्मा सापि विरहिण्याः करे कङ्कणवत्
प्रवेशिता तस्मिन् जपमालावल्लम्बन् इत्युक्ता ततोऽपि
करस्य विरहकार्श्यादतिसौक्ष्म्यं दर्शितम् ॥

अत्रेति, भुवनत्रयोदरे । नन्वाधारयोः शब्दब्रह्मभुवनोदरयोरप्रस्तुत-
त्वेनाप्रशंसनीयत्वात्तदाधिक्यवर्णनमयुक्तमित्याशङ्क्याह — अत्रेति ।
न चात्राप्रस्तुतप्रशंसा शङ्कनीया प्रस्तुतस्याप्यभिधानादिति; इत्थं
चाधाराधेयान्यतरस्य तनोरप्याधिक्यवर्णनमिति सामान्यलक्षणं
बोध्यम् ।

॥ इत्यधिकालङ्कारः ॥ ४१ ॥

अल्पमिति, यदिति, सामान्ये नपुंसकं । स्वापेक्षया सूक्ष्मा-
दाधेयादाधारस्य सूक्ष्मता यत्तदल्पं नामालङ्कारः । मणीति,
मणिपङ्क्तिरूपा अर्मिका अङ्गुलीयकं ते करे अद्य विरहावस्थायां
जपमालावल्लम्बन् इत्यर्थः । वटशब्दस्य गुटिकापर्यायत्वात् अति-

यथा वा—

यन्मध्यदेशादपि ते सूक्ष्मं लोलाक्षि दृश्यते ।
 मृणालसूत्रमपि ते न सम्भाति स्तनान्तरे ॥ ४२ ॥
 अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परम् ।
 त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रियामया ॥ ४३

यथा वा—

यथोर्ध्वाक्षः पिबत्यम्बु पथिकोविरजाङ्गुलिः ।
 तथा प्रपापालिकापि धारां वितनुते तनुम् ॥
 अत्र प्रपापालिकायाः पथिकेन स्वासक्तापानीय—
 दानव्याजेन बद्धकालं स्वमुखावलोकनमभिलषन्त्या-
 बिरलाङ्गुलिकरणतश्चिरं पानीयदानानुवृत्तिसम्पा-
 दनेनोपकारः कृतः, तथा प्रपापालिकायापि पानीयपान-
 सूक्ष्मता, आधेयभूतमानापेक्षयापि सूक्ष्मता । यदिति, हे चक्षु-
 लाक्षि! तव मध्यभागादपि यत्सूक्ष्मं दृश्यते तत् मृणालसूत्रमपि तव
 स्तनयोरन्तरे मध्येन भातीत्यन्वयः ॥ ॥ इत्यमालङ्कारः ॥ ४२ ॥

अन्योन्यमिति, यत्र परस्परमुपकारः स्यात्तत्रान्योन्यनामा-
 लङ्कारः । त्रियामा रात्रिः । यथेति, ऊर्ध्वाक्षः ऊर्ध्वनयनः प्रपा-
 पालिका प्रपादानाधिकृता काचिद्वनिता धारां जलधारां तनु
 सूक्ष्माम्; अत्रेति प्रपापालिकायाः पथिकेनोपकारः कृत इत्यन्वयः,
 स्वासक्तेत्यादि प्रपापालिकाया विशेषणं, सम्पादनेन करण-
 भूतेन एव प्रपापालिकायापि पथिकस्योपकारः कृत इत्यन्वयः ।
 यत्तु स्वमुखावलोकनमभिलषन्त्या इत्यत्र स्वशब्दस्य प्रपापालिका-

व्याजेन चिरं स्वमुखावलोकनमभिलषतः पथिकस्य .
धारातनूकरणतश्चिरं पानीयपानानुवृत्तिसम्पादने-
नोपकारः कृतः, अचोभयोर्व्यापाराभ्यां स्वस्वोपकार-
सङ्गावेऽपि परस्परोपकारोऽपि न निवार्यते ॥ ४३ ॥

विशेषः ख्यातमाधारं विनाप्याधेयवर्णनम् ।

गतेपि सूर्ये दीपस्यास्तमश्छिन्दन्ति तत्कराः ॥ ४४

बोधकत्वमेव नायं न पान्यबोधकत्वं यद्विशेषणघटकत्वेन
स्वनिजादिशब्दा उपात्तास्तद्बोधका इति व्युत्पत्तिरिति कैश्चिदुक्तं
तदयुक्तं, मुख्यविशेष्यविशेषणघटकस्यैव स्वनिजादिशब्दस्य मुख्य-
विशेष्यमात्रगामित्वव्युत्पत्तेः ; यथा देवदत्तस्य पुत्रः स्वमातृभक्त
इत्यादौ स्वशब्दस्य तादृशपुत्रगामित्वं नतु गुणभूतदेवदत्त-
गामित्वम् । अतएवेदृशस्थलएव निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-
सम्भूताभोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः इत्यत्रा-
भवन्मतयोगत्वं दूषणमुदाहृतं मन्मटभट्टैः काव्यप्रकाशिकायाम् ।
अन्यत्र तु न स्वविशेष्यगामित्वनियमः स्वाश्रितानां, विप्राणामयं
पालकः स्वाज्ञाकारिणां भृत्यानामयं कल्पवृक्ष इत्यादौ व्यभि-
चारात् । नचैव स्वदाररतानां विप्राणामहं भक्त इत्यत्र
मदीयदाररतानामिति प्रतीतिः स्यादिति वाच्यं ? तात्पर्यस्य
नियामकत्वेनापत्यभावादिति ॥ ॥ इत्यन्योन्यालङ्कारः ॥ ४३ ॥

विशेष इति, ख्यातं प्रसिद्धं तदुक्तं विना प्रसिद्धमाधार-
माधेयस्य व्यवस्थितिरिति । छिन्दन्ति नाशयन्ति, तत्कराः सूर्य-
किरणाः । रात्रावादित्यस्याग्नी प्रवेशश्रवणाद्वीपस्थत्वम् । कमल-
मिति, अत्र कमलत्वादिना सुखादेरध्यवसानं बोध्यम् । कुवलये

यथा वा—

कमलमनम्भसि कमले कुवलयमेतानि कनकलतिकायां
सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥

अत्राद्ये सूर्यस्य प्रसिद्धाधारस्याभावेऽपि तत्कराणा-
मन्यत्वावस्थितिरुक्ता द्वितीयेत्वन्मसः प्रसिद्धाधारस्या-
भावेऽपि कमलकुवलययोरन्यत्वावस्थितिरुक्ता; क्वचित्
प्रसिद्धाधाररहितानामाधारान्तरनिर्देशं विनैवा-
प्रलयमवस्थितेर्वर्णनं दृश्यते ॥

यथा—

दिवसप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव कवयो न तेवन्द्याः ॥

अत्र कवीनामभावेऽपि तद्विरामाधारान्तरनिर्देशं
विनैवाप्रलयमवस्थितिर्वर्णिता ॥

विशेषः सोऽपि यद्येकं वस्त्वनेकत्र वर्ण्यते ।

अन्तर्बहिः पुरः पश्चात् सर्वदिक्षूपि सैव मे ॥

यथा वा—

हृदयान्नापयातोऽसि दिक्षु सर्वासु दृश्यते ।

वत्स ! रामगतोऽसीति सन्तापेनानुमीयते ॥

नेत्रे, एतानि कमलकुवलयानि, कनकलतारूपायां कामिन्यां ।
सा च कनकलतिका च, निर्देशः कथनं, आप्रलयं प्रलय-
पर्यन्तं । दिवसिति, दिवमुपयातानामपि येषामनल्पगुणगण-
युक्ता गिरः । आकल्पं कल्पयन्तं, जगन्ति भुवनानि । रम-
यन्तीत्यन्वयः, प्रभेदान्तरमाह—यदीति ।

किञ्चिद्विदारम्भतोऽशक्यवस्त्वन्तरकृतिश्च सः ।

त्वां पश्यता मया लब्धं कल्पवृक्षनिरीक्षणम् ॥

यथा वा—

स्फुरदद्भुतरूपमुत्पतापज्जलनं त्वां सृजतानवद्यवीद्यं ।

विधिनासृजेनवोमनोभूर्भुवि सत्यं सविताष्टहस्यतिश्च ॥

अत्राद्ये राजदर्शनारम्भेण कल्पवृक्षदर्शनरूपा-
शक्यवस्त्वन्तरकृतिः । द्वितीये राजसृष्ट्यारम्भेण मनो-
भवादिस्फुटिरूपा शक्यवस्त्वन्तरकृतिः ॥ ४४ ॥

स्याद्वाघातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत् ।

यैर्जगत् प्रीयते हन्ति तैरेव कुसुमायुधः ॥ ४५ ॥

यद्यत्साधनत्वेन लोकेऽवगतं तत् केनचित्तद्विरुद्ध-
साधनं क्रियेत चेत्—स व्याघातः ॥

तृतीयं प्रकारमाह,—किञ्चिदिति, किञ्चित्पदार्थारम्भेण-
शक्यस्य वस्त्वन्तरस्य । कृतिः करणञ्च, सः विशेषः । त्वामिति,
प्रभुं प्रति याचकोक्तिः । स्फुरदिति, उत्कटः प्रतापरूपोज्ज्वलनो-
ऽग्निर्यस्येत्यर्थः उक्तविशेषणं त्वां सृजता विधिना भुवि नवो
मनोभवादिः सृष्टे सृष्ट इति सत्यमित्यन्वयः; अत्र चोक्तभेद-
वयान्यतमत्वं सामान्यलक्षणं बोध्यम् ॥

॥ इति विशेषालङ्कारः ॥ ४४ ॥

स्यादिति, तथाकारि तत्कार्यसाधनं वस्तु अन्यथाकारि
तत्कार्यविरुद्धकार्यसाधनञ्चेत् क्रियेत ! तदा व्याघातोऽलङ्कारः
स्यादित्यर्थः । यैरिति, यैः कटाक्षविभ्रमादिभिर्जगत् प्रीयन्ते सन्तु-
ष्यति तैरेव कुसुमायुधो हन्तीत्यन्वयः ॥ विरुपाक्षस्य हरस्य,

यद्वा यत्साधनतया केनचिदुपात्तं तदन्येन तत्प्रसिद्धं
विना तद्विरुद्धसाधनं क्रियेत चेत्—सोऽपि व्याघातः ;
तत्राद्य उदाहृतः । द्वितीयो यथा—

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्तास्तुवे वामलोचनाः ॥

सौकर्येण निबद्धापि क्रियाकार्यविरोधिनी ।

दया चेद्बाल इति मय्यपरित्याज्य एव ते ॥

कार्यविशेषनिष्पादकतया केन चित् सम्भाव्य-
मानादर्थान्दन्त्येन कार्यविरोधिक्रियासौकर्येण सम-
र्थ्यते चेत्—सोऽपि व्याघातः ; कार्यविरोधिक्रियायां
सौकर्यं कारणस्य सुतरां तदानुगुण्यम् ।

यथा—जैत्रयात्रेण्मुखेन राज्ञा युवराजस्य राज्य
एव स्थापने यत्कारणत्वेन सम्भावितत्वात् तत्
प्रत्युत तद्विरुद्धस्य सहनयनस्यैव कारणतया युवराजेन
परित्यागस्यायुक्तत्वं दर्शयता समर्थ्यते ।

जयिनीः विजयकारिणीः, स्तुवे स्तौमि । भेदान्तरमाह—
सौकर्येणेति, कारणस्यानुगुण्याधिक्येनेत्यर्थः । निबद्धा कविवर्णिता
कार्यविरोधिनी पराभिमतकार्यविरुद्धा । दयेति, दिग्विजयाय
प्रस्थितं राजानं प्रति युवराजस्योक्तिः बालइत्यतो मयि दया यौव-
राज्यो स्थापनरूपा चेत् तदा तस्मादेव हेतोरहं तत्रापरित्याज्य एव;
किन्तु स्नेह सह नेतव्य इत्यर्थः । अर्थादिति, हेतौ पञ्चमौ, अन्वय-
स्यास्य समर्थ्यते—इत्यनेन; अन्येन वक्त्रा । जैत्रेति, जयसाधनेत्यर्थः ।

यथा वा—लुब्धो न विसृजत्यर्थं नरो दारिद्र्यशङ्कया ।

दातापि विसृजत्यर्थं तथैव ननु शङ्कया ॥

अत्रपूर्वोत्तराङ्गे पक्षप्रतिपक्षरूपे कयोश्चिद्वचने

इति लक्षणानुगतिः ॥ ४५ ॥

गुम्फः कारणमालास्याद् यथा प्राक् प्रान्तकारणैः।

नयेन श्रीः श्रियात्यागस्त्यागेन विपुलं यशः ॥ ४६

उत्तरोत्तरकारणभूतपूर्वपूर्वैः पूर्वपूर्वकारणभूतो-

त्तरोत्तरैर्वा वस्तुभिः कृतोगुम्फः कारणमाला

आद्योदाहृता । द्वितीया यथा—

भवन्ति नरकाः पापात् पापं दारिद्र्यसम्भवम् ।

दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरोभवेत् ॥ ४६ ॥

लुब्धइति, तथैव शङ्कया दारिद्र्यशङ्कयैव; ननु निश्चितम् अत्र पूर्वोर्द्धे

लुब्धस्य दानाभावसाधकत्वाभिमतदारिद्र्यशङ्कारूपपूर्वपक्षनिरूप-

णं, दातुस्तु सैव विरुद्धदानसाधकत्वेन सम्मतेति पूर्वविरुद्ध-

पक्षनिरूपणमुत्तराङ्गे; यद्यपि दारिद्र्यस्य तात्कालिकत्वेन

जन्मान्तरीयत्वेन च शङ्का भिन्ना तथाप्यभेदाध्यवसायान्न लक्षण-

समन्वयः—इति बोध्यम्; सामान्यलक्षणं पूर्ववदन्यमतघटितमनु-

सन्धेयमिति दिक् ॥ ॥ इति व्याघातालङ्कारः ॥ ४५ ॥

गुम्फ — इति, रचनेत्यर्थः। कैस्तत्राह—यथेति, प्राक् च प्रान्तश्च

प्राक् प्रान्ते ते अनति क्रम्येतियथा प्राक् प्रान्त यानि कारणानि

तैः पूर्वं पूर्वं प्रति कारणैरुत्तरोत्तरं प्रति कारणैश्चेत्यर्थः । एवं

चीत्तरोत्तरेत्यादिव्युत्क्रमेणाभिधान-मुदाहरण- क्रमानुरोधेनेति

ज्ञेयम् ॥ ॥ इति कारणमालालङ्कारः ॥ ४६ ॥

गृहीतमुक्तरौत्यर्थशेषिरेकावलिर्मता ।

नेत्रेकार्णान्तविधान्ते कर्णौदोस्तम्भदोलितौ ॥४७

दोस्तम्भौजानुपर्यन्त-प्रलम्बनमनोहरौ ।

जानुनी रत्नमुकुराकारे तस्य हि भूभुजः ॥

उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणभावः, पूर्वपूर्वस्य
उत्तरोत्तरविशेषणभावो वा गृहीत मुक्तरौति ।

तत्राद्यः प्रकार उदाहृतः ॥

द्वितीयो यथा—

दिक्कालात्मसमेव यस्य विभुना यस्तत्र विद्योतते

यत्रामुष्य सुधी भवन्ति किरणा राशेः स यासामभूत् ।

यस्तत्पित्तमुपःसूयोऽस्य हविषे यस्तस्य जीवातवे

बोढा यद्गुणमेष मन्मथरिपोस्ताः पान्तुनो मूर्त्तयः ॥४७॥

गृहीतेति, वक्ष्यमाणया गृहीतमुक्तरौत्या निबद्धार्यपंक्ति
रेकावलिरलङ्कारः । नेत्र इति, तस्य भुज इति सर्वत्र सम्बध्यते
दोस्तम्भयोर्भुजस्तम्भयोर्दोलितमान्दोलनं ययोस्तौ दोलनाविति
पाठे दोला दोलनं ययोरस्तौति विग्रहः । रत्नमुकुरो रत्नदर्पणः ।

दिक्कालेति, दिक्कालात्मभिस्तुल्या यस्याकाशस्य विभुता, यच्च
तत्राकाशे विशेषेण द्योतते सूर्यः, यत्र च चन्द्रे अमुष्य सूर्यस्य
किरणा अमृतरूपा भवन्ति, स च चन्द्रो यासामपां राशेः समुद्रा-
दभूत्, यस्याग्नितासा मपां पित्तं भवति, शुचिरपित्तमिति कोशात्
यच्च यजमान उषस्तु प्रातः काले तु अस्य वक्त्रे हविषे हविर्दानाय
भवति यच्च वायुः प्राणरूपस्तस्य यजमानस्य जीवातवे जीवनी-
षधाय भवति यस्याश्च पृथिव्या गुणं गन्धं एषा वायुर्बोधा ता एता
मन्मथरिपोर्हरस्याष्टौ मूर्त्तयो वो युष्मान् पान्त्वित्यन्वयः ॥

॥ इत्येकावली नामालङ्कारः ॥ ४७

दीपकैकावलीयोगमालादीपकमिष्यते ।

स्मरेण हृदये तस्यास्तेन त्वयि कृता स्थितिः ॥

अत्र स्थितिरितिपदमेकं स्मरेण तस्या हृदये स्थितिः कृता हृदयेन त्वयि स्थितिः कृतेत्येवं वाक्य-
द्वयान्वयि अतो दीपकं गृहीतमुक्तरीतिसङ्गावादेका-
वली चेति दीपकैकावलीयोगः ।

यथा वा—

संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते

देवा कर्णाय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ।

कोदण्डेन शराः शरैरिशिरस्तेनापि भूमण्डलं

तेन त्वं भवता च कीर्तिरलुला कीर्त्या च लोकत्रयं ॥

अत्र येन येन सहसा यद्यत्समासादितमिति संक्षेप-
वाक्यस्थितमेकं समासादितपदं कोदण्डेन शरा-

मालादीपकमिति, मालादीपकं नामालङ्कारः ; एकमिति
वाक्यद्वयान्वयीत्यनेनान्वितं । अत—इति, एतावन्मात्रेण दीप-
सादृश्यादीपकं न तु प्रागुक्तदीपकालङ्कारः, प्रकृताप्रकृतानां
सादृश्यस्य गम्यत्वे तदङ्गीकारादितिभावः ॥ संग्रामेति, कोद-
ण्डेन धनुषा ; शराः समासादिताः शरैः शत्रुमस्तकं समा-
सादितं तेन शत्रुमस्तकेनापि भूमण्डलं तेन भूमण्डलेन त्वं
बालकः समासादितः, भवता कीर्तीरासादिता कीर्त्या च
लोकत्रयं समासादितमित्यनुषङ्गेनान्वयः ॥

इत्यादिषु षट् त्रयपि विवरणवाक्येषु तत्तदुचितलिङ्ग-
वचनविपरिणामेनान्वेतीति दीपकं शरादीनामुत्त-
रोत्तरविशेषणभावादेकावली चेति दीपकैकावली
योगः ॥४२॥

उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सार इत्यभिधीयते ।

मधुरं मधु तस्माच्च सुधा तस्याः कवेर्वचः ॥

यथा वा—

अन्तर्विष्णोस्त्रिलोकौ निवसति फणिना-

मीश्वरे सोऽपि शेते

सिन्धोः सोऽप्येकदेशे तमपि चुलकया-

कुम्भयोनिश्चकार ।

धत्ते खद्योतलीलामयमपि नभसि

श्रीनृसिंहक्षितीन्द्र !

त्वत्कीर्त्तेः कर्णनीलोत्पलमिदमपि च

प्रेक्षणीयं विभाति ॥

अयं श्लाघ्यगुणोत्कर्षः ; अश्लाघ्यगुणोत्कर्षोऽयथा—

सार—इति, सारोनामालङ्कारः, तस्याः सुधातः, अन्तरिति
विष्णोरन्तः उदरे, त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकौ, सोऽपि
विष्णुरपि फणिनां नागानामीश्वरे शेषे शेते निद्राति सोऽपि
शेषोऽपि सिन्धोरेकदेशे तिष्ठतीति शेषः, तमपि सिन्धुमपि कुम्भ-
योनिः अगस्त्यः चुलकयाश्चकार पीतवान्, अयमगस्त्योऽपि

तृणास्त्रुतस्त्रुलस्त्रुलादपि च याचकः ।

वायुना किन्तु नीतोऽसौ मामयं प्राथयेदिति ॥

उभयरूपोयथा—

गिरिर्महान् गिरेरब्धिर्महानब्धेर्नभोमहत् ।

नभसोऽपि महद्ब्रह्म ततोऽप्याशा गरौयसी ॥

अत्र ब्रह्मपर्यन्तेषु महत्त्वं स्थाव्यगुणः प्रकृतार्थ-
त्वाशायामस्त्वाव्यगुणः ॥४६॥

यथासङ्गं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ।

शत्रुं मित्रं विपत्तिञ्च जय रञ्जय भञ्जय ॥

यथा वा—

शरणं किं प्रपन्नानि विषवन्मारयन्ति वा ।

न त्यज्यन्ते न भुज्यन्ते कृपणेन धनानि यत् ॥

अमुं क्रमालङ्कार इति केचिद्व्याजह्वः ॥५०॥

नभसि गगने खद्योतशोभा धत्ते इदं गगनमपि प्रेक्षणीयं सुन्दरं,
त्वत्कीर्त्तिः कर्णभूषणं नीलोत्पलं विभातीत्यन्वयः ॥

तूलः कार्पासः प्रकृतार्थाशयां प्रकृतार्थरूपायामाशयां ॥

॥ इति सारालङ्कारः ॥ ४६ ॥

यथासङ्गमिति, क्रमिकाणां क्रमेणोक्तानां पदार्थानां तेनैव
क्रमेणान्वयोयथासङ्गमालङ्कारः । शरणमिति, कृपणेन धनानि
यत् न त्यज्यन्ते तत्किं तानि शरणं प्रपन्नानि यच्च न भुज्यन्ते
तत्किं विषवन्मारयन्तीति क्रमेणान्वयः । केचित् वामनादयः ॥

॥ इति यथासङ्गालङ्कारः ॥ ५० ॥

पर्यायो यदि पर्यायेणैकस्यानेकसंश्रयः ।

पद्मं मुक्ता गता चन्द्रं कामिनी वदनोपमा ॥

अत्रैकस्य कामिनीवदनसदृशस्य क्रमेण पद्मचन्द्र-
रूपानेकाधारसंश्रयणं पर्यायः । यद्यपि पद्मसंश्रयणं
कण्ठतोक्तं तथापि पद्मं मुक्तेति तत्परित्यागोक्ताया
प्राक् तत्संश्रयाक्षेपेण पर्यायनिर्वाहः, अतएव—

श्रीणीवन्धलाजति तनुतां सेवते मध्यभागः

पद्मां मुक्तास्तरलगतयः संश्रिता लोचनाभ्यां ।

धत्ते वक्षः कुचसचिवतामद्वितीयन्तु वक्षसम्

त्वङ्गादाणां गुणविनिमयः कल्पितोयौवनेन ॥

इत्यत्र पर्यायं काव्यप्रकाशकदुदाहरणम् ।

सर्वत्र शब्दाः पर्याया यथा—

पर्याय इति, पर्यायेण क्रमेण अनेकसंश्रयः अनेकाश्रितत्वं,
तदुक्तं—एवं क्रमेणानेकस्मिन् पर्याय इति ॥ पद्ममिति, रात्री
पद्मसंक्षोभात्प्रागः । अतएव त्यागेन पूर्वसंश्रयणाक्षेपादेव,
श्रीणीति, जघनवन्धस्तनुतां कण्ठतां त्यजति मध्यभागस्तां सेवते
आश्रयति, वक्षःस्थलं कुचसचिवतां कुचसहितत्वं धत्ते वक्षन्त्व-
द्वितीयं अत्र पूर्वं वक्षसोद्वितीयत्ववगमात् पर्यायसम्भवो ज्ञेयः,
अद्वितीयत्वं द्वितीयरहितत्वमनुपमत्वस्यैकत्वेनाध्यवसितं एवं
चोदाहरणद्वयेऽपि पूर्वाधारसमाश्रयणं गम्यं उत्तराधारसमा-
श्रयणं शाब्दमिति सर्वत्र सर्वाधारसमाश्रयणांशे ।

मन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट !
 केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।
 प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्षणोऽथ
 कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ।
 सर्वोऽप्ययं शुद्धपर्यायः ।

सङ्कोचपर्यायो यथा—

प्रायश्चरित्वा वसुधामशेषां
 छायासु विश्रम्य ततस्तत्तूणां ।
 प्रौढिङ्गते संप्रति तिग्मभानौ
 शैत्यं शनैरन्तरपामयासीत् ॥

अत्र शैत्यस्योत्तरोत्तरमाधारसङ्कोचासङ्कोच-
 पर्यायः । विकासपर्यायो यथा—

विम्बोष्ठ एव रागस्ते तन्वि ! पर्वमदृश्यत ।
 अधुना हृदयेऽप्येष मृगशावाक्षि ! दृश्यते ॥

नन्विति, हे कालकूट ! उत्तरोत्तरविशिष्टमुत्कृष्टं पदं स्थानं
 यस्यां तादृशी इयमाश्रयस्थितिस्तवकेनोपपदिष्टेत्यन्वयः । हृदये
 अभ्यन्तरे अवस इतिशेषः ; अधानन्तरं वृषलक्षणाहरस्य कण्ठे
 अधुना पुनरितिसम्बन्धः शुद्धः सङ्कोचविकासामिश्रितः ॥

प्राय इति; शैत्यं प्रायोऽशेषां वसुधां हेमन्ते चरित्वा ततो
 वसन्ति तत्तूणां छायासु विश्रम्य सम्प्रति श्रीषे तिग्मभानौ सूर्ये
 प्रौढिङ्गं प्रागल्भ्यं प्राप्ते सति शनैरपां खलानामन्तरभ्यन्तरे अया-
 सीत् गच्छति स्मेत्यर्थः ॥ विम्बोष्ठएवेति, विम्बफलमदृश्ये ओष्ठे

अत्र रागस्य पूर्वाधारापरित्यागेनाधारान्तरसङ्क्रमणमिति विकासपर्यायः ।

• एकस्मिन् यद्यनेकं वा पर्यायः सोऽपि सम्मतः ।

अधुना पुलिनं तत्र यत्र स्रोतः पुराजनि ॥

यथा वा—

पुराभूदस्माकं प्रथममविभिन्ना तनुरियं

ततोऽनु त्वं प्रेयान्वयमपि हताशाः प्रियतमाः ।

इदानीं नाथस्त्वं वयमपि कलत्रं किमपरं

हतानां प्राणानां कुलिशकठिनानां फलमिदम् ॥

रागोरक्तिमा अनुरागश्च एषः रागः , अत्र रागस्य भेदेऽप्यभेदेदाध्यवसायादेकत्वं ; यत्तु एकसम्बन्धनाशोत्तरमपरसम्बन्धे सत्येव लोके पर्यायपदप्रयोगात् ओणोबन्ध इति प्रकाशोदाहृते तथैव दृष्टत्वाच्च बिम्बोष्ठ एवेत्यत्र पर्यायकथनमयुक्तमिति केनचिदुक्तं— तत्प्रकाश एव बिम्बोष्ठ इत्युदाहरणे पर्यायसमर्थनात् भ्रान्त-प्रलपनमिवोपेक्षणीयं, आलङ्कारिकपरिभाषितानां शब्दानां लोकव्यवहारविसम्बादस्याकिञ्चित्करत्वाच्चेति दिक् ॥

भेदान्तरमाह—एकस्मिन्निति, पर्यायेणेत्यनुवर्तते, एकस्मिन्नाधारे क्रमेण यद्यनेकं भवति सोऽपि पर्यायालङ्कारः सम्मत इत्यर्थः ॥

पुरेति, अस्माकमित्यस्मादोदयोचेति द्वयोरपि बहुवचनं ; पुरेत्यनेन स्थूलोऽतीतकालउच्यते, तथापि प्रथमस्तनुरविभिन्नाऽभूत् ततोऽनु वितर्कं त्वं प्रियतमः—वयं प्रियतमाः—इदानीन्ते

अत्र दम्पत्योः प्रथममभेदः ततः प्रेयसीप्रियतम-
भावः, ततोभार्यापतिभावः—इत्याधे पर्यायः ॥ ५१ ॥

परिहृत्तिर्विनिमयो न्यूनान्नाधिकयोर्मिथः ।

जग्राहैकं शरं मुक्त्वा कटाक्षात्स रिपुश्चियं ॥

यथा वा—

तस्य च प्रवयसो जटायुषः

स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना ।

येन जर्जरकलेवरव्ययात्

क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः ॥ ५२ ॥

त्वं नाथः पतिः—वयं भार्याः—इतोऽपरं किमनिष्टमिति शेषः ।
कुलिशं वज्रं अत्र त्वं प्रेयानित्येकवचनेन एकरूपप्रेमपात्रत्वं
व्यज्यते, प्रियतमा इत्यादिवहुवचनेनैकरूपतद्वातिरेक इति
बोध्यम् ॥

इतिपर्यायोनामालङ्कारः ॥ ५१ ॥

परिहृत्तिरिति, न्यूनान्नाधिकयोर्मिथः परस्परं विनिमयः परि-
हृत्तिरलङ्कारः । जग्राहेति, कटाक्षपूर्वकं एकं शरं मुक्त्वा रिपोः
श्चियं जग्राहेत्यर्थः ॥

तस्यचेति, प्रवयसोऽतिवृद्धस्य जटायुषोऽष्टधृतिशेषस्य स्वर्गं गतं-
वतः किमिव शोचनीयं न किञ्चित् जर्जरं जीर्णतरं कलेवरं शरीरं
तस्य व्ययोरावणेन सह युगे त्यागस्तस्माद्यशः क्रीतं शरीरं दत्त्वा
यशोऽहीतमित्यर्थः ॥

॥ इति परिहृत्यलङ्कारः ॥ ५२ ॥

परिसङ्ख्या निषिध्यैकमेकस्मिन्वस्तुयन्त्रणं ।

स्नेहक्षयः प्रदीपेषु न स्वान्तेषु नतम्बुवाम् ॥

यथा वा—

विलङ्घयन्ति श्रुतिवर्त्मयस्यांलीलावतीनां नयनोत्पलानि ।

विभर्ति यस्यामपि वक्रिमाणमेकोमहाकालजटार्धचन्द्रः ॥

आद्यादारणे निषेधः शाब्दः, द्वितीयेत्वार्थः ॥ ५३ ॥

विशेषे तुल्यवलयोर्विकल्पालङ्घतिर्मता ।

सद्यः शिरांसि चापान्वा नमयन्तु महीभुजः ॥

अत्र सन्धिविग्रहप्रमाणप्राप्तयोः शिरश्चापनमनयो-
र्युगपदुपस्थितयोर्गुणपत्कर्तुमशक्ययोर्विकल्पः । यथावा—

पतत्यविरतं वारि नृत्यन्ति च कलापिनः ।

अद्य कान्तः कृत्तान्तो वा दुःखस्यान्तं करिष्यति ॥

प्रियसमागमस्येन्न मरणमाशंसनीयं—मरणे तु न
प्रियसमागमसम्भव—इति तयोराशंसायां विकल्पः ॥ ५४ ॥

परिसङ्ख्याति, एकं वस्तु प्रतिषिध्यापरस्मिन् वस्तुनोनिय-
न्त्रणं नियमनं परिसङ्ख्यानामालङ्कारः । स्नेहेति, स्नेहस्तैलादि-
स्निग्धद्रव्यं अनुरागश्च, स्वान्तेषु चित्तेषु ; विलङ्घयन्तीति, यस्या-
मुज्जयिनीपुण्यां श्रुतिः कर्णः वेदश्च, वर्त्म मार्गं, वक्रिमाणं
कोटिलं वक्राकारताञ्च, महाकालइति, तत्रैव रव्यातं शिव-
लिङ्गं ॥ इति परिसंख्यालङ्कारः ॥ ५३ ॥

सन्धिविग्रहप्रमाणेति, सन्धिविग्रहयोः कर्तव्यताबोधकप्रमा-
णेत्यर्थः ॥ इति विकल्पालङ्कारः ॥ ५४ ॥

बहूनां युगपद्वावभाजां गुम्फः समुच्चयः ।

नश्यन्ति पश्चात् पश्यन्ति च्छ्यन्ति च भवद्दिषः ॥

अविरोधेन सम्भावितयौगपद्यानां नाशादीनां
गुम्फनं समुच्चयः ॥

यथा वा—

विभ्राणा हृदये त्वया विनिहितं प्रेमाभिधानं नवम्
शैत्यं यद्विदधाति सा विधुरिता साधो ! तदाकर्ण्यताम् ।
शेते शुष्यति ताम्यति प्रलपति प्रम्लायति प्रेङ्गति
भ्राम्यन्मुल्लुठति प्रणश्यति गलत्युन्मूर्च्छति लुटति ॥

अत्र कामाञ्चित्क्रियाणां किञ्चित्कालभेदसम्भ-
वेऽपि शतपत्रशतभेदन्यायेन यौगपद्यं विरहाति-
शयद्योतनाय विवक्षितमिति लक्षणानुगतिः ।

बहूनामिति, युगपद्वावोभवनं तद्भाजां बहूनां गुम्फोनिबन्धः
वर्णनमिति चावत्, स समुच्चयालङ्कारः ॥

विभ्राणेति, नायकं प्रति दूत्या इयमुक्तिः—हे साधो ! त्वया
हृदये विनिहितं प्रेमाभिधानं नवं शैत्यं धारयन्ती विधुरिता
विरहविह्वला सा नायिका यद्विदधाति तदाकर्ण्यतामित्यन्वयः ।
किं तदित्यपेक्षायामाह—शेते निद्राति, ताम्यति स्नानं माप्नोति,
प्रकर्षेण म्लायति, प्रेङ्गति चलति, प्रणश्यति नैर्वल्यातिशयेन मृत-
प्राया भवति, गलति खेदातिशयात्, लुटति क्षोणा भवतीति ।

कासाञ्चित् शयनभ्रमणादीनां शतपत्रस्य कमलस्य पत्रशतं
दलशतं ॥

अहमप्राथमिकाभाजामेककार्यान्वयेऽपि सः ।

कुलं रूपं वयोविद्या धनञ्च मदयन्त्यमुम् ॥

यत्तैकः कार्यमिद्विहेतुत्वेन प्रक्रान्तस्तत्रान्येऽपि
यद्यहमहमिकया 'खले कपोत' न्यायेन तत्सिद्धिं
कुर्वन्ति सोऽपि समुच्चयः ; यथा मदे आभिजात्यमेकं
समग्रं कारणां तादृगेव रूपादिकमपि तत्साधनत्वे-
नावतरतीति ।

यथा वा--

प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते संभ्रमविधि-

मिरुत्से कोलक्ष्मणमनभिभवगन्धाः परकथाः ।

प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः

श्रुतेत्यन्तासक्तिः पुरुषमभिजातं कथयति ॥ ५५ ॥

अहं प्राथमिकेति, अहं पूर्विकेत्यर्थः ; अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहं
पूर्विका स्त्रियामित्यमरः । एककार्यान्वये एककार्यसाधकत्वे स
समुच्चयालङ्कारः । अहमहमिकया परस्परालङ्कारेण आभिजात्यं
कुलीनत्वं समग्रं पुष्कलं ॥ प्रदानमिति, प्रच्छन्नं गुप्तं गृहं प्रत्युप-
गतेऽर्थादतिथौ लक्ष्मणां सत्यां निरुत्सेकोगर्वाभावः, अभिभवो निन्दा
तद्वन्धशून्याः मौनं अनुवाटनं सदसि सभायां परेण कृताया उप-
कृतेः कथनं श्रुते शास्त्रश्रवणे सर्वप्रथमान्तानां पुरुषमभिजातं
प्रथयतीत्यनेनान्वयः । अभिजातं कुलीनं, प्रथयति कथयति ॥

॥ इति समुच्चयालङ्कारः ॥ ५५ ॥

क्रमिकैकगतानां तु गुम्फः कारकदीपकं ।

गच्छत्यागच्छति पुनः पान्यः पश्यति पृच्छति ॥

यथा वा—

निद्राति स्नाति भुङ्क्ते चलति कचभरं शोषयत्यनरास्ते
दीव्यत्यक्षैर्नचायं गदितुमवसरोभूय आयाहि याहि ।

इत्युद्दण्डैः प्रभूणामसकृदधिकृतैर्वारितान्द्वारिदीना
नस्मान्पश्याबिधकन्ये ! सरसिरुहवचामन्तरङ्गैरपाङ्गैः ॥

आद्योदाहरणे श्रुतस्य पान्यस्य कर्तृकारकस्यैकस्य
गमनादिष्वन्वयः, द्वितीये तु अध्याहृतस्य प्रभुकर्तृ-
कारकस्य निद्रादिष्वन्वय इत्येकवाक्यार्थान्वयेन दोष-
कच्छायापत्त्या कारकदीपकं प्रथमसमुच्चयप्रतिद्व-
न्द्वीदम् ॥ ५६ ॥

क्रमिकेति, क्रमिकाणामर्थात् क्रियाणामेककारकगतानां
गुम्फोनिबन्धः कारकदीपकं नामालङ्कारः । तदुक्तं “सैव क्रियासु
बह्वीषु कारकस्येति दीपकमिति सैव सकृद्वृत्तिः पश्यति सार्थं,
पृच्छति मार्गं ; निद्रातीति, हे अब्धिकन्ये ! प्रभूणामुद्यत-
दण्डेर्द्वारि अधिकृतैर्द्वारपालैरित्यसकृद्वारितानतएव दीनानस्मान्
सरसिरुहद्युतीनां परमपरिचितैरपाङ्गैः कटाक्षैः पश्येत्यन्वयः,
इति किं प्रभुर्निद्रातीत्यादि अन्तः अन्तःपुरे अक्षैः पार्श्वेर्दीव्यति
क्रीडति भूयः पुनः छाया सादृश्यं मुख्यदीपकस्य पूर्वोक्तप्रका-
रेण असम्भवादितिभावः । प्रतिद्वन्द्वी विपरीतम् ॥

॥ इति कारकदीपकालङ्कारः ॥ ५६ ॥

समाधिः कार्यसौकर्यं कारणान्तरसन्निधेः ।

उत्कण्ठिता च तरुणी जगामास्तञ्च भानुमान् ।

यथा वा—

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्टै तदुदीर्णं घनगर्जितम् ॥

केनविदारोप्सितस्य कार्यस्य कारणान्तरसन्निधानाद्यत्सौकर्यं तत्सम्यग्वाधानात्समाधिः—द्वितीय-समुच्चयप्रतिद्वन्द्वो अयं समाधिः, तत्र बहूनां प्रत्येक समर्थानां 'खले कपोतिका' न्यायेन युगपत् कार्यसाधनत्वेनावतारः । अत्रत्वेकेन कार्ये समारोप्सिते अन्यस्य 'काकतालीय' न्यायेनापतितस्य तत्सौकर्याधायकत्वमात्रं अत्रोदाहरणमुत्कण्ठितेति—उत्कण्ठैव प्रियाभिसरणे पुष्कलं कारणं नाभ्यकारागममपक्षते “अत्यारूढा हि नारी नामकालज्ञासनोभव” इति” न्यायात् दैवादापततात्वन्धकारेण तत्सौकर्यमात्रं कृतमिति एवं द्वितीयोदाहरणेऽपि योज्यम् ॥ ५७ ॥

समाधिरिति, कारणान्तरसन्निधेर्वशात् कार्यस्य सुकरत्वं समाधिरलङ्कारः । उत्कण्ठिता नायकसमीपं गन्तुं ॥ मानमिति, मानन्निराकर्तुमस्याः पतिष्यतोममोपकाराय दिष्टा भाग्येनेदं घनगर्जितमुदीर्णमुद्धतमित्यन्वयः । समुच्चये कारणान्तुल्यकक्षत्वमिहतु तद्विपरीतमतुल्यकक्षत्वमितिप्रतिद्वन्द्वित्वं तत्रेत्यादिना-दर्शितम् ॥

॥ इति समाध्यलङ्कारः ॥ ५७ ॥

प्रत्यनीकबलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः ।

जैत्रेनेवानुगौकर्णवुत्पलाभ्यामधः कर्तुं ॥

यथा वा —

मम रूपकीर्तिमहरद्भुवि यस्तदनुप्रविष्टहृदये यमिति ।
त्वयि मत्सरादिव निरस्तदयः सुतरां क्षिणोति खलु
तां मदनः ॥

एवं बलवति प्रतिपक्षे प्रतिकर्तुमशक्तस्य तदीय-
बाधनं प्रत्यनीकमिति स्थिते साक्षात्प्रतिपक्षे पराक्रमः
प्रत्यनीकमिति 'कैमुतिक' न्यायेन फलति ।

यथा —

मधुव्रतौघः क्रुपितः स्वकीयमधुप्रपापद्भुनिमीलनेन ।
विम्बं समाक्रम्य बलात्सुधांशोः कलङ्कमङ्गेधुवमातनोति
॥ ५८ ॥

प्रत्यनीकमिति, बलवतः शत्रोः पक्षे पक्षान्तः पातिनि तदीये
यः पराक्रमस्तत्प्रत्यनीकनामालङ्कारः । अनीकप्रतिनिधिरूप-
त्वात् । जैत्रेति, उत्पलाभ्यां स्वजयकारिनेवानुसारिणौ कर्णौ
अधःकृतौ तिरस्कृतौ अवतंसतया तदुपरि स्थितत्वादधस्तात्
कृतौ चेतिशेषः । ममेति, भुवि भूलोके मम रूपख्यातिं योद्धत-
वान् तस्मिन्नु प्रविष्टमनुरक्तं हृदयं यस्यास्तस्यान्प्रविष्टं हृदयं
यस्यां वा तादृगियमिति त्वयि मत्सरादिव खलु निश्चितं निर-
स्तदयोमदनस्तां क्षिणोति क्षोणां करोतीत्यन्वयः । अत्र मत्स-
रादिवेतिहेत्यंशे उत्प्रेक्षासत्वेऽपि तदेतुकप्रतिपक्षसम्बन्धिबाधनं

कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते ।

स जितस्त्वन्मुखेनेन्दुः का वार्ता सरसीरुहाम् ? ॥

अत्र स इत्यनेन पद्मानि येन जितानीतिविव-
क्षितं—तथा च सोऽपि येन जितस्त्वेन पद्मानि जिता-
नीति—किमु वक्तव्यमिति ‘दण्डापपिका’न्यायेन मपरु-
पस्यार्थस्य संसिद्धिः—काव्यार्थापत्तिः । तान्त्रिकाभिम-
तार्थापत्तिव्यावर्त्तनाय काव्येतिविशेषणम् ।

प्रत्यनीकालङ्कारस्य विविक्तो विषय इति बोध्यं । अतएव मम्मट-
भट्टैरपि “त्वं विनिर्जितमनोभद्ररूपः सा च सुन्दरभवत्यनुरक्ता
पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां तापयत्यनुशयादिव काम” इत्युदाहृतं ;
एवं च हेतूत्प्रेक्षयैव गतार्थत्वान्नेदमलङ्कारान्तरं भवितुमर्हतीति
कस्यचिद्वचनमनादेयं । कैमुतिकेति, तत् सम्बन्धिबाधनापेक्षया
साक्षात्तद्बाधने विशेषादितिभावः । मध्विति, भ्रमरौघः स्वकीय-
मधुप्रपारूपस्य पद्मस्य निमीलनेन कुपितः सन् सुधांशोर्बिम्ब-
म्बलात्ममाकृष्य तस्याङ्गे मध्यभागे कलङ्कं ध्रुवमातनोतीत्यन्वयः ॥

॥ इति प्रत्यनीकालङ्कारः ॥ ५८ ॥

कैमुत्येनेति, कैमुत्यन्यायेनेत्यर्थः । काव्यलङ्काररूपार्थापत्तिः
काव्यार्थापत्तिः । दण्डापूपिकेति दण्डाकर्षणे तदवलम्बिनाम
पूपानामाकर्षणं यथार्थसिद्धं तद्वदित्यर्थः । व्यावर्त्तनायेति, लक्ष्य-
ता वारणायेत्यर्थः अधरोयमिति, बन्धुजीवं बन्धूकपुष्पं तत्-
प्रभाहरः बन्धुभूतानां जीवानां प्रभाहरश्च । यत्वेतल्लक्षणमयुक्तं
कैमुतिकं, न्यायस्य न्यूनार्थविषयत्वेनाधिकार्थापत्तावव्याप्तेः; यथा

यथा वा —

अधरोयमधीराद्या बन्धजीवभाहरः ।
अन्यजीवप्रभां हन्त हरतीति किमङ्गुतम् ॥
स्वकीयहृदयं भित्वा निर्गतौ यौ पयोधरौ ।
हृदयस्यान्यदीयस्य भेदने का कृपा? तयोः ॥५६॥

“तवाग्रे यदि दारिद्र्यं स्थितं भूप ! द्विजन्मनां,शनैः सवितुरप्यग्रे
तमः स्यास्यत्यस शयं” अत्र शनैः शब्दमहिम्ना राजाग्रे दारिद्र्या-
स्थित्यपेक्षया सूर्याग्रे तमोवस्थानं दुःशकमेवेत्यवगतमपि
न्यायसाम्यादापाद्यते—ननु कैमुतिकन्यायेनेति—केनचिदुक्तं,
तत्वेदं वक्तव्यं—केनचिदर्थेन तुल्यन्यायत्वादर्थान्तरस्यापत्तिरर्था-
पत्तिरिति तदुक्तलक्षणमयुक्तं ; का वार्ता सरसीरुहामित्यादि-
कैमुत्यन्यायविषयार्थापत्तावव्याप्तेः ; कैमुतिकन्यायस्य न्यूनार्थ-
विषयत्वेन तुल्यन्यायत्वाभावादापादनाप्रतीतेरिति । न चात्र
कैमुत्य न्यायतामात्रं न त्वलङ्कारत्वमिति युक्तं ? अलङ्कारतत्वा-
भियुक्तानां प्राचीनानां शून्यहृदयताया अपामरेण सम्भावयितुम-
शक्यत्वात्; लोकव्यवहारेऽपि कैमुत्यन्यायस्य चमत्कारित्वानुभवेन
तेनैव न्यायेन तस्यालङ्कारतासिद्धेः । इत्थं च त्वदुक्तार्थापत्त्युदाहरणे
वक्ष्यमाणः सम्भावनालङ्कारोऽन्यैर्यथार्थोक्तौ च कल्पनमिति
यद्यर्थातिशयोक्तित्वेनोक्तः यद्यर्थातिशयोक्तावापाद्यापादकयोर्वि-
परीतार्थविश्रान्तत्वमिहत्वापादकस्य सिद्धत्वमापाद्यस्य सम्भाव्य-
मानत्वमिति वैचित्र्यान्तु तदवान्तरभेदतायाः साधकं न तु
तद्विभूतताया इति न तत्राव्याप्तिशङ्कापीत्यस्य विस्तरेण ॥

॥ इति काव्यार्थापत्तिः ॥ ५६ ॥

समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनं ।

जिताऽसि लब्ध कदर्प ! मञ्चितेऽस्ति त्रिलोचनः ॥

अत्र कन्दपत्रयोपन्यासोदुष्करविषयत्वात्समर्थन-
सापेक्षः तस्य मञ्चितेऽस्ति त्रिलोचन इति स्वान्तःकरणे
शिवसन्निधानप्रदर्शनेन समर्थनं काव्यलिङ्गं—व्याप्ति-
धर्मतासापेक्षनैय्यायिकलिङ्गव्यावर्तनाय काव्यविशे-
षणं इदं वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं पदार्थहेतुकम् ।

यथा—

भस्माद्बलनभद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमालेशुम्
ह्लासः पानपरम्परे गिरिसुताकान्तालयालङ्घ्यते ।
आद्याराधनतेऽपितेन विभुना युष्मात्सपर्यासुखा-
लोकाच्छेदिनी मोक्षनामनि महामोहे निलीयामहे ॥

अत्र मोक्षस्य महामोहत्वमप्रसिद्धमिति तत्स-
मर्थने नोकाच्छेदिनीति पदार्थो हेतुः क्वचित् पदार्थ-
वाक्यार्थौ परस्परसापेक्षौ हेतुभावं भजतः ।

समर्थनीयस्येति, समर्थनापेक्षस्यार्थस्य समर्थनं काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः । अर्थान्तरन्यासवारणाय—समर्थनापेक्षस्येति, यदा-
त्यर्थान्तरन्यासप्रकरणे वक्ष्यमाणरीत्या सामान्यविशेषभावातिरि-
क्तत्वं निवेश्यते, तदा नोपादेयमेवैतदिति बोध्यं । दुष्करविषय-
त्वात् दुष्करविषयरूपत्वात् ! समर्थनापेक्षस्य च्यनन्तरमर्थस्येति
शेषः । नैय्यायिकेति, नैय्यायिकाभिमतलिङ्गस्य लक्ष्यतावारणा-
येत्यर्थः ।

भस्मोद्धलनेति, सम्बोधनं शुभमस्त्विति शेषः । गिरिसुताकान्तः

यथा वा —

चिकुरप्रकरा जयन्ति ते विदुषी मूर्धनि, यान्विभर्त्ति सा ।
पशुनाप्यपुरस्कृतेन तत्तुलनामिच्छतु चामरेण कः ॥

अत्र चामरस्य दमयन्तीकुललभारसाव्याभावे
विदुषी मूर्धनि यान्विभर्त्ति सति वाक्यार्थः पशुना-
प्यपुरस्कृतेनेति पदार्थं श्रेयभवं मिलितं हेतुः
क्वचित्समर्थे तीयार्थनार्थे वाक्यार्थे पदार्थो हेतुः ।

यथा वा —

वपुः प्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे ! न क्वापि क्वचिदपि भवन्तः प्रणतवान् ।
नमन्मुक्तः सम्प्रत्यहमतनुरग्रेऽप्यनतिमा-
नितीश ! क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥

स्य शिवस्थालयः प्रासादस्तदलङ्कारभूते सोपानपङ्क्ते इत्यपि सम्बो-
धनं हेति दैन्ये विभुना प्रभुणा शिवेन युष्माकं या सपर्या पूजा
तत्सुखस्थालोकः प्रकाशस्तदुच्छेदकं निलीयामहे वयमिति चार्थात् ।

चिकुरेति, चिकुरप्रकराः केशपाशाः विदुषी पण्डिता सा
दमयन्ती अपुरस्कृतेन अनादृतेन पुरोभागे अनिहितेन च पदार्थे व
अनेकपदार्थश्च । वपुरिति, पुरा पूर्वस्मिन् क्वापि जन्मनि क्वचि-
दपि क्षणे भवन्तः न प्रणतवान् इतीदं वपुषः शरीरस्य प्रादुर्भा-
वादनुमितं सम्प्रति नमन्नतिं कुर्वन्मुक्त अतनुरगरीरः अहमर्थे-
ऽप्यनतिमान्नतिरहितः समर्थनीयं हेतुकप्रमेनोपपादनौयं अस-
प्यर्थात् अस्य हेतुकत्वात् ।

अत्र तावदपराधद्वयं समर्थनीयं अस्पष्टार्थत्वात्
तत् समर्थनं च पूर्वापरजन्मनोरनमनाभ्यां वाक्यार्थ-
भूताभ्यां क्रियते । अत्र द्वितीयवाक्यार्थेऽतनुत्वमेक-
पदार्थो हेतुः अत्रापि सम्प्रति नयन्मुक्त इति वाक्य-
ार्थेऽनेकपदार्थो वा हेतुः क्वचित्परस्परविरुद्धयोः सम-
र्थनीययोरुभयोः क्रमादुभौ हेतुभावं भजतः ।

यथा—

असोढा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः

कथानां विस्त्रम्भेष्वथ चरसि कः शैलदुहितुः ।

प्रमोदं वो दिश्यात्कपटबटुवेषापनयने !

त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः ॥

अत्र शिवस्य युगपत्कृत्विमब्रह्मचर्यवेषापनयन-
त्वरातदनुवर्तनेच्छयोर्विरुद्धयोः क्रमाङ्गिरिजातीव्र-
तपसोऽसहिष्णुत्वं तत्संज्ञापकौतुकश्चेत्युभावर्थौ हेतु-

अत्र अनयोर्वाक्यार्थयोर्मध्ये, द्वितीयवाक्यार्थे, अग्रेष्यनतिमा-
नितिवाक्यार्थे, अत्रापि अतनुत्वेपि, नमन्मुक्त इत्यस्यावाक्यत्वादाह
अनेकपदार्थो वेति, असोढेति, तपस्यन्तीमुमां प्रति बटुवेषेणागतस्य
हरस्य वर्णनं, कपटेन यो बटोर्ब्रह्मचारिणो वेषस्तस्यापनयने त्यागि-
त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्त आक्रान्तः, त्वराशैथिल्यहेतुगर्भं
क्रमेण विशेषणद्वयमाह— तत्काले उल्लसन् प्रादुर्भवन्न सहभावो
दुःसहत्वमर्थान्नीर्या यस्य तादृशस्य तपस्य असोढा सहनासमर्थः
शैलकन्यायाः कथानां विस्त्रम्भेषु विज्ञासेषु रसिकश्चेति ब्रह्मचर्यं
ब्रह्मचारिवेषः ॥

त्वेन निबद्धौ, कचित्परस्परविरुद्धयोरुभयोः समर्थ-
नीययोरेक एव हेतुः ।

यथा—

जीयादम्बुधितनयाधररसमाखादयन्मुरारिरयं ।

अम्बुधिमथनक्लेशं कलयन् विफलञ्च सफलञ्च ॥

अत्र विफलत्वसफलत्वकलनयोरुभयोर्विरुद्धयोरेक-
एवाम्बुधितनयाधररसाखादौ हेतुः—इदं काव्यलिङ्ग-
हेत्वलङ्कार—इति केचिद्व्याजह्वः । हे गोदावरि देवि !
तावकतटोद्देशे कलिङ्गः कविर्वाग्देवीं बहुदेशदर्शन-
सखीं त्यक्त्वा विरक्तिं गतः—एनामर्णवमध्यसुप्तमुर-
भिन्नाभिसरोजासनं ब्रह्माणं गमय, क्षितौ कथ-
मसावेकाकिनी स्यास्यति ? इत्यत्र ब्रह्मणः प्रापणं कथं
गोदावर्या कतंव्यमित्यसम्भावनीयार्थोपपादकस्याणव-
मध्येत्यादितद्विशेषणस्य न्यसनं क्षेपाख्या गुणइति ।

जीयादिति, अम्बुधेस्तनयाया लक्षणा अधररसमाखादयन्नयं
मुरारिर्जीयात्सर्वोत्कर्षेण वर्ततां; कीदृशः ? समुद्रमथनक्लेशं एवं-
विधाङ्गनालाभात्सफलं कलयन् जानन्, एतदधरमाधुर्यं सत्यमृतस्य
वैयर्थ्याद्विफलञ्च कलयन्नित्यर्थः । हे गोदावरीत्यत्रार्णवमध्येत्यादि-
ब्रह्मविशेषणस्य न्यसनं क्षेपाख्यागुण इति जयदेवेनोक्तमित्यन्वयः ।
तावकतटोद्देशे, त्वदीयतीरभूमौ कलिङ्गाख्यः कविः बहूनां देशानां
दर्शने सहचारिणीं विरक्तिं मुक्तिं एनां सरस्वतीं ब्रह्माणं प्रति
गमय नयेति सम्बन्धः ; कीदृशं ?- अर्णवमध्ये सुप्तो यो सुरभित्-

श्लेषो विघटमानार्थवटकार्यस्य वर्णनमिति श्लेषलक्षण-
मिति च जयदेवेनोक्तं । वस्तुतस्त्यत्रापि पदार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गमेव तद्धेदकाभावात् । ननु साभिप्रायपदार्थ-
विन्यसनरूपात्परिकरात् काव्यलिङ्गस्य किं भेदकं ?
उच्यते—परिकरेपदार्थबलात्प्रतीयमानार्थो वाच्यो-
पस्कारकतां भजतुः, काव्यलिङ्गे तु पदार्थवाक्यार्थ-
वैव हेतुभावं भजतः । ननु यद्यपि सुखावलोकोच्छेदि-
नीत्यादिपदार्थहेतुककाव्यलिङ्गोदाहरणं, अग्रे प्य-
नतिमानित्यादिवाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गोदाहरणं च
पदार्थवाक्यार्थवैव हेतुभावं भजतस्तत्रापि पशु-
नाप्यपुरस्कृतेनेतिपदार्थहेतुकोदाहरणे 'मच्चित्तेऽस्ति
तिलोचन' इति वाक्यार्थहेतुकोदाहरणं च प्रतीय-
मानार्थस्यापि हेतुकोट्यानप्रवेशोदृश्यते, पशुनेतिह्य-
विवेकित्वाभिप्रायगर्भम्, विदुषीत्यस्य प्रतिनिर्द्देश्यत्वात्
तिलोचन इति च कन्दर्पदाहकतृतीयलोचनत्वाभि-

मुरारिस्तत्राभिकमलस्य ; श्लेषोऽविघटमानेत्यत्राकारप्रश्लेषः,
अविघटमानस्यानुपपद्यमानस्यार्थस्य घटकउपपादकोयोऽर्थस्तस्य
वर्णनं श्लेषाख्योगुणइत्यर्थः । पदार्थहेतुकं समस्तपदार्थहेतुकं
पदार्थवाक्यार्थेति द्वन्द्वः प्रतीयमानोऽर्थः व्यङ्ग्योऽर्थः ।

प्रतिनिर्द्देश्यत्वादिति, निर्द्देश्यते उच्यते इति निर्द्देशः शब्दः
तेन विपरीतार्थकशब्दत्वादित्यर्थः ; तस्य तादृशतृतीयलोचन-
त्वस्य ; तथाचोभयत्र परिकरालङ्कारसत्त्वात्काव्यलिङ्गोदाहरण-

प्रायगर्भं - कर्दपजयोपयोगित्वात्तस्य - सत्त्वं, तथापि न
तयोः परिकर एव किन्तु तदुत्थापितं काव्यलिङ्गमपि
प्रतीयमानाविवेकविशिष्टेन पशुनाप्यपरस्कृतत्वस्या-
नेकपदार्थस्य प्रतीयमानकन्दर्पदाहकतृतीयलोचनवि-
शिष्टस्य शिवस्य चित्ते सन्निधानस्य च वाक्या-
र्थस्य वाच्यस्यैव हेतुभावात्—न हि तयोर्वाच्ययोर्हेतु-
भावे ताभ्यां प्रतीयमानंमध्ये किञ्चिद्द्वारमस्ति—यथा
सर्वाशुचिनिधानस्येत्यादिपदार्थपरिकरोदाहरणे सर्वा-
शुचिनिधानस्येत्यादिनानेकपदार्थेन प्रतीयमानं शरी-
रस्य संरक्षणौयत्वम् । तथाच वाक्यार्थपरिकरोदाह-
रणां पर्यायोक्तविधया तत्तद्वाक्यार्थेन प्रतीयमानं
नाहं व्याम—इत्यादि । तस्मात्पशुनेत्यत्र त्रिलोचन
इत्यत्रच प्रतीयमानं वाच्यस्यैव पदार्थस्य वाक्यार्थस्य
च हेतुभावोपपादकतया काव्यलिङ्गस्याङ्गमेव—यथा

त्यमनुपपन्नमितिभावः । तयोः पशुनेत्याद्युक्तोदाहरणयोः ; तदुत्था-
पितं परिकरोपपादितं; व्यङ्ग्यस्य हेतुकोटावेवानुप्रवेशादितिभावः
एतदेव विवृणोति—प्रतीयमानेति, वाच्यस्यैवेत्येवकारसूचित-
व्यङ्गाद्वारकत्वं न हीत्यादिना विवृतं, तदयमर्थः—यदि पञ्चादि-
पदव्यङ्गं केशपाशसाम्याभावादेरर्थस्य साक्षादुपपादकं स्यात्त-
दात्रपरिकर एव स्यात्त काव्यलिङ्गं—न त्वे मस्ति, पशुपदप्रतीता-
विवेकित्वमात्रेण साम्याभावस्योपपादनासम्भवात् किन्तु तद्वि-
शिष्टपशुपुरस्कृतत्वाभाव एव साक्षादुपपादक इति तत्कोटि-

—“यत्त्वेनैव समानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दौवरं”
इत्यनेकवाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गोदाहरणे त्वन्नेव-
समानकान्तीत्यादिकानि इन्दौवरशशिहंसविशेषणानि
तेषां वाक्यार्थानां हेतुभावोपपादकानीति तत्र वाक्या-
र्थहेतुककाव्यलिङ्गे पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गमङ्गमिति
न तयोः काव्यलिङ्गोदाहरणत्वे काचिदनुपपत्तिः ॥६०॥

निविष्टं व्यङ्ग्यं काव्यलिङ्गरूपस्य तस्याङ्गमेव, व्यङ्ग्यान्तरन्तु नोक्त-
काव्यलिङ्गगम्यमर्थोपपादकमस्तीति निराबाधमेव काव्यलिङ्ग-
मिति । ननु स्वयमन्योपपादकस्य काव्यलिङ्गस्याप्युपपादकं
वा दृष्टमित्याशङ्क्योदाहरति—यत्त्वेनेवेति, एतत्प्रतीपालङ्कारे
प्रागुदाहृतं । अनेकवाक्यार्थहेतुकेति, पूर्वपादत्रयवाक्यार्थत्रयस्य
चतुर्थपादार्थहेतुत्वमिति ज्ञेयं । हेतुभावोपपादकानीति, इन्दौ-
वरस्य नेत्रसमानकान्तित्वं विना पटादेरिव तददर्शनस्य दैव-
गतकान्तासादृश्यविनोदासहिष्णुत्वे हेतुत्वासम्भवादिति भावः ।
समाहितमर्थमुपसंहरति— इतीति, तयोः पशुनापीति मच्चित्तेऽ-
स्तीत्येतयोः ॥

॥ इति काव्यलिङ्गालङ्कारः ॥६०॥

उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः ।

हनुमानधिमतरद्दुष्करं किं महात्मनाम् ॥

गणवदस्तुसंसर्गाद्याति खल्योऽपि गौरवम् ।

पुष्पमालानुषङ्गेन सूत्रं शिरसि धार्यते ॥

सामान्यविशेषयोर्द्वयोरप्युक्तिरर्थान्तरन्यासस्तयो-
श्चैकं प्रस्तुतं अन्यदप्रस्तुतं भवति, ततश्च विशेषे प्रस्तुते
तेन सहाप्रस्तुतसामान्यरूपस्य सामान्ये प्रस्तुते तेन
सहाप्रस्तुतविशेषरूपस्यार्थान्तरस्य न्यसनमर्थान्तर-
न्यास इत्युक्तं भवति—तत्राद्यस्य द्वितीयार्द्धमुदाहरणं,
द्वितीयस्य द्वितीयश्लोकः । नन्वयं काश्चलिङ्गान्नातिरच्यते ?
तथाहि—उदाहरणद्वयेऽप्यप्रस्तुतयोः सामान्यविशेषयो-
रुक्तिः प्रस्तुतयोर्विशेषसामान्ययोः कथमुपकरो-
तीति विवेक्तव्यं—न हि सर्वथैव प्रस्तुताभिधानं
युज्यते—न तावदप्रस्तुतप्रशंसायामिव प्रस्तुतव्यञ्जक-
तया प्रस्तुतयोरविशेषसामान्ययोः स्वशब्दोपात्तत्वा-
न्नाप्यनुमालङ्कार इव प्रस्तुतप्रतीतिजनकतया, तद्व-
दिह व्याप्तिपक्षधर्मताद्यभावात् नापि दृष्टान्तालङ्कार
इव उपमानतया “विस्त्रब्धघातदोषः स्ववधाय खलस्य
वीरकोपकरः नवतरुभंगध्वनिरिव हरिनिद्रातस्कारः

प्रस्तुतव्यञ्जकतयेति, अप्रस्तुताभिधानं युज्यत इत्यनुषज्यते,
एवमप्येऽपि । विस्त्रब्धेति, खलस्य विस्त्रब्धघातरूपोदोषः स्वसैव
वधाय भवति यतो वीराणां कोपकारकः सिंहनिद्रापहारी नव-

करिण' इत्यादिषु सामान्ये विशेषस्योपमानत्वदर्शने-
ऽपि विशेषे सामान्यस्य क्वचिदपि तददर्शनात् उप-
मानतया तदन्वये सामञ्जस्याप्रतीतेः, तस्मात्प्रस्तुत-
समर्थकतयैवाप्रस्तुतस्योपयोग इहापि वक्तव्यः ; ततश्च
वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमेवात्रापि स्यान्नत्वलङ्कारा-
न्तरस्यावकाश इति चेत् ? अत्र केचित्—समर्थन-
सापेक्षस्यार्थस्य समर्थन काव्यलिङ्गनिरपेक्षस्योपि
प्रतीतिवैभवात्समर्थनऽर्थान्तरन्यासः न हि यत्त्वन्ने च-
समानकालीत्यादिकाव्यलिङ्गोदाहरणेष्विव—

‘अथोपगूढे शरदा शशाङ्के

प्राट् ययौ शान्ततडित्कटाक्षा ।

तरुभङ्गजन्यध्वनिः करिणोवधाय यथेत्यर्थः । तददर्शनात् उपमा-
नत्वाददर्शनात् । ननु महापुरुषाकृतिरिव गम्भीरेयमस्याकृति-
रित्यादौ सामान्यस्याप्युपमानता दृष्टेत्युच्यते—उपमानतेति,
इवाद्यभावात्तात्पर्याभावाच्च उपमानतयाऽन्वयस्य सामञ्जस्ये-
नाप्रतीतेरित्यर्थः ; इहापीत्यपिना काव्यलिङ्गसमुच्चयः । प्रतीति-
वैभवात्, प्रतीतिदार्ढ्यरूपप्रयोजनवशात्, प्रयोजनस्यापि हेतुत्व-
विवक्षया पञ्चमौ, उक्तकैलसस्यमुदाहरणनिष्ठतया दर्शयति—
नहीत्यादिना, इत्यादिकाव्यलिङ्गोदाहरणेष्विव अथेत्याद्यर्था-
न्तरन्यासोदाहरणेषु प्रस्तुतस्य समर्थनार्थित्वं नञ्प्रतीति-
सम्बन्धः ॥ शरदा शशाङ्के उपगूढे काव्यलिङ्गिते सति ययौ शान्त-
शान्तास्तडिद्रूपाः कटाक्षा यस्याः सा प्राट् ययौ गतवती, उक्तं

कासां न सौभाग्यगुणोक्तानां
नष्टः परिभ्रष्टपयोधराणाम् ॥
दिवाकरादृक्षति यो गुहासु
लौनं दिवाभीतमिवान्धकारं ।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणां प्रपन्ने
ममत्वमुच्चैः शिरसामतीव ” ॥

इत्याद्यर्थान्तरन्यासोदाहरणेषु प्रस्तुतस्य समर्थ-
नापेक्षत्वमस्तीति । वस्तुतस्तु प्रायोवादोऽयं—अर्थान्तर-
न्यासेऽपि हि विशेषस्य सामान्येन समर्थनानपेक्ष-
त्वेऽपि सामान्यं विशेषेण समर्थनमपेक्षत एव निर्वि-
शेषं न सामान्यमिति न्यायेन बहूनामप्यसाराणां
कार्यसाधक इत्यादि सामान्यस्य ‘तृणैरारभ्यते
रज्जुस्तया नागोऽपि बध्यत’—इत्यादिसम्प्रतिपन्न-
विशेषावतरणं विना बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वासम्भवात् ।

विशेषरूपमर्थं सामान्यरूपेणार्थान्तरेण समर्थयति—परिभ्रष्ट-
पयोधराणां कासामङ्गानां सौभाग्यगुणेन नष्ट इति । पयोधराः
कुचामेघाश्च ॥

दिवाकरादिति, कुमारसम्भवे हिमाक्षयवर्णनं—योहिमाक्षयः
ममत्वं मदीयता बुद्धिः शिरोमस्तकं शिखरस्य समर्थनार्थित्वं
समर्थनापेक्षत्वं अयं अर्थान्तरन्यासे समर्थनात्मकेश्वररूपः
सामान्यस्यैव बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वासम्भवादित्यनेनान्वयः ।

सम्प्रतिपन्नेति, वस्तुतोऽसम्प्रतिपन्नत्वार्थः; विशेषावतरणं विशेषाव-

न च तत्र सामान्यस्य कासाम्न सौभाग्यगुणो-
क्तानामित्यादिविशेषसमर्थनार्थसामान्यस्यैव लोक-
सम्प्रतिपन्नतया विशेषावतरणं विनैव कुत्रो प्रतिष्ठितत्वं
सम्भवतीति श्लोके तन्मासकं मापेक्षितमस्तीति वाच्यं ?
—सामान्यस्य सर्वत्र लोकसम्प्रतिपन्नत्वनियमाभावात्
—न हि योयोधूमवान् सोऽग्निमानितित्व्याप्तिरूप-
सामान्यस्य लोकसम्प्रतिपन्नतया—यथा महानस इति
तद्विशेषरूपदृष्टान्तानुपादानसम्भवमात्रेणाप्रसिद्धव्याप्ति-
रूपसामान्योपन्यासेऽपि तद्विशेषरूपदृष्टान्तोपन्यास-
नैरपेक्ष्यं सम्भवति । नचैवं सामान्येन विशेषसमर्थन-
स्यलेऽपि कचिन्नस्य सामान्यस्य लोकप्रसिद्धत्वाभावेन
तस्य बुद्धावारोहाय पुनर्विशेषान्तरस्य न्यासप्रसङ्ग-
इति वाच्यं ?—इष्टापत्तेः—अत्रैव विषये विकस्वर-
लङ्कारस्यानुपदमेव दर्शयिष्यमाणत्वात् ।

किञ्च काव्यलिङ्गेऽपि न सर्वत्र समर्थनसापेक्षत्व-
नियमः—चिकुरप्रकरा जयन्ति इत्यत्र तदभावादुप-
गमं, तत्र बहूनामित्यादौ सामान्यस्येतिविशेषावतरणं विनैव
कुत्रो प्रतिष्ठितत्वं सम्भवतीत्यपिमेयान्वितं; तन्मासनं तत्पैरि-
त्यादि विशेषन्यसनम् ॥

अन्वेयमप्यर्थान्तरन्यासे कचिदेव समर्थनसापेक्षा, काव्यलिङ्गे तु
सर्वत्र सौख्यस्तु भेद—इत्यादिवाह—किञ्चेति, कचिदुक्तं यत्पुनरेव
कविसमूहाभ्यस्तत्वेन तदास्तदास्ते नलमुदाहरे पर्वणि पूर्णि-

मानवस्तुषु वर्गनीयसाध्याभावेन निन्दायाः कवि-
कुलक्षुब्धत्वेनात्र 'समर्थनापेक्षाविरहात्—न हि तदा-
स्यदास्येऽपि गतोऽधिकारिता ।

‘न शारदः पार्श्वशर्बरीश्वर’—इत्यादिषु सम-
र्थनं दृश्यते

न विषेण न शस्त्रेण नाग्निना न च मृत्युना ।

अप्रतीकारपाश्याः स्त्रीभिरेव स्त्रियः कृताः ॥

इत्यादिकाञ्चलिङ्गविषयेषु समर्थनापेक्षाविरहेऽपि
अप्रतीकारपाश्या इत्यादिना समर्थनदर्शनाच्च—न हि
तत्र स्त्रीणां विषादिनिर्मितत्वाभावप्रतिपादनं समर्थनं
सापेक्षप्रसिद्धत्वात्, तस्मादुभयतोव्यभिचारात् समर्थ-
नापेक्षसमर्थने काव्यलिङ्गं, तन्निरपेक्षसमर्थनेऽर्थान्तर-
न्यास इति न विभागः किन्तु समर्थसमर्थकयोः सामा-
न्यविशेषसम्बन्धेऽर्थान्तरन्यासस्तदितरसम्बन्धे काव्य-
लिङ्गमित्येव व्यवस्थावधारणीया—प्रपञ्चश्चित्तमीमां-
सायां द्रष्टव्यः । एवमप्रकृतेन प्रकृतसमर्थनमुदाहृतं,
प्रकृतेनाप्रकृतसमर्थनं यथा—

मायाभवः पार्वणः शर्बरीश्वरचन्द्रः । न विषेणेत्यादेः क्रियः
कृता इत्यनेनान्वयः अपितु स्त्रीभिरेव यतः प्रतीकाररहितं
पाश्वर्कं क्रौर्यं यासान्तवाभूताः । उभयतः, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
समर्थनापेक्षायामपि तदास्यदास्येपीत्यादौ तदभावात्—न विषे-
णेत्यादावपेक्षाविरहेऽपि समर्थनसत्त्वात् । अप्रकृतेनेति, चाद्यै

यदुच्यते पार्वति ! पापवृत्तये
 न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।
 तथा हि ते शीलमुदारदर्शने
 तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ यथा वा —
 दानं ददत्यपि जलैः सहसाधिरूढे
 को विद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत ? ।
 यद्वा तिनः कटकटाहृतटाग्निमङ्गुली-
 मङ्गुलीपाति परितः पटलैरलीनाम् ॥ ६१ ॥

महाननां सर्वसुकरत्येनाप्रकृतेन सामान्येन हनूमदभितर-
 णस्य प्रकृतविशेषस्य समर्थनं, द्वितीये पुष्पमालासूत्रवृत्तान्ते-
 नाप्रकृतेन विशेषरूपेण प्रकृतस्य गुणवत्सङ्गप्रयुक्तपूज्यत्वस्य
 सामान्यरूपस्य समर्थनमित्यर्थः ।

यदुच्यते इति, हे पार्वति ! रूपं आकृतिसौन्दर्यं पापवृत्तये
 दुष्टाचरणाय न भवति, यच्चाकृतिस्तत्र गुणा वसन्तीति न्यायादिति
 यदुच्यते तद्वचनमव्यभिचारि यथार्थम् तथाहि — उदारं रमणीयं
 दर्शनं यस्यास्तथाभूते पार्वति ! तव शील आचरणं तपस्विना
 मप्युपदेशरूपतां प्राप्तमिति प्रकृते न विशेषेणाप्रकृतस्य सामा-
 न्यस्य समर्थनम् ।

दानमिति, दानं वितरणं मदजलस्य जलैरुदकैः जडैश्च —
 लडयोरभेदात् ; अधिरूढे आक्रान्ते सति विद्यमानगतिः सग-
 तिकाः बुद्धिमांश्च कः आसितुं स्यातुं उत्सहेत शक्नुयात् यस्मात्
 मिमङ्गोर्मज्जनं क्रतुं मिच्छोर्दन्तिनोगजस्य कटोगण्डएव कटाह-
 सस्य तटादद्यादलीनां पटलैः समूहैः परितोमङ्गुः शीघ्रं उद-
 याति, उपपतितमित्यन्वयः । यत्रापि पूर्वार्द्धाक्रमप्रवृत्तसामान्य-
 सुत्तरार्द्धाक्रमेण प्रकृतेन विशेषेण समर्थितम् ॥

॥ इत्यर्धान्तराध्यासासङ्कारः ॥ ६१ ॥

यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः ।

स न जिग्ये महान्तो हि दुर्धर्षः सागरा इव ॥

यत्र कस्यचिद्विशेषस्य समर्थनार्थं सामान्यं विन्यस्य
तत्प्रसिद्धावप्यपरितुष्यता कविना तत्समर्थनाय पुन-
विशेषान्तरमुपमानरौत्यार्थान्तरन्यासविधया वा
विन्यस्यते तत्र विकस्वरालङ्कारः, उत्तरार्द्धे यथा-
कयञ्चिदुदाहरणम् इदन्तु व्यक्तमुदाहरणम्—

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य

हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

एको हि दोषोगुणसन्निपाते

निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥

इदमुपदानरौत्याविशेषान्तरस्य न्यसने उदाहरणम् ॥

अर्थान्तरन्यासविधया यथा—

यस्मिन्निति, यस्मिन् काव्ये इत्यर्थात् निबध्यत—इति शेषः ।
समर्थसमर्थकभावापन्नत्वं तु न लक्षणे निवेशनीयं—तद्विना चम-
त्काराभावेन चमत्कारित्वविशेषणमवश्यवक्तव्येनैवानतिप्रसङ्गात् ;
एवमेवार्थान्तरन्यासलक्षणेऽपि बोध्यं ॥ स नेति, स प्रकृतो राजा न
जिग्ये न जितोऽर्थात्परैरेति शेषः । प्रकृतः तत्समर्थनं महान्तो
हि दुर्धर्षः अनाक्रमणीया इति सामान्येन तस्यापि सागरा इवेति
विशेषोपमेयेति ज्ञेयं ॥

प्रसिद्धेरप्यत्रासत्वापरितोषो बोध्यः । यथाकथञ्चिदिति, मह-
तामनाक्रमणीयत्वस्यातिप्रसिद्धत्वेन तत्समर्थनापेक्षाभावाच्चन्द्रा-
लोकगतमेतन्नसमञ्जसमितिभावः । इदं वक्ष्यमाणं ; व्यक्तमिति,
गुणसमुदाये एकस्य दोषस्यानाकूलमनतिप्रसिद्धतया समर्थना-

कण विन्दुदम्भस्तरेण रणितं गाहस्य काक ! स्वयं
 मा कन्दं मकरन्दशालिनमिह त्वां मन्महे कोकलिम् ।
 धन्यानि स्थलवैभवेन कतिचिद्वस्तूनि कस्तूरिकां
 नेपालक्षितिपालभालपतिते पङ्के न शङ्केत कः ॥
 मालिन्यमञ्जशशिनोर्मधुलिट्कलङ्कौ
 धत्तो मुखे तु तव दृक् तिलकाञ्जनाभा ।
 दोषावितः क्व च न मेलनतो गुणत्वं
 वक्तुर्गुणौ हि वचसि भ्रमविप्रलम्भौ ॥६२॥

पेचमिन्दोरित्यादिविशेषेण समर्थत इत्यतः स्फुटमित्यर्थः । कर्णेति,
 हे काक ! कर्णयोः दन्तु इं पीडाजनकं रणितं शब्दितं अन्तरेण
 विना स्वयं मकरन्दः पुष्परसस्तच्छालिनं माकन्दमान्नवृक्षं गाहस्य
 आश्रय—इहाम्बतरो त्वां वयं कोकिलं मन्महे जानौमहे, यतः
 स्थलवैभवेन स्थानमाहात्म्येन कतिचिद्वस्तूनि धर्म्यानि भवन्तीति
 सामान्येन पूर्वोक्तविशेषसमर्थनं अत्रापि तदाकाङ्क्षायां विशेष-
 रूपमर्थान्तरं न्यसति—नेपालभूमिपालस्य भाले पतिते पङ्के
 कस्तूरिकां को न शङ्केतापितु सर्वं इति । मालिन्यमिति, मधु-
 लिट् भ्रमरः कलङ्कश्चेतौ अञ्जशशिनोर्मालिन्यं धत्तः कुरुतः तव
 मुखे तु दृक् च तिलकाञ्जनञ्च तयोराभां शोभां धत्त इत्यनुषज्यते ।
 अञ्जनाभे इति पाठे द्वितीयादिवचनं उक्तमर्थं सामान्येन
 समर्थयति, दोषावपि क्वचित्, मेलनतोमिथाङ्गेमिलनात् गुणत्वं
 इतः प्राप्तं इति ; कथमेतत्तत्राह—हि यतः वक्तुर्वचसि
 भ्रमविप्रलम्भौ भ्रान्तिप्रतारणे गुणौ भवतः—घटवति घटाभावं
 निर्णीय परप्रतारणाय धटोऽस्तीति प्रयुक्ते वाक्ये प्रमाणनक-
 स्त्वाप्तयोर्गुणत्वमिति भावः ॥

प्रौढोक्तिरुत्कर्षाहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनं ।

कचाः कलिन्दजातीरतमालस्तोममेचकाः ॥

कार्ष्यातिशया हेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनं प्रौढोक्तिः,
यथा तमालगतनैल्यातिशयाहेतौ यमुनातटरोहणे-
तद्धेतुत्वप्रकल्पनम् ।

यथा वा—

कल्पतरुककामदोग्धूनि विन्तामणिधनदशङ्खनां ।

रचितोरजोभरपयस्तैजः श्वासान्तराम्बरैरेषः ॥

अत्र कल्पवृक्षाद्येकैकवितरणातिशयाविवर्णनीयराज-
वितरणातिशया हेतौ कल्पवृक्षपरागादिरूपपञ्चभूत-
निर्मितत्वेन तद्धेतुत्वप्रकल्पनं प्रौढोक्तिः ॥६३॥

प्रौढोक्तिरिति, उत्कर्षस्याहेतावुत्कर्षहेतुत्वकल्पनं प्रौढोक्तिः ।
कलिन्दजा यमुना स्तोमः समूहः मेचकाः श्यामाः रोहणे उद्भवे ;
कल्पेति, एष राजा कल्पवृक्षादीनां क्रमेण रजोभरादिभिः पञ्च-
भिर्भूतैरचित इत्यन्वयः । धनदः कुबेरः शङ्खो निधिविशेषः
रजोभरः परागसमूहः पयो दुग्धं श्वासप्रसिद्धः अन्तराम्बरं
शङ्खाभ्यन्तरमाकाशं अतिशयातीत्यग्निमवितरणेनान्वितं अहेतौ
पञ्चनिर्मितत्वे इति सामानाधिकरण्येनान्वयः ॥

॥ इति प्रौढोक्तिः ॥६३॥

सम्भावना ।

सम्भावना यदीत्यं स्यादित्यूहोऽन्यस्य चित्रये ।
यदि शेषोभवेद्वक्ता ! कथिताः स्युर्गुणास्तव ॥

यथा वा—

कस्तूरिकामृगाणामण्डाद्गन्धगुणमखिलमादाय ।
यदि पुनरहं विधिः स्यां ! खलजिह्वायां निवेशयिष्यामि ॥
यद्यर्थोक्तौ च कल्पनमतिशयोक्तिभेद इति काव्य-
प्रकाशकारः ॥६४॥

किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनं ।
मिथ्याध्यवसितिर्वेश्यां वश्येत् खजस्रं वहन् ॥
अत्र वेश्यावशीकरणस्यात्यन्तासम्भावितत्वसिद्ध्ये
गगनकुसुममालिकाधारणरूपार्थान्तरकल्पनं मिथ्या-
ध्यवसितिः ।

सम्भावनेति, जहस्तर्कः ; कस्तूरिकेति, अहं यदि सृष्टिकर्ता
स्यां ! तदा कस्तूरिकामृगाणामण्डादखिलं गन्धरूपगुणमादाय
खलजिह्वायां निवेशयिष्यामीत्यन्वयः ॥

॥ इति सम्भावनासङ्कारः ॥ ६४ ॥

किञ्चिदिति, कस्यचिदर्थस्य मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्याभूतार्था-
न्तरकल्पनं मिथ्याध्यवसितिरलङ्कारः । वेश्यामित्युदाहरणं, खजस्रं
गगनमंमालां अत्र खपुष्पमालाधारणमिव वेश्यावशीकरणमिति
निर्दर्शनापि बोध्या ।

यथा वा -

अस्य क्षोणिपतेः परार्द्धपरया लक्ष्मीकृताः सङ्गुया
प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणावधिरश्राव्याः किलाकौर्तयः ।

गीयन्ते स्वरमष्टमं कलयता जातेन बन्धोदरान्
मूकानां प्रकरेण कूर्मरमणी दुग्धोदधे रोदसि ॥

अचाद्योटाहरणं निदर्शनागमं द्वितीयन्तु शुद्धं
असम्बन्ध सम्बन्धरूपातिशयोक्तितोमिथ्याध्यवसितेः

अस्येति, परार्द्धपरया परार्द्धमङ्गलमतिक्रान्ततया लक्ष्मीकृता उप-
लब्धिताः, प्रज्ञाचक्षुषा अर्धमावेक्ष्यमाणाश्च ता वधिरश्राव्याश्चेति
कर्णधारयः ; कलयता कुर्वता प्रकरेण समूहेन, कूर्मरमणी
कच्छपौ रोदमि तीरे; मिथ्याध्यवसितेरित्यस्य भेद इत्यत्रान्वयः ।
कल्पनाविच्छित्तिविशेषेण कल्पनाप्रयुक्तविच्छित्तिविशेषेण कल्प-
नात्मनेतिपाठे कल्पनास्य रूपेणेत्यर्थः । उपधेयसङ्गरेष्यपाधेरसङ्ग-
रात् विच्छित्तिविशेषेणेति च तस्यैव विशेषणं विच्छिनेर्विशेषो-
यस्मादिति विच्छित्तिं विशेषयति व्यावर्तयतीति वा व्युत्पत्तेः,
एतेन प्रौढोक्तैव गतार्थतामाचक्षाणा निरस्ता वेदितव्याः । न
च मिथ्याध्यवसितेरलङ्कारान्तरत्वे—‘हरिश्चद्रेण सञ्जताः प्रगीता
धर्मसूनुना । खेलन्ति निगमोसङ्गे मातर्गङ्गे ! गुणास्तव’ इत्यादौ
हरिश्चन्द्रादिसम्बन्धाद्गुणानां सत्यताप्रतीतिः सत्याध्यवसितिरपि
तथा स्यादिति वाच्यं? सत्यताप्रतीत्यर्थं कस्याप्यर्थस्य कविप्रतिभा-
कल्पितत्वाभावेन शब्दमात्रेणालङ्कारताया असंभवात् ; कवि-

किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं • मिथ्यार्थान्तरकल्पना ना
विच्छित्तिविशेषेण भेदः ॥ ६५ ॥

वर्णस्याद्वर्णवृत्तान्तप्रतिविम्बस्य वर्णनम् ।

ललितं निगते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति ॥

प्रस्तुते धर्मिणि योवर्णेनीयोवृत्तान्तस्तमवर्णयित्वा
तत्तैव तत्प्रतिविम्बरूपस्य कस्यचिदप्रस्तुतवृत्तान्तस्य
वर्णनं ललितं यथा कथञ्चित् दार्ढ्यसमागतत-
त्कालोपेक्षित प्रतिनिवृत्तनायिकान्तरासक्तनायकानय-
नार्थं सखीं प्रेषयितुकामां नायिकामुद्दिश्य सख्या वच-
नेन तद्व्यापारप्रतिविम्बभूतगतजलसेतुबन्धवर्णनं नेयम-
प्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुतधर्मिकत्वात्, नापि समासोक्तिः
प्रस्तुतवृत्तान्ते वर्ण्यमाने विशेषणसाधारण्येन सार-
ूप्येण वा अप्रस्तुतवृत्तान्तस्फूर्त्यभावात्, अप्रस्तुतवृत्तान्ता-
दवसारूपादिह प्रस्तुतवृत्तान्तस्य गम्यत्वात्, नापि निद-

प्रतिभामात्रकल्पिता अर्थाः काव्ये चलङ्कारपदासदमिति विष-
मालङ्कारप्रकरणे त्वयैवाभिधानादित्यस्य विस्तरेण ॥

॥ इति मिथ्याध्यवसितिः ॥ ६५ ॥

प्रस्तुत इति, ललितमिति लक्ष्यनिर्देशः निर्ग-
हप्रशंसा, दार्ढ्येत्यादिनाप्रत्ययान्तचतुष्टयं नायकविशेषणं,
दार्ढ्यं अनुरोधशीलत्वं । तद्व्यापारेति, सखीप्रेषणरूपकमयि-
काव्यापारसरूपेत्यर्थः, सारूप्यं चात्रनैरर्थक्यं लमालङ्कारिण्य-
का-

शैमां, प्रस्तुतां प्रस्तुतं तद्वत्तामसोः शब्दोपासयोरैक्यसमा-
 दौप एव तेषां समुत्पत्त्यात्, यदि विषयविषयिणाः शब्दो-
 पासयोः प्रवर्तमानएकालङ्कारो विषयिमात्रोपादानेपि
 स्यात्तदारूपकमेव भेदेऽप्यभेदरूपाया अतिशयोक्तेरपि
 विषयमात्रमेतत् । ननु तर्हि अत्र प्रस्तुतनायकादिनिगर-
 येन तत्र शब्दोपासाप्रस्तुतनोराह्यभेदाध्यवसाय इति
 भेदे अभेदरूपातिशयोक्तिरस्तु, एवं तर्हि साहच-
 र्यनिवन्धना अप्रस्तुतप्रशंसाविषयेपि सैवातिशयोक्तिः स्यात्
 अप्रस्तुतधर्मिकत्वान्नभवतीति चेत् ? तत्राप्यप्रस्तुत-
 धर्मिवाचकपदस्यापि प्रसिद्धातिशयोक्तुं दाहरणेऽपि
 प्रस्तुतधर्मिलक्षकत्वसम्भवात् । नन्वप्रस्तुतप्रशंसायां
 सारूपादप्रस्तुतवाक्यार्थात् प्रस्तुतवाक्यार्थोऽवगम्यते—
 नत्वतिशयोक्ताविव विषयवाचकैस्तत्पदैर्विषया लक्ष्यन्त

भावमाशङ्क्य निराकरोति—नेयमित्यादिना । प्रस्तुताप्रस्तुतेति,
 तथाच प्रकृतेऽप्रस्तुतवृत्तान्तस्यैकस्यैवोपदानान्निर्दर्शना; न युक्तेति,
 ननुभयोः शब्दोपास्तत्वाद्वाप्रस्तुतमात्रस्य तत्रापि निर्दर्शनास्त्वि-
 त्याह—यदीति, प्रतिबन्धा तावत्परिहरति—तर्हि साह-
 चर्येति, 'एकः कृतौ शकुन्तेषु योन्यंशक्रान्त्याचत' इत्यादावित्यर्थः ॥
 अप्रस्तुतेति, अप्रस्तुतस्य शकुन्तादेस्तत्र वर्णनीयत्वादतिशयोक्ति-
 स्थले च वापी कापीत्यादौ वापीत्यादिना प्रस्तुतनाभ्यादेर्वर्ण्यत्वा
 अतिशयोक्तिस्तत्रापादयितुं शक्येति भावः । अप्रसिद्धोयं हेतु-
 रित्याह—तत्रेति, वापीकापीत्यादिसर्वसम्प्रत्ययेत्यर्थः ॥

इति भेद इति चेत् ? तर्हि इहापि प्रस्तुतग-
तादप्रस्तुतवृत्तान्तरूपादाकार्यात्तद्वत्प्रस्तुतवृत्तान्त-
रूपोवाक्यार्थोऽवगम्यतइत्येवातिशयोक्तितोभेदोऽस्तु ॥

वस्तुतस्तु —

सोऽपूर्वरसनाविपर्ययविधिस्तत्कारणयोश्चापलं
दृष्टिः सा मद्विस्मृतस्वपरादिकिञ्चनसोक्तेन वा ।
पूर्वं निश्चितवानमि ममर हे ! यद्वाग्नाद्याप्यसा-
वन्तःशून्यकरोनिषेव्यत इति भ्रातः क एष ग्रहः ॥
इत्याद्यप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणो प्रथमप्रतीतादप्र-
स्तुतवाक्यार्थात् प्रस्तुतवाक्यार्थोऽवगम्यतइत्येतन्न
घटते अप्रस्तुते वागणस्य ममरासेव्यत्वे कर्णचापल-
मात्रस्य ममरनिराकरणहेतुत्वसम्भवेपि रसना विप-

तङ्गतेति, प्रमिद्धेति, प्रस्तुतगतैत्यर्थः ; अप्रस्तुतप्रशंसायां क-
चित्प्रस्तुताप्रस्तुतयोरभेदाध्यवसानमप्यप्रस्तुतवाक्यार्थप्रतीतिकाले
दृश्यते ललिते त् न क्वापीति सूत्ररामतिशयोक्तितोभेद इत्याह
— सोऽपूर्व इत्यादिना, रसनाविपर्ययः अग्निशापत्कारिणां जिह्वा-
परिभृतिः पूर्वंविपरीताभिधानञ्च कर्णचापलं प्रमिद्धं पिशुन-
प्रतार्यत्वञ्च मदः प्रसिद्धः गर्वश्च तेन विस्मृतास्वपरयोर्दिङ्मार्गः
आप्तानामविभागश्च यथा सा दृष्टिः, वारणोगजः वारकश्च शून्यः
सरम्भः धनरहितश्च करः शुण्डो हस्तश्च अग्रह आयुहः कुतो न-
ब्रूते तत्राह — अप्रस्तुत इति — एतच्च, ममरासेव्यत्व इत्यस्य

ययाग्नः शून्यकरत्वयोर्हेतुत्वासम्भवेन मदस्य प्रत्युत
तत्सेव्यत्वएव हेतुत्वेन च रसना विपर्ययादीनां तत्र
हेतुत्वान्वयार्थं वारणपदस्य दुष्प्रभुरूपविषयक्रोडी-
कारेणैव प्रवृत्तेर्वक्तव्यत्वात् ; एवं सत्यपि यद्यप्रस्तुतस-
म्बोधनादिविच्छित्तिविशेषात्तत्राप्यस्तुतप्रशसाया अ-
तिशयोक्तितोभेदो घटते तदात्रापि प्रस्तुतं धर्णिणं
स्वपदेन निर्दिश्य तत्राप्यस्तुतवर्णनारूपस्य विच्छित्ति-
विशेषस्य सङ्गावात्ततोभेदः सुतरां घटते — ‘पश्य नीलो-
त्पलद्वन्द्वान्निरसन्ति’ ‘वापीकपि स्फुरति गगने तत्परं
मूक्ष्म पद्या’ इत्यादिषु तु प्रस्तुतस्य कस्यचिद्धर्मिणः
स्ववाचकेनानिर्दिष्टत्वादतिशयोक्तिरेवैतेन गतजलमे-
तुबन्धवर्णनादिष्वसम्बन्धे सम्बन्धातिशयोक्तिरस्त्विति
शङ्कापि निरस्ता ; तथा सति ‘कतं भोः कथयामि’

विशेषणं भ्रमरनिरासकरणस्येति च कणं चापलमात्रस्येत्यस्य
क्रोडीकारः स्वार्थेन सममभेदाध्यवसायः । अप्रस्तुतसम्बोधना-
दिति, आदिना सारूप्यनिबन्धनप्रस्तुतवाक्यार्थावगतिपरिग्रहः ।
अत्रापि ललितालङ्कारेऽपि ; वर्णनारूपस्येति, चमत्कारितारू-
पाया विच्छित्तेस्तदवच्छेदकारणं गारूप्यमित्यभिप्रायः । कस्य-
चित् नेत्रद्वन्द्वादेः स्ववाचकेन नेत्रादिपदेन अनिर्दिष्टत्वात् अप्रति-
पादितत्वात् अतिशयोक्तिस्तीति, अतिशयोक्तिरेवास्तीत्यर्थः ।

इत्यादावपि तत्प्रसङ्गात्, साहचर्यनिबन्धनप्रस्तुतवाक्यार्था-
वगतिरूपविच्छित्तिविशेषालङ्कारात्तरकल्पनमिवहापि
तुल्यं तस्मात् सौलङ्कारविलक्षणमिदं ललितम् ।

यथा वा—

क्व सूर्य्यवंशवर्णः क्व चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दृष्टरं मोहादुडुपेनास्मि सागरं ॥

अत्रापि निदर्शनाभ्रान्तिर्न कार्या अल्पविषयया
मत्या सूर्य्यवंशं वण यितुमिच्छुरहमिति प्रस्तुतवृत्ता-
न्तानुपन्यासात् ; प्रतिबिम्बभूतस्य उडुपेन सागरं
तितीर्षुरस्मीत्यप्रस्तुतस्य वण नेमादौ विषमालङ्कार-
विन्यसनेन च केवलं तत्र तात्पर्यस्य गम्यमानत्वात् ।

यथा वा—

अनायि देशः कतमस्त्वया ह्य वसन्तमुक्तस्य दशां वनस्य ।
त्वदाप्तसङ्केततया कृतार्थाश्चाव्यापि नानेन जनेन संज्ञा ॥

तत्प्रसङ्गात्, सम्बोध्यत्वोच्चारयितृत्वयोरसम्बन्धेऽपि सम्बन्ध-
वर्णनादतिशयोक्तिमात्रप्रसङ्गात् अलङ्कारान्तरं कस्तुमित्यादाव-
प्रस्तुतप्रसंसा प्रकृते तु ललितमिति । तत्प्रतिबिम्बेति, प्रस्तुतार्थ-
प्रतिबिम्बरूपस्याप्रस्तुतार्थस्येत्यर्थः । आदौ पूर्वार्थे । विषमेति,
स्वमतिसूर्य्यवंशयोरत्यन्तानुरूपत्वरूपेत्यर्थः । तात्पर्यस्य तादृश-
मतिकरणकसूर्य्यवंशवर्णनेच्छाभिप्रायस्य ।

अनायीति, नलम्प्रतिदमयन्त्या उक्तिः, हे नल ! अथ त्वया
कतमो देशः वसन्तमुक्तस्य वनस्य दशामनायिप्रापितः त्वयि प्राप्त-

अत्र कतमो देशस्त्वया परित्यक्त इति प्रस्तुतार्थ-
मनपन्थस्य वसन्तमङ्गस्य वनस्य दशममनायीति तत्
प्रतिविम्बभूतार्थमात्रोपन्यासात्तल्ललितालङ्कारः ॥ ६६ ॥

उत्कण्ठितार्थसंसिद्धिविना यत्नं प्रहर्षणम् ।

तामेव ध्यायते तस्मै निरुष्टा सैव दूतिका ॥

उत्कण्ठा इच्छाविशेषः । “सर्वेन्द्रियसुखाद्यादो-
यचास्तीत्यभिमन्यते । तत्प्राप्तौच्छां ससङ्कल्पामुत्कण्ठां
कवयोविदुः” इत्युक्तलक्षणात्तद्विषयस्यार्थस्य तदुपाय-
सम्पादनयत्नं विना सिद्धिः प्रहर्षणम् । उदाहरणं स्पष्टम् ।

सङ्केततया कृतार्था संचा नामापि अनेन मल्लचणेत जनेन न
आव्या न अवणार्हा अपितु आव्यैवेति अत्र च तादृशवनदशा-
रूपस्याप्रस्तुतार्थस्य प्रस्तुते देशे कथनात्प्रस्तुतवृत्तान्तश्लोकरूपस्य
प्रतीतिः । न चात्र वारणेन्द्रलीलामिति वत्पदार्थान्तिदर्शना
युक्तेति वाच्यम् ? तत्र पूर्वाङ्गेन प्रकृतवृत्तान्तोपादानेन सादृश्य-
पर्यवसानरूपनिदर्शनासत्त्वेऽप्यत्र तदनुपादानेन तद्व्यङ्ग्यताप्रयुक्त-
विच्छिन्निविशेषत्वेन ललितालङ्कारस्यैवोचितत्वात् एतेन दशा-
पदलक्षितनिःश्रीकृत्वरूपकार्यद्वारेण कारणस्य राजकर्तृकत्याग-
कर्मात्मस्याभिधानात् पर्यायोक्तमित्यपि निरस्तं उपधेयसङ्घरेष्यु-
पाधिरसद्वरादिति सङ्क्षेपः ॥

॥ इति ललितम् ॥ ६६ ॥

तस्मैति, दूतिका मित्यर्थः, निरुष्टा प्रेषिता; ससङ्कल्पा मनो-
रथसङ्गिता । मेषैरिति, मेदुरं तुम्हिलं नक्तं रात्रिरस्तीति शेषः ।

यथा वा —

मेघैर्मेदुरमम्बरं वनभुवः श्यामास्तमालद्रुमै-
 र्नेक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे ! गृहं प्रापय ।
 इत्थं नन्दनिदेशतश्चनितयोः प्रत्यध्वकुञ्जद्रुमं
 राधामाधवयोजंयन्ति यमुना कले रहः कलयः ॥
 अत्र राधामाधवयोः परस्परमुत्कर्षितत्वं प्रसिद्ध-
 तरमग्रे च ग्रन्थकारेण निबद्धमित्यत्रादाहरणे लज्ज-
 णानुगतिः ॥

वाञ्छितादधिकार्यस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणं ।
 दोषमुद्योजयेद्यावत्तावदभ्युदितोरविः ॥ स्पष्टं ।

यथा वा —

चातकस्त्रिचतुरान् पयःकणान्
 याचते जलधरं पिपासया ।
 सोऽपि पूरयति विश्वमम्भसा
 हन्त हन्त महतामुदारता ॥

नन्दनिदेशतः नन्दस्य ज्ञावयात्; प्रत्यध्वकुञ्जद्रुमं अध्वसम्बन्धि-
 कुञ्जद्रुमं प्रति, ग्रन्थकारेण गोतगोविन्दकृता, चातक इति । यत्तु
 चातकस्य त्रिचतुरकणमात्रार्थितया जलदकर्तृकेणाभसा विश्व-
 पूरणेन हर्षाधिकाभावादयुक्तमुदाहरणमिति तत्तुच्छं हेत्व-
 सिद्धेः — न हि सुदुपशमाय तत्पर्याप्तमात्रमात्रार्थिनस्तदधिकान्न-
 लाभे हर्षाधिक्यं नास्तीति वक्तुं शक्यते ? तदानीमुपयोगामात्रेपि
 स्वस्यैव कालान्तरे तदुपयोगसंज्ञात् । न च चातकस्य जलसङ्ग्रहा-

यत्नादुपायसिद्धयर्थं साक्षात्लाभः फलस्य च ।
निध्यञ्जनौषधीमूलं खनता साधितोनिधिः ॥
फलोपायसिद्धयर्थं यत्नान्मध्ये उपायसिद्धिमनपेक्ष्य
साक्षात्फलस्यैव लाभोऽपि प्रहर्षणम्, यथा निध्य-
ञ्जनसिद्ध्यर्थं मूलिकां खनतस्तत्रैव निधेर्लाभः ॥

यथावा—

उच्चित्य प्रथममवस्थितं मृगाक्षी
पुष्पौघं श्रितविटपं गृहीतुकामा ।
आरोढं पद्मदधादशोकयष्टा वा
मूलं पुनरपि तेन पुष्पिताभूत् ॥

अत्र पुष्पग्रहणोपायभूतारोहणसिद्ध्यर्थं त्यदनि-
धानात्तत्रैव पुष्पग्रहणलाभः ॥६७॥

नुपयोगाद्वैषम्यं शङ्कनीयं चातकवृत्तान्तस्याप्रसूततया तदाङ्गे
प्रसूतदातयाचकवृत्तान्ते काव्यस्य पर्यवसानादिति तृतीयं प्रभेद-
माह—यत्नादिति. प्रहर्षणमित्यनुवर्तते ।

निध्यञ्जनेति, निधिदर्शनसाधनं यदञ्जनं तत्साधनौषधीमूल-
मित्यर्थः, साधितोल्बः । उच्चित्येति, अधः स्थितं वृक्षस्याधोदेशे
स्थितम् अवस्थितमिति पाठे समीपाशोकयष्टाववस्थितमित्यर्थः ।
श्रिता आश्रिताः विटपाः शाखा येनेति पुष्पौघविशेषणम् । अद-
धात् आहितवती यष्टिः स्कन्धः तेन पादाघातेन पुनरप्यामूलं
पुष्पिताभूदर्थदशोकयष्टिः । अत्र च तदसाध्यकयत्नात्तत्लाभ इति
प्रकारचयसाधारणं सामान्यलक्षणं बोध्यम् ॥

॥ इति प्रहर्षणम् ॥६७॥

इष्यमाणविरुद्धार्थसम्प्रप्तिस्तु विषादनं ।
दीपमद्योजयेद्यावन्निष्कण्ठास्तावदेव सः ॥

यथा वा —

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः ।
इत्थं विचिन्तति कोशगते द्विरेफे
हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥६८॥

एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि
अपि मां पावयेत्साध्वी स्नात्वेतीच्छति जाह्नवी ।
काठिन्यं कुचयोः स्तुष्टुं वाञ्छन्त्यः पादपद्मयोः
निन्दन्ति च विधातारं त्वद्भाटीष्वरिं योषितः ॥

इष्यमाणविरोधोऽर्थस्तत्सम्प्रप्तिर्विषादनमलङ्कारः । उद्यो-
जयेत् उद्दीप्तं कुर्यात्, उद्योजयेद्यावदित्यनेन तदिच्छामात्रं न
तु तत्करणमिति विषमाद्भेदः एवमग्रिमोदाहरणेऽपि च्छामात्रं
नस्विष्टोत्पत्त्यनुकूलाचरणमिति ॥

॥ इति विषादनम् ॥६८॥

एकस्येति, एकस्य गुणदोषाभ्यामन्यस्य तौ गुणदोषौ यदि
भवतस्तदील्लासालङ्कारः ॥

अपीति, अपि सम्भावनायां साध्वी पतिव्रता स्नात्वा मां
पावयेदिति जाह्नवी इच्छतीत्यन्वयः । तव भाटीषु युद्धयात्रासु
कुचयोः स्तुष्टुं काठिन्यं पादपद्मयोर्वाञ्छन्त्योरिति योषितः

तदभाग्यं धनस्यैव यन्नाश्रयति सज्जनं

लाभोयमेव भूपालसेवकानां नचेद्वधः ।

यत्र कस्यचिद्गुणेनान्यस्य गुणदोषेण गुणो वा
वर्ण्यते स उल्लासः । द्वितीयाहुमाद्यस्योदाहरणं तत्र
पतिव्रतामहिमगुणेन तदीयस्नानतोगङ्गायाः पावन-
त्वगुणोवर्णितः द्वितीयश्लोके द्वितीयस्योदाहरणं तत्र
राक्षोधाटोषु वने पलायमानानारातियोषितां पाद-
योर्धावनपरिपन्थिमार्दवदोषेण तयोः काठिन्यमसृष्टा
व्यथं कुचयोस्तत्सृष्टवतोधातुर्निन्द्यत्वदोषो वर्णितः
तृतीयश्लोकस्तृतीयचतुर्थयोरोदाहरणं तत्र सज्जन-
महिमगुणेन धनस्य तदनाश्रयणं दोषत्वेन राक्षः
क्रौर्यदोषेण तत्सेवकानां वधं विना विनिर्गमनं गुण-
त्वेन वर्णितं अनेनैव क्रमेणोदाहरणान्तराणि —

यद्ययं रथसंक्षोभादंसेर्नासोनिपीडितः ।

एकः कृती मदङ्गेषु शेषमङ्गं भुयोभरः ॥

विधातारं निन्दन्तीत्यन्वयः ; सृष्टुमिति पाठे कुचयोः काठिन्यं
पादयोः सृष्टुमिच्छन्त्य इत्यन्वयः ।

लाभोयमिति, भूपालसेवकानामयमेव लाभो यदि वधो
न भवतीत्यन्वयः ।

यद्ययमिति, रथस्य सङ्गीभाञ्चलनाद्यदयमंसेर्नाथार्थाद्वियताया
निपीडितः सृष्टुः ममाङ्गेषु मध्ये सएवैकः कृती कुशलः अवशि-
ष्टमङ्गं भूमेभारमित्यर्थः । दुर्बलैर्दृष्टवेषुभिः दुष्कुलैश्चेत्यादिः शेषो

अत्र नायिकासौन्दर्यगुणेन तदन्तर्निपीडितस्य
स्वांशस्य कृतित्वगुणोवर्णितः ।

लोकानन्दनचन्दनद्रुम सखे नास्मिन्वने स्थीयतां
दुर्व्यथैः परुषैरसारहृदयैराक्रान्तमेतद्वनम् ।

तेह्यन्योन्यनिघर्षजातदहनज्वालावलीसङ्कुला
न खान्येव कुजानि केवलमिदं सर्वं दहेयुर्वनम् ॥

अत्र वेणूनां परस्परसङ्घर्षासञ्जातदहनसङ्कुलत्व-
दोषेण वननाशरूपदोषोवर्णितः ॥

दानार्थिनोमधुकरा यदि कर्णतालै-

र्दुरीकृताः करिवरेण मदन्धबुद्ध्या ।

तस्यैव गण्डयुगमण्डनहानिरेषा

भृङ्गाः पुनर्विकसपद्मवने चरन्ति ॥

अत्र भ्रराणामलङ्कारात्वगुणेन गजस्य तत्प्रतिक्षे-
पोदोषत्वेन वर्णितः ॥

आघातं परिचुम्बितं परिमुञ्जलीढं पुनश्चर्वितम्
त्यक्तं वा भुवि नीरसेन मनसा तत्र व्यथां मा कथाः ।

बोध्यः । वननाशरूपः वनसम्बन्धीनांशरूपः । वनस्येति, युक्त-
तरपाठः । तत्प्रतिक्षेपोभ्रमरनिरासः ; गजस्य दोषत्वेनेति
सम्बन्धः ।

आघातमिति, मुहुः परिलीढं आस्वादितं नीरसेन मनसा
कारणभूतेन वानरेण कर्त्ता तत्र तस्मिन् सति विचारणव्यसनिना
विचारणतत्परेण अश्मना पाषाणेन प्रथमचतुर्थयोः गुणेन गुण-

हे सद्वत्स ! तवैव देव कुशलं यद्वा नरेणादरा-
दन्तःसारविलोकनव्यसनिना चूर्णोद्धत नाशना ॥
अत्र वानरस्य चापलदोषेण रत्नस्य चूर्णनाभावो
गुणत्वेन वर्णितः ; अत्र प्रथमचतुर्थया उल्लासोऽन्वयः,
मध्यमयोष्कचिन्त्यायेन लाक्षणिकः ॥६६॥

ताभ्यां तौ यदि न स्यातामवज्ञालङ्घुतिस्तु सा ।
स्वल्पमेवास्वु लभते प्रस्थं प्राप्यापि सागरं ॥
मीलन्ति यदि पद्मानि का हानिरमृतद्युतेः ।
ताभ्यां गुणदोषाभ्यां तौ गुणदोषौ ; अत्र कस्यचि-
द्गुणेनान्यस्य गुणालाभे द्वितीयार्धमुदाहरणं ; दोषेण
दोषस्याप्राप्तौ तृतीयार्धं ।

यथा—

मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः

किमस्या नाम स्यादलसपुरुषानादरभरैः ! ।

दोषेण वा गुण इति भेदयोः उल्लासः उल्लासशब्दः अन्वय इति
उल्लाष्टोल्लासः सुखं यत्रेत्यर्थानुगत इत्यर्थः । क्वचिन्त्यायेनेति
केषुचिच्छत्रसम्बन्धाच्छत्राक्वचिसमुदाये क्वचिणे यान्तीति
वदित्यर्थः ॥ ॥ इत्युल्लासः ॥६६॥

प्रस्थं प्रस्थपरिमाणपात्रम् । मदुक्तिरिति, ममोक्तिः कविता
सुधियोऽन्तःकरणं सुधीभूयामृतीभूय चेन्मदयति तोषयति
तदास्या मदुक्तेः अरसानां नीरसाणां पुरुषाणामनादरसमूहैः किं
नाम स्यात् किञ्चिदित्यर्थः । क्वचिदलसेति पाठः, परमरमणीयापि

यथा यूनस्तद्वत्परमरमणीयापि रमणी
 कुमाराणामन्तःकरणहरणं नैव कुरुते ॥
 त्वञ्चेत्सञ्चरसे वृषेण लघुता का नाम दिग्दन्तिनां
 व्यालैः कङ्कणभूषणानि कुरुषे हानिर्नहेन्नामपि ।
 मूढं न्य कुरुषे सितांशुमयशः किन्नाम लोकत्रयो
 दोषस्याम्बुजबान्धवस्य जगतामीशोसि किं ब्रूमहे ॥

अत्राद्ये कवितारमणगुणाभ्यामलसबालकयोर्हृ-
 दयोक्तासरूपगुणाभावोवर्णितः । द्वितीये परमेश्वरान-
 ङ्गीकरणदोषेण दिग्गजादोनां लघुतादिदाषाभावो
 वर्णितः ॥ ७० ॥

दोषस्याभ्ययनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात् ।
 विपदः सन्तु नः शश्वद्यासु सङ्कीर्त्यते हरिः ॥ यथावा—
 मय्येव जीर्णतां यातु यत्त्वयोपकृतं हरे । ।

कैव रमणी स्त्री युनस्तरुणस्य यथान्तःकरणहरणं कुरुते तद्वद्-
 कुमाराणां बालानामित्यन्वयः । त्वञ्चेदिति, शिवं प्रति कस्यापि
 कवेरुक्तिः—जलांशुं चन्द्रं पक्षे जडांशुं, अम्बुजबान्धवः सूर्यः
 उल्लासरूपगुणाभावः ॥

॥ इत्यवज्ञा ॥ ७० ॥

दोषस्येति, अभ्यर्थना इच्छा तत्रैव दोष एव, अनुज्ञेति लक्ष्य-
 निर्देशः । शश्वन्निरन्तरं सङ्कीर्त्यते इत्यनेनान्वयि । मय्येवेति,
 जीर्णतां प्रत्युपकाराद्यमतां । हरिशब्दो वानरार्थः । व्यतिरेक-
 मुखेति वैधर्म्यमुखेत्यर्थः । अस्य चार्थान्तरन्यासेनेत्यनेनान्वयः ।

नरः प्रत्युपकारार्थी विपत्तिमभिकांक्षति ॥

इयं हनुमन्तं प्रति राघवस्योक्तिः ; अत्र प्रत्युप-
काराभावोदोषस्तदभ्युपगमे हेतुर्गुणो विपत्तयाकां-
क्षाया अप्रसक्तिः । सा च व्यतिरेकमुखप्रवृत्तेन सामा-
नेन विशेषसमर्थनरूपेणार्थान्तरन्यासेन दक्षिता ।
यथा वा —

ब्रजेम भवदन्तिकं प्रकृतिमेत्य पैशाचिकीं
किमित्यमरसंपदः प्रमथनाथ ! नाथामहे ।

भवद्भवनदेहलीविकटतुण्डदण्डाहति-

त्कुटन् मुकुटकोटिभिर्मघवदादिभिर्भूयते ॥७१॥

लेशः स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनं ।

अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु ॥

शुकपञ्जरबन्धस्ते मधुराणां गिरां फलं ।

दापस्य गुणत्वकल्पनं गुणस्य दोषत्वकल्पनञ्च
लेशः । उदाहरणं—राक्षोभिर्मते विदुषि पुत्रे चिरं

दर्शितेति, वैधर्म्यविपर्यये प्रत्युपकारानभिलाषी विपत्तिं नाकाङ्क्ष-
तीत्यर्थपर्यवसानादिति भावः । ब्रजेमेति, हे प्रमथनाथ ! हर !

पैशाचिकीं पिशाचसम्बन्धिनीं प्रकृतीं पिशाचतामेत्य प्राप्य भव-
न्तोऽन्तिकं समीपदेशं भजेम अमरसम्पत्तौः किमिति प्रार्थयामहे

यतोमघवदादिभिरिन्द्रमुखैरपि भवद्भवनदेहलीषु विकटतुण्डस्य
दण्डाघातैः स्फुटमुकुटाद्यैर्भूयत इत्यर्थः ॥ इत्यनुज्ञा ॥७१॥

॥ लेशइति लक्ष्यनिर्देशः, प्रवसतीति सप्तम्यन्तम् ॥

राजधान्यां प्रवसति तद्दर्शनोत्कण्ठितस्य गृहे स्थितस्य
 पितुर्वचन अप्रस्तुतप्रशंसारूपं; तत्र प्रथमार्द्धे इतर-
 विहङ्गानामवक्तृत्वदोषस्य स्वच्छन्दचारणानुकूलतया
 गुणत्वं कल्पितं; द्वितीयार्धे मधुरभाषित्वस्य गुणस्य
 पञ्जरबन्धहेतुतया दाषत्वं कल्पितं। न चात्र व्याज-
 स्ततिराशङ्कनीया—नह्यत्र विहङ्गान्तराणां स्तुति-
 व्याजेन निन्दायां शुक्रस्य निन्दाव्याजेन स्तुतौ च
 तात्पर्यं किन्तु पुत्रदर्शनोत्कण्ठितस्य दोषगुणयोर्गुण-
 दोषत्वाभिमान एवात्र श्लोके निबद्धः ॥

यथा वा--

सन्तः सञ्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्यन्त्रणाः
 सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवन्ति दुःखं सदा ।
 अव्युत्पन्नमतिः कृतेन न सता नैवासता व्याकुलो
 युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयोधन्योजनः प्राकृतः ॥

दण्डीत्वत्रोदाजहार—

युवैष गुणवान् राजा योग्यस्ते पतिरुर्जितः ।
 रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥

शुक्रस्य निन्दायाः निन्दाव्याजेन स्तुतौ चेत्यन्वयः ॥ सन्त इति,
 सञ्चरितस्योदयोद्युष्टिः तदव्यसनिनस्तत्परा प्रादुर्भवद्यन्त्रणं स्निग्धा-
 चरणनिरोधोपेक्षां सर्वत्रैव विषये दुःखमिति क्रियाविशेषणं
 अव्युत्पन्नमतिः अनिपुणमतिः सता समोचीनेन कृतेनाचरणेन
 प्राकृतोनीचः । युवैष इति, वरार्थिनकीं न्यक्तां प्रति सखीवचनं—

चपलोनिजः किन्ते न मे सखि ! ।

आगः प्रेमार्जनायैव चाटवोयेन शिखिताः ॥

अत्राद्य श्लोके राज्ञोवीर्योत्कर्षस्तुतिः कन्याया
निरन्तरसम्भोगनिर्विविक्तोर्दोषत्वेन प्रतिभासता-
मित्यभिप्रेत्य विदग्धया सख्या राजप्रकोपपरिजिहो-
र्षया सएव दोषोगुणत्वेन वर्णितः उत्तरश्लोके
सखीभि रूपदिष्टं माम कर्तुमशक्त्यापि तदग्रतोमान
परिग्रहानुगुण्य' प्रतिज्ञाय तदनिर्वाह मायक-
मानता सर्वीनामुपहामं परिनिहोर्षन्त्या नायिकया
नायकस्य चादकारितागुणएव दोषत्वेन वर्णितः ।

नचाद्यश्लोके स्तुतिर्निन्दापर्यवसायिनी, द्वितीय-
श्लोके निन्दास्तुतिपर्यवसायिनोतिव्याजस्तुतिराशंक-
नीया राजप्रकोपादिपरिहारार्थमिह निन्दास्तुत्यो-
रन्याविदिततया लेशत एवोद्घाटनेन ततोविशेषा-
दिति । वस्तुतस्तिह व्याजस्तुतिसङ्गात्रेपि न दोषः—

चपल इत्यादि च नायिकायाः सखीं प्रति उक्तेक इति पाठे-
प्युत्कर्ष एवार्थः कन्याया दोषत्वेन भासतामित्यन्वयः निर्विवर्ति-
तुमिच्छा निर्विवर्तिषा तद्रूपदोषत्वेनेत्यर्थः । निर्विविक्तोरिति-
पाठेराजविशेषणं कुतस्तर्हि गुणत्वेन वर्णनं ? तत्राह—राज
प्रकोपेति, अन्येनाविदितं यथा स्यादिति क्रियाविशेषणं ।

न ह्येतावता लेशमात्रस्य व्याजस्तुत्यन्तर्भावः प्रसज्यते,
तदसङ्कीर्णयोरपि लेशोदाहरणयोर्दर्शितत्वात्, नापि
व्याजस्तुतिमात्रस्य लेशान्तर्भावः प्रसज्यते, भिन्न-
विषयव्याजस्तुत्युदाहरणेषु “कस्त्वं वानर ! रामचन्द्र-
भवने लेखाद्यं संवाहको यदक्तं मुञ्जरीक्षसे न धनिनां
ब्रूषे न चादून्मृषा” -- इत्यादिषु दोषगुणोक्तकरणस्य
गुणदोषोक्तकरणस्य चाभावात् । तत्रान्यगुणदोषाभ्या-
मन्यत्र गुणदोषयोः प्रतीतेः विषयैक्येऽपि “इन्दो-
र्लक्ष्म त्रिपुरजयिनः कण्ठमूलं मुरारिर्दिङ्नागानां
मदजलमपीभाजिगण्डस्थलानि” अद्याप्युर्वो वलयति-
लकश्यामलिक्लानुलिप्तान्याभासन्ते वद धवलितं किं
यशोभिस्त्वदीयै” रित्याद्युदाहरणेषु लेशास्पर्शनात्,
तत्र हीन्दुलक्ष्मणादीनां धवलीकरणाभावदोष एव

लेशत एवेति, तदुक्तं दण्डिनेव “लेशमेके विदुर्निन्दं स्तुतिं
वा लेशतः कृता” मिति लेशमात्रस्येति कृतसार्थकं । उदा-
हरणयोः अखिलेष्वित्याद्योः । भिन्नविषयेति, अन्यनिन्द-
यान्यस्य स्तुतिरन्यस्तुत्यान्यनिन्देत्येवमादि रूपेत्यर्थः । ननु
तथाप्येकविषया व्याजस्तुतिर्न लेशाद्विद्येतेत्याशङ्क्याह — विषयै-
क्येऽपीति, लेशास्पर्शनादित्ययेतमेनान्ययः । इन्दोरिति, हे सर्वो-
वलय-तिलक-रूपराजन् ! त्वदीयेर्यशोभिः किं धवलितं ? — तद्वद,

गुणत्वेन न पर्यवस्यति किन्तु परिसंख्यारूपेण ; ततोऽन्यत्सर्वं घवलितमित्यन्यगुणः प्रतीयते । क्वचिद्वाजस्तुत्युदाहरणे गुणदोषीकरणसत्त्वेपि स्तुतेर्विषयान्तरमपि दृश्यते ।

यथा--

सर्वदा सर्वदोषोति मिथ्या संस्तूयते बुधैः ।

नारयोलेभिरे पृष्ठं न वक्षः परयोषितः ॥

अत्र हि वाच्यया निन्दया परिसङ्ख्यारूपेण ततोऽन्यत्सर्वमर्थिनामभिमतं दोषादि दीयते इति स्तुत्यन्तरमपि प्रतीयते, एवञ्च येषु उदाहरणेषु कस्ते शैर्वमदोयोढुमित्यादिषु गुणदोषादिषु गुणदोषी-

यतोऽद्यापि इन्दुलक्षणादीनि श्यामलिङ्गा श्यामवर्णेनानुलिप्ताभ्याभासन्ते इत्यन्वयः । लक्ष्म लाञ्छनं । दिङ्नागानो दिग्गजाना मद्जलमेव मघी तद्वाञ्छि बध्युक्तानि । परिसंख्येति, एतान्येव श्यामानीत्येवं रूपेत्यर्थः । विषयान्तरं दोषीकृतान्निष्ठं गुणरूपमालम्बनं ।

सर्वदेति, अरयः पृष्ठमर्थीत्यत्र न लेभिरे प्राप्तवन्तः, पलायनाभावात् । दीनारः परिमाणविशेषपरिच्छिन्ना सुवर्णमुद्रा एवञ्च लेशव्याजस्तुत्योरसंकीर्णविषयसत्त्वे च गुणदोषीकरणादिकमित्यादिपदेन दोषगुणीकरणसंग्रहः । येष्वित्युपक्रमात्तवेति

करणादिकमेव व्याजस्तुतिरूपतयावतिष्ठते तत्र लेख-
व्याजस्तुत्यो. सङ्करोऽस्तु—इत्यमेव हि व्याजस्तुत्य-
प्रस्तुतप्रशंसयोरपि प्राक् सङ्करोवर्णितः ॥ ७२ ॥

सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः ।

नितम्बगुर्वीतरुणी दृग्युग्मविपुला च सा ॥

अत्र नायिकावर्णनपरेण युग्मविपुलापदेनास्यानु-
ष्टुभोयुग्मविपुलानामत्वरूपसूच्यार्थसूचनं मुद्रा । यद्य-
प्यत्र ग्रथे वृत्तनाम्नोनास्ति सूचनीयत्वं तथाप्यस्यो-
त्तरार्द्धस्य लक्ष्यलक्षणायुक्तच्छन्दःशास्त्रमध्यधातित्वेन
तस्य सूचनीयत्वमस्तीति तदभिप्रायेण लक्षणं योज्यं ।
एवं नवरत्नमालायां तत्तद्रत्ननामनिवेशेन तत्तन्नाम-

पाठोयुक्ततरः, अत्रेत्यपि युक्त एव, इदमपि यच्छब्दार्थपरामर्श-
कत्वात् ॥ इतिलेशः ॥ ७२ ॥

सूच्यार्थेति, सूचनीयस्यार्थस्येत्यर्थः । मुद्रेति लक्ष्यनिर्देशः ।
दृग्युग्मं विपुलं यस्यास्या । अत्र ग्रथे अस्मिन्नलङ्कारग्रन्थे रत्न-
मालाशब्देन भगवत्स्तुतिपद्यावलीविशेष उच्यते, रत्ननामनिवेशेन
प्रकृतार्थपररत्नवाचिपदवृत्तेन तत्तन्नामकजातिसूचनं तन्नाम-
प्रवृत्तिनिमित्तं रत्नजातिसूचनं नचत्रमालाशब्दाद्योऽपि पूर्वेति
एव, अन्यदिदेवतानामभिर्नक्षत्राणां तद्देवत्यानां सूचनं
बोध्यं । वक्ष्यमाणेति, यथा अनर्घ्यरावणे—यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य

कजातिरूचनं नक्षत्रमालायामग्न्यादिदेवतानामभि-
नक्षत्ररूचनमित्यादावयमेवालङ्कारः । एवं नाश्लेष-
वक्ष्यमाणार्थरूचनेष्वपि ॥७३॥

क्रामिकं प्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः ।

चतुरास्यः पतिलक्ष्मणाः सर्वज्ञत्वं महीपतेः ॥

अत्र चतुरास्यादिपदैर्वर्णनीयस्य ब्रह्मविष्णुरुद्रा-
त्मता प्रतीयत—इति प्रसिद्धसहपाठानां क्रमेण निवे-
शनं रत्नावली । यथा वा—

रत्याप्तप्रियलाञ्छने कठिनता वासे रमालिङ्गिते
प्रह्लादैकरसे क्रमादुपचिते भूभृङ्गरुत्वापहे ।

तिर्यञ्चोपि सहायतां । अपन्यानन्तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्च-
तीति सूत्रधारवचनेन वक्ष्यमाणरावणवृत्तान्तसूचनमिति बोध्यं ॥

॥इति मुद्रा ॥७३॥

क्रामिकमिति, प्रकृतार्थानां क्रामिकं प्रसिद्धक्रमानुसारि न्यसनं
प्रतिपादनं रत्नावलिरलङ्कारः । प्रकृतत्वञ्च यथाकथञ्चित्प्रकृत-
सम्बन्धत्वं बोध्यं । चतुरेति, चतुरमास्यं यस्य सः चतुर्मुखश्च ।
रत्याप्तेति, हे बाले ! भवत्याः स्तने श्रीरमणस्य विष्णोरवतार-
दशकं भातीत्यन्वयः । कीदृशे ?—रताशप्तं प्राप्तं प्रियस्य
लाञ्छनचिन्हं नखचताङ्गरागादिकं येन तथाभूते कठिनताया
आवासे स्थानभूते रसेनालिङ्गिते प्रकृतावहादे एकरसे तत्परे

कीकस्यर्द्धिनि भोगभाजिजनितानङ्गे खलोनोन्मुखं
भाति शीरमणावतारदशकं बाले भवत्याः स्तने ॥

यथा वा—

लीलावज्जानां नयनयुगलद्राघिमादक्षपचः ।

कुम्भावैभौ कुवपरिकरः पूर्वपत्नी चकार ॥

भूविभ्रान्तिर्मदनधनुषोविभ्रमानम्ववादीत ।

वक्त्रज्योत्स्नाशशधररुच दूषयामास यस्याः ॥

अत्र पत्रदानपूर्वपक्षोपन्यासानुवाददूषणोद्भाव-
नानि बुधजनप्रसिद्धक्रमेण न्यस्तानि प्रसिद्धसह-
पाठानां प्रसिद्धक्रमाननुसरणोप्ययमेवालङ्कारः ॥

क्रमादलदेरामकादिपरिमाणज्ञाभेनोपचिते प्रवृद्धे भूभृतां पर्व-
तानां गुरुत्वमपहन्ति नाशयति तादृशे, ततोपि महत्वात्
चक्रकाकस्यर्द्धाशीले, तत्सदृशत्वात् भोगः सुखं शरीरं वा तज्ज्ञाजि-
जनितमदने खेचिन्द्रियेषु लोना आसक्ता उन्मुखा यस्मिन्
तादृशे, एतैरेव विशेषणैरवतारदशकरूपतापि स्तनस्य बोध्या ।
तद्यथा—रत्या प्राप्तः प्रियः कामस्तस्य लाब्धनं मत्स्यस्तदूपे
कठिनताया आवासे कूर्मे रसया पृथिव्या स्खोद्धरणकाल आलि-
ङ्गिते वराहे प्रसहादे एकोरसः प्रीतिर्यस्य तस्मिन्मृसिंहे क्रमः
पादविक्षेपस्तदनुसारेणोपचिते प्रवृद्धे वामने भूभृतां राज्ञां
गौरवनाशके भार्गवे कीकस्यर्द्धिनि सीताविद्योगात्तुरतया चक्रवाक-

यथा वा —

यस्य वन्दिमयो हृदयेषु, जलमयो लोचनपटेषु, मासत-
पञ्चमयः प्रसृतिषु, क्षमामयोऽङ्गेषु, आकाशमयः
स्नानेषु, महाभूतमयो मूर्त्तद्वयदृश्यतनिहतप्रतिसाम-
न्तान्तः पुरेषु प्रतापः । एषमष्टलोकपालनवग्रहादीनां
प्रसिद्धसहपाठानां यथाकथञ्चित् कृतोपमानोरञ्जक-
तादिप्रकारेण निवेशने रत्नावल्यलङ्कारः । प्रकृतान्वयः

शापदे रामे भोगः फणा तद्वाजि शेषावतारे बलभद्रे जनित-
मनङ्गं अङ्गस्य शरीरस्य विरुद्धं मौनभोगत्यागसमाधिप्रभृति-
र्येन तस्मिन् बुद्धे खलीनमश्वस्य वला तदुन्मुखे कल्किनीति ।

क्रमानुसरणेपीति, तथा च प्रसिद्धसहपाठानामर्थानां
न्यसनं रत्नावलिरिति सामान्यलक्षणं । सक्रमाक्रमत्वे तत्प्रभेदा-
वितिभावः । यस्येति, यस्य प्रतापः निहतानां प्रतिशब्दभूतानामन्तः-
पुरेषु पञ्चमहाभूतमयो मूर्त्तद्वयदृश्यतेत्यन्वयः । पञ्चमहाभूत-
मयत्वमेव विशेषणं दर्शयति,—वन्दिमय इत्यादि अङ्गेषु क्षमा-
मयः पृथ्वीमयः पोडाभरसहिष्णुत्वात्, स्नानेष्वन्तः करणेषु
आकाशमयः तेषां शून्यताश्रयत्वात् ।

यथाकथञ्चिदित्यस्य प्रपञ्चनं प्रकृतोपमाने यादि उपमान-
ोपरञ्जकं चोपमानोपरञ्जके तयोर्भावस्तत्ता ; प्रकृतं प्रत्युप-
मानता उपरञ्जकताचे यर्थः ; उपरञ्जकता चारोप्यमाणता

विना क्रमिकतत्तन्नाम्ना श्लेषभंग्या निवेशने क्रम-
प्रसिद्धरहितानां प्रसिद्धसहपाठानां नवरत्नादीनां
निवेशनेऽप्ययमेवालङ्कारः ॥ ७४ ॥

तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः ।

पद्मरागायते नासा मौक्तिकं तेऽधरत्विषा ॥

यथा वा —

वीर ! त्वद्रिपुरमणौपरिधातुं पल्लवानि संस्पृश्य
न जरति वनभुवि न जकरुह रुचिरवचितानि पाण्डु-
पत्रधिया — पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतं हर-
कण्ठांशुलिप्तोऽपि शेषस्त्वद्यशसासितः ॥ यथा वा

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन

सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।

रत्नेः पुनर्यत् रुचा रुचं स्वा

मानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥

तदुक्तं, — उपरञ्जकतामेति विषयीरूपकं तदेति तत्रोपमानता
रविरिव प्रतिदिवसोपजायमानोदय इत्यादिवत् । उपरञ्जकतातु
च तुरास्य इत्यादुदाहरणे वक्त्रिमय इत्यादिप्रतापवर्णनेन च
स्पष्टेति । प्रकृतान्वयं, विनेति मित्रचन्द्रमुखी बाला लोहिताधर-
पल्लवेत्यादाविति । भावः क्रमिकेत्युपलक्षणं तदभावेऽपि गुरुणा
जघनैर्नैषा तरुणौ मन्दगामिनोत्यादावप्ययमलङ्कार इति बोध्यं ॥

॥ इति रत्नावली ॥ ७४ ॥

अयमेव तद्गुण इति केचिद्व्यवजहः
 पूर्वावस्थाणुष्टिश्च विद्यते सति वस्तुनि
 दीपे निर्वापिते व्यामोत्काञ्चीरत्नैर्महन्महः ।
 लक्षणे चकारात् पूर्वरूपमिति लक्ष्यवाचकपदा-
 नुष्टिः ॥

तद्गुण इति स्वगुणत्यागानन्तरं अन्यदीयगुणग्रहणं तद्गु-
 णालङ्कारः । पद्मेति तव नासामोक्तिकमधरकान्था पद्मरागदृष्टा
 चरतोत्यर्थः । वीरेति हवीर त्वदरिकामिनी वनभुवि परिधानं
 कर्तुं पद्मवानि करेण संस्पृश्य पाण्डुपत्र वृद्धा न हरति न
 गृह्णाति कोटिशानि निजकररुहाणां नखानां रुद्धाश्चेतकान्था-
 रवचितानि व्याप्तौनौत्यर्थः । इति तद्गुणः ॥ ५७ ॥

पुनरिति स्वगुणत्यागानन्तरं पुनः स्वगुणप्राप्तिः पूर्वरूप-
 मलङ्कारः । हरेति नीलोपोतियुक्तः पाठः । विभिन्नेति माघैरैव-
 तकगिरिवर्णेनं गरुडाग्रजेनारुणेन विभिन्नवर्णा अभिन्नितवर्णाः
 सूर्यस्य रथा अश्वा यत्र गिरो वंशाङ्गरवन्नीलै रत्नैः परित स्फुरन्त्या
 रुचा स्वां रुचन्नोलद्युतिं आनिन्यिरे आनीतवन्तः रुचा विभिन्न-
 वर्णा इति वान्वयः केचिदित्यस्वरसवीजन्तु पद्मरागायत इत्यु-
 दाहरणे तद्गुणालङ्कारो न स्यात् न चेष्टापत्तिः अनुभवसिद्धचम-
 त्कारस्यनिरालम्बनत्वापत्ते रित्यूहनोयं अथवायं तद्गुण एवेत्येव-
 कारक्रमभङ्गेन काव्यप्रकाशकारादिमतोपन्यासपरत्वेन व्याख्येयं
 तेरत्र तद्गुणस्योदाहृतत्वात् अत्र हि पूर्वमश्लानामरुणगुणत्व
 अनन्तरं रैवतकरत्नैरुभयेषां तद्गुणत्वमिति तद्गुणद्वयमिति तेषा-

यथावा—

द्वारद्विभिभिरावृतं वहिरपि प्रस्विन्नगण्डैर्गजैः ।
 रन्तः कञ्चुकिभिः स्फुरन्मणिधरैरध्यासिता भूमयः ॥
 आक्रान्तं महिषीभिरेव शयनं तत्त्वद्विद्विषां मन्दिरे
 राजन् सैव चिरन्तनप्रणयिनी शून्येपि राज्यस्थितिः ७६
 सङ्गतान्यगुणानङ्गीकारमाहुरतद्गुणं ॥
 चिरं रागिणि मच्चित्तं निहितोपि न रज्जसि ॥

मभिमतं । पूर्वेति वस्तुनि विक्रते विगते सत्यपि पूर्वावस्थाया
 अनुवृत्तिरपि पूर्वरूपसलङ्कारः । महः प्रकाशः ।

द्वारमिति हे राजन् ! तव विद्विषां मन्दिरे शून्येपि चिर-
 न्तनः प्रणयो यस्याः सैव राज्यस्य स्थितिर्मर्यादास्तीति शेषः
 यतो द्वारद्विभिर्गण्डकाख्यपशुभिरेव खड्गधारिभिरावृतं
 वहिरपि भूमयः मदप्रस्विन्नगण्डैर्गजैरध्यासिताः अन्तःपुरभूमयः
 विलसन्मणिधारिभिः कञ्चुकिभिः सर्पैरेव सौविदसैरध्यासिताः
 शयनस्तल्पमहिषीभिर्वनिताभिरेव महिषस्त्रीभिराक्रान्तमित्य-
 न्वयः ॥ इति पूर्वरूपं ॥ ७६ ॥

सङ्गतेति सङ्गतः स्वसम्बन्धोयोन्यः पदार्थस्तद्गुणानङ्गीकार-
 मतश्च, चालङ्कारमाहुः । चिरमिति रागिणि अनुरागि मच्चि-
 तादिरञ्जनद्रव्ययुक्ते च निहितोऽपि त्वं न रज्जसि रक्तागुमग-
 युक्तश्च न भङ्गसीति श्लिष्टम् ।

यथावा —

गङ्गाभोगे विहरति मदैः पिच्छजे दिग्गजानां

वैरस्त्रीणां नयनकमलेष्वञ्जनानि प्रमार्ष्टि ॥

यद्यप्येषा हिमकरकराद्वैत सौवस्तिकीते ।

कीर्तिर्दिक्षु स्फुरति तदपि श्रीनृसिंह चितीन्द्र ॥

ननु चान्यगुणेनान्यत्र गुणोदयानुदयरूपाभ्या
मुल्लासावज्ञालङ्काराभ्यां तद्गुणातद्गुणयोः कोभेदः ।

उच्यते । उल्लासावज्ञालक्षणयोर्गुणशब्दो दोषप्रति-

पक्षवाची अन्यगुणेनान्यत्र गुणोदयतदनुदयौ च

न तस्यैव गुणस्य सङ्क्रमणामङ्क्रमणे किन्तु सङ्गरूप-

देशेन सदसच्छिष्ययोर्ज्ञानोत्पत्त्यनुत्पत्तिवत्तद्गुण

जन्यत्वेन सम्भावितयोर्गुणान्तरयोस्तत्पत्त्यनुत्पत्तौ

तद्गुणातद्गुणयोः पुनर्गुणशब्दो रूपरसगन्धादि गुण-

वाची तत्रान्यदीय गुणग्रहणाग्रहणे च रक्तस्फटिक-

गण्डेति हे श्रीमन्नृसिंहाख्य भूपते ! एषा तव कीर्तिः मदैः

पिच्छले पाङ्गुले दिग्गजां गण्डप्रदेशे यद्यपि विहरति तथा वैरि-

स्त्रीणां नयनकमलेषु स्थितान्यञ्जनानि प्रमार्ष्टि प्रोज्झति तदपि

तथापि दिक्षु हिमकरस्य चन्द्रस्य यत् किरणाद्वैतस्तस्य सौव-

स्तिकी स्वस्तीत्याहेत्यर्थः । तदाहेति माशब्दादिभ्यह्रस्वाच्च

इत्यनेन ठक् प्रत्ययः तत्सदृशीति यावत् स्फुरति प्रकाशत

इत्यर्थः ।

वस्त्रमालिन्यायेनान्यदीयगुणेनैवानु रञ्जना ।

ननुरञ्जने विवक्षिते तथेव चोदाहरणादि दर्शितानि
यद्यप्यवज्ञालङ्कतिरतङ्गुणश्च विशेषोक्तिवशेषावेव
कार्योज निविशेषोक्तिः सति पुष्कलकारण इति तत्सा-
मान्यलक्षणाक्रान्तत्वात् तथाप्युल्लासतङ्गुण प्रति-
द्वन्दिना विशेषाकारेणालङ्कारान्तरतया परिगणिता
वितर्क्येयं ॥ ७७ ॥

प्राक् सिद्धस्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परमन्निधेः
नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलतां ।
कपिरपि च कापिशायनमदमसो दृष्टिकेन
सन्दृष्टः ॥ अपिच—पिशाचग्रन्तः निम्बमो वैकृतस्य
अत्र कपित्वजात्या स्वतःसिद्धस्य वैकृतस्य मद्यादि-
भिरुत्कर्षः ॥ ७८ ॥

मीलितं यदि सादृश्याद्भेद एव न लक्ष्यते ।

रसोनालक्षिलाक्षायाश्चरणे सहजारुणे ॥

विशेषाकारेणेति प्राक् लक्षिता विशेषरूपेणत्यर्थः ॥

इत्यतङ्गुणः ॥ ७७ ॥

प्राप्तिरिति परमन्निधिवशात् पूर्वसिद्धस्य स्वगुणस्योत्कर्षः
अनुगुणो नामालङ्कारः नीलोत्पलानां कर्णावतंसोक्तानि कपि-
रिति कापिशायनं मद्यं ॥ इत्यनुगुणः ॥ ७८ ॥

मीलितमिति लक्ष्य निर्देशः रस इति स्वभावलोहिते चरणे

यथावा —

मल्लिकामाल्यभारिण्यः सर्वाङ्गीणाद्वचन्दनाः ।

क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिणाः ॥

अत्राद्ये चरणालक्तकरसयोररुणिमगुणसाम्या
भेदानध्यवसायः द्वितीयोदाहरणे चन्द्रिकाभिः सा-
रिकाणान्धवलमगुणसाम्याद् भेदानध्यवसायः ॥ ७६ ॥

सामान्यं यदि सादृश्याद्विशेषो नोपलक्ष्यते ।

पद्मा-कार प्रविष्टानां मुखं नालक्षि सुम्बुवां ॥

यथा वा—

रत्नस्तम्भेषु सङ्क्रान्तैः प्रतिविम्बशतैर्वृतः ।

लङ्केश्वरः पभामध्ये न ज्ञातो वालिमूना ॥

मीलितालङ्कारे एकेनापरस्य भिन्नस्वरूपा नव
भासरूपं मीलनं क्रियते सामान्यालङ्कारे तु भिन्न-
स्वरूपावभासेऽपि व्यावर्तकविशेषो नापलक्ष्यत इति
भेदः । मीलितोदाहरणे हि चरणादेर्वस्त्वन्तरत्वे-
नाङ्गन्तुकं यावकादि न भासते सामान्योदाहरणे तु

लाक्षारारसो नालक्षि न ज्ञातः मल्लिकेति क्षौमं दुकुलस्त-
धारिण्यः ॥ इति मीलितं ॥ ७६ ॥

सामान्यमिति लक्षणित्वादिना अपरस्य लाक्षारसाऽभिसारि-
णादेः भिन्नरूपेति सुखपद्मादेर्भिन्नस्य स्वरूपस्यावभासेपीत्यर्थः ।

उक्तमेवार्थमुदाहरणारूढतया विशदयति मीलितोदाहरणे

पद्मानां मुखानाञ्च व्यक्तयन्तरतया भानमस्तेव
 यथा रावणदेहस्य तत्प्रतिबिम्बानाञ्च । किन्तुदं पद्म-
 मिदं मुखमयं बिम्बोय प्रतिबिम्ब इति विशेषः पर-
 न्नोपलक्ष्यते अतएव भेदतिरोधानान्मीलितं तदति
 राधानेपि साम्येन व्यावर्तकानवभासे सामान्य-
 मित्युभयोरप्यन्वर्थता केचित्तु वस्तुद्वयस्य लक्षण
 साम्यात्तयोः केनचिद्वलौयसा तदन्यस्य स्वरूपतिरो-
 धाने मीलितं स्वरूपप्रतीतावपि गुणसाम्याद्भेद
 तिरोधाने सामान्यम् । एवञ्च ।

अपाङ्गतरलेदृशौ तरलवक्र वर्णागिरो ।

विलासभ रमन्यरा गतिरतीव कान्तं मुखम् ॥

इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशां स्वतोलीलया
 तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥

होत्यादिना वस्त्वन्तरत्वेन न भासत इत्यन्वयः तत्प्रतिबिम्बानाञ्च
 व्यक्तयन्तरतया भानमस्त्येवेत्यनुषङ्गः ॥ केचिदित्यस्यादुरित्यग्रिमे-
 णान्वयः केचित् प्रकाशकारादयः तदुक्तं “ समेन लक्षणावस्तु
 वस्तुना यन्निगृह्यते । निजेनागस्तुना वापि तन्मीलितमिति
 स्मृतमिति तयोर्मध्ये एवञ्चेत्यस्येत्यत्र कौलितालङ्कार इत्यग्रेतमे-
 नान्वयः ।

अपाङ्गेति अपाङ्गतरलोचयोस्ते तरलाः सत्परोक्षारणात्
 वक्रा वक्रोक्तिगर्भाः वर्णा वासुताः गिरोवाक्यरूपा इति प्रकारेण

इत्यत्र मीलितालङ्कारः अत्र हि एकतारल्यादीनां नारी वपुषः सहजधर्मत्वान्महोदयकार्यत्वाच्च तदुभय साधारण्यादुत्कृष्टतारल्यादियोगिना वपुषा महोदयस्य स्वरूपमेव तिरोधीयते लिङ्गसाधारण्येन तत्ज्ञानोपायाभावात् । मल्लिकामालभारिण्य इत्यादिषु तु सामान्यालङ्कार इत्याहुः । तन्मते पद्माकर प्रविष्टानामित्यादौ भेदाध्यवसायेऽप व्यावर्तकास्फुरणे नालङ्कारान्तरेण भाव्यं सामान्यालङ्कारान्तरभेदेन वा पूर्वस्मिन्मते स्वरूपतिरोधानेऽलङ्कारान्तरेण भाव्यं मीलितावान्तरभेदेन वा ॥ ८० ॥

भेदवैशिष्टयोः स्फूर्तिवृन्मीलितविशेषकौ ।

हिमाद्रित्वद्यशोमग्नं सुराः शीतेन जानते ।

लक्षितान्युदिते चन्द्रपद्मानि च मुखानि च ॥

अगदशामङ्गके लीलया स्वतः स्वभावात् स्फुरितं प्रकटोभूतस्तत् तस्मादत्राङ्गके कृतपदः कृतस्थितिः । भेदाध्यवसायेपीति मुखपद्मयोर्भेदावभासेपीत्यर्थः व्यावर्तकस्फुरणेन हेतुना अलङ्कारान्तरेणेति स्वरूपातिरोधानेन मीलितासम्भवाद् भेदार्तिरोधानेन च सामान्यस्याप्यसम्भवादिति भावः । सामान्येति तथाच गुणसाम्याद्विशेषाग्रहः ॥ इति सामान्यालङ्कारः ॥ सामान्यं लक्षणं विशेषाग्रहश्च कचिद्भेदे गृह्यमाप्ति कचिच्चा गृह्यमाण इत्याद्य प्रकारान्तर्गतित्वं तन्मतेत्यादिति भावः

मीलितन्यायेन भेदानध्यवसाये प्राप्ते कुतोऽपि हेतोर्भेदस्फूर्तौ मीलितं प्रतिद्वन्द्वान्मीलितं तथा सामान्यरीत्या विशेषास्फुरणे प्राप्ते कुतश्चित्कारणात् विशेषस्फूर्तौ तत्रातिद्वन्द्वी विवेकः । क्रमेणोदाहरणद्वयं तद्वर्णनीत्यापि भेदानध्यवसायप्राप्ता बुद्धीमिलितं दृश्यते । यथा —

नृत्यद्भर्गाट्टहासप्रचर सहवरैस्तावकीनैयंशोभि
र्धावत्य नीयमानेतिजगति परितः श्रीनृसिंहक्षितीन्द्र ।
नेदृग्यद्येष नाभो कमलपरिमलप्रौढिमामादयिष्य
हेवानां नाभश्चिष्यत्कथमपि कमलाकांमुकस्यावबोधः ।

अवान्तरभेदेन वेत्यनन्तरभाव्यमित्यनुषज्यते पूर्वस्मिन्निति मीलितं यदि सादृश्यादित्यादि पूर्वोक्तं चन्द्रालोक कृन्मत्तइत्यर्थः । स्वरूप तिरोधाने अपाङ्गतरल इत्यादि स्वरूपतिरोधानस्थले अलङ्कारान्तरेणेत्यादि स्वरूपतो ज्ञायमाने सादृश्याद्भेदाग्रहणं मीलितमित्यङ्गीकारे प्रथमः पक्षः सादृश्याद्भेदाग्रहणमित्येतावन्मात्रं मीलितं लक्षणाङ्गीकारेण द्वितीय इति भावः ॥ इति सामान्यं भेदेति वैशिष्ट्यं वैजात्यं उन्मीलितं विशेषकश्च क्रमेणालङ्कारो भग्नः ॥ ८० ॥

भेदाग्रहात्तदन्तर्गतं लक्षितानीति सङ्कुचितत्वादिति भावः सामान्यरीत्या सामान्यालङ्कारन्यायेन एवञ्च वेद्यत्वात् चातुष्यं वचाम्बधूनां कर्णीयतो गण्डतलागतानि भृङ्गाः सहेलं यदि नापतिष्यन् कोवेदयिष्यन्मवचम्पकानीत्यपि विशेष

काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः ।

वसन्तसमये प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः ॥

इदं विशेषकस्योदाहरणं अत्र द्वितीयकाकपिक-
शब्दौ काकत्वेन ज्ञातः पिकत्वेन ज्ञातः इत्यर्थान्तर-
संक्रमितवाच्यौ ।

यथा वा—

वाराणसीवासवतां जनानां

साधारणे शङ्करलाञ्छनेपि ।

पार्थप्रहारव्रणमुत्तमाङ्गं

प्राचीनमीशम्प्रकटीकरोति ॥ ८१-८२ ॥

कोदाहरणं बोध्यं यत्वनुमानालङ्कारेणैव गतार्थत्वान्नानयोरल-
ङ्कारान्तरत्वमिति तदयुक्तं उदाहृतस्थले भेदविशेषस्फूर्त्तौविशेष
दर्शनहेतुकप्रत्यक्षरूपत्वात् अथापि स्वकपोलकल्पितपरिभाष-
याऽनुमानालङ्कारतां ब्रूषे तथापि सादृश्यमहिम्ना प्रागनवगतयो-
र्भेदवैजात्ययोस्फुरणात्मना विशेषाकारेण मीलितसामान्यप्रति-
द्वन्द्विनायुक्तमेवालङ्कारान्तरत्वम् अतद्गुणावज्ञयोरिव विशेषोत्थ
लङ्कारादित्यलं विस्तरेण ॥ नृत्यदिति । नृत्यं कुर्वतो भर्गस्य हरस्य यो
ऽदृष्टात्तत्पुंसस्य विस्तारस्य समूहस्य वा सहचरैः सदृशैरित्यर्थः
ईदं कीर्त्तिवच्छुक्तः एषः कमलाकामुकः नाभोऽक्रमन्तपरिमन्तस्य
प्रौढिं समृद्धिं यदि नासादयिष्यन्नाधारयिष्यदित्यन्वयः । यत्तु-
तद्गुणस्यात्रनिर्बाधकत्वात्कथं तत्प्रतिद्वन्द्वित्वमुन्मीलितस्येति तद-
नुक्तोपासम्भरूपत्वादुपेक्ष्यं तद्गुणेन भेदानध्यवसायमात्रस्योक्तत्वात्॥

वाराणसीति । द्वितीयलोचनादिचिह्ने साधारणेपि सतीत्य-

किञ्चिदाकूतसहितं स्याद्गूढोत्तरमुत्तरं ।
 यत्वासौ वेतसौ पान्य तत्वेयं सुतरा सरित् ॥
 सरित्तरणमार्गं पृच्छन्त प्रति तं कामयमानाया
 उत्तरमिदं वेतसौ कुञ्जे स्वाच्छन्दामित्याकूतगर्भम् ।

यथा वा—

ग्रामेस्मिन् प्रस्तरप्राये न किञ्चित् पान्य विद्यते ।
 पयोधरोन्नतिं दृष्ट्वा वस्तुमिच्छसि चेद्वस ॥

आस्तरणादिभ्रमग्रयमानं पान्यं प्रत्युक्तिरियम् ।
 स्तनोन्नतिं दृष्ट्वा रन्तुमिच्छसि चेद्वस अविदग्धजन-
 प्रायेऽस्मिन् ग्रामे कश्चिदवगमिष्यतीत्येतादृशं प्रति-
 बन्धकं किञ्चिदपि नास्तीति हृदयम् इदमुन्नेय
 प्रश्नोदाहरणम् ॥ निवद्वप्रश्नोत्तरं यथा -
 कुशलन्तस्याजीवति कुशलं पृच्छामि जीवतीत्युक्तं ।
 पुनरपि तदेव कथयसि मृतां नु कथयामि या श्वसिति ॥

न्वयः पार्थीजुर्नस्तेन कृतोयः प्रहारस्तेन वणोयत्र तादृशमुत्त-
 माङ्गं शिरः पूर्वत्र स्वाभाविकगुणसाम्यम् इहत्वागन्तुक्तगुण-
 साम्यमितिभेदः ॥

॥ इत्युन्मोलितविशेषकौ ॥ ८१—८२ ॥

किञ्चिदिति । किञ्चिदभिप्रायसहितं गूढमुत्तरं उत्तरं
 नामालङ्कारः । वेतसौ वेतसलता । सुखेन तरितुं योग्या सुतरा ।
 ग्राम इति प्रस्तरप्राये पाषाणबहुले पाषाणतुल्ये च प्रायोवा-

ईर्ष्यामानानन्तरमनुतप्ताया नायिकायाः सखीमा-
गतां प्रति तस्याः कुशलमिति नायकस्य प्रश्नः । जीव-
तीति सख्याउत्तरं । जीवत्याः कुतः कुशलमिति तद-
भिप्रायः । अन्यत्पृष्टमन्यदुत्तरमिति नायकस्य पुनः
कुशलं पृच्छामीति प्रश्नः । पृष्टस्योत्तरमुक्तमित्यभि-
प्रायेण जीवतीत्युक्तमिति सख्यावचनं । सखीवचन-
स्याभिप्रायोद्घाटनार्थं पुनरपि तदेव कथयामीति
नायकस्याक्षेपः । मृतां नु कथयामि या श्वसितीति
स्याभिप्रायोद्घाटनं । सति मरणे खलु तस्याः कुशल-
म्भवति मदागमनसमयेपि श्वासेषु सञ्चरन् कथं
मृताङ्कथयेयमित्यभिप्रायः । प्रश्नोत्तरान्तराभिन्न-
मुत्तरञ्चिन्मुच्यते ॥

के दारपोषणरताः ? केखेटाः किञ्चलं , वयः ।
अत्रके दारपोषणरताः इति प्रश्नाभिन्नमुत्तरं केखेटाः ।
हुल्यतल्ययोरिति कोशात् किञ्चिदास्तःणादिकं समागमप्रति-
बन्धकञ्च पयोधरो मेघः स्तनञ्च कश्चिद्वगमिष्यति ज्ञास्यतीत्य-
तादृशं इत्यादिरूपम् उन्नेयः कल्पाः प्रश्नोत्तरेण तादृशस्योत्तरस्य ।

ईर्ष्यामानेति । ईर्ष्याहेतुकमानेत्यर्थः अनुतप्तायाः पश्चात्ताप-
युतायाः प्रश्नोत्तरेति प्रश्नश्च उत्तरान्तरञ्च प्रश्नोत्तरान्तरे ताभ्याम-
भिन्नमुत्तरञ्चिन्मुच्यते इत्यर्थः ।

केदारेति । 'केदाराणां पोषणे रता' केइति प्रश्नः केदारस्य क्षेत्रस्य
पोषणे रता इति तदेवोत्तरं के. खेटाः खे आकाशे अटन्तीति
प्रश्नस्य यदुत्तरं वयः पक्षिण इति तत्किञ्चलमिति प्रश्नस्य यद्

किञ्चलमिति प्रभ्रदयस्य वय इत्येकमुत्तरं उदाहर-
णान्तराणि विदग्धमुखमण्डने द्रष्टव्यानि ॥ ८३ ॥

सूक्ष्मपराशयाभिज्ञे तरसा कूतचेष्टितं ।

मयि पश्यति सा केशैः सीमन्तमणिमादृशोत् ॥

कामुकस्यावलोकनेन सङ्केतकालप्रसन्नभावं ज्ञातवत्या-
श्लेषेयं अस्तङ्गते सूर्ये सङ्केतकालइत्याकूतं ।

यथा वा—

सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

आसीन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥ ८४ ॥

पिहितं परदृष्टान्नं ज्ञातुः साकूतचेष्टितम् ।

प्रिये गृहागते प्रातः कान्तातल्पमकल्पयत् ॥

रात्रौ सपत्नीगृहे जागरणेन श्रान्तोमीति तल्प-
कल्पनाकृतं ।

त्तरान्तरं वयस्तारुण्यादिति तेनाभिन्नम् ॥ इत्युत्तरं ॥ ८३ ॥

सूक्ष्ममिति । पराशयाभिज्ञस्य इतरस्मिन् परविषये स्वाभि-
प्रायचेष्टितं सूक्ष्मालङ्कारः । पराशयाभिज्ञासावितरस्य तस्य
साकूतचेष्टितमर्थात्परविषयइति नार्थः ॥ सङ्केतेति । सङ्केतकाले
मनोयस्य तज्जिज्ञासुमितियावत् विटञ्चारं नेत्राभ्यामर्पितमाकूतं
यस्मिन् तादृशं लीलासम्बन्धि पद्मं नेत्रेत्यादिक्रियाविशेषणं
वा ॥ इति सूक्ष्मं ॥ ८४ ॥

पिहितमिति । लस्यनिर्देशः तल्पं शयनं वक्ष्येति वत्स्रप्रसवण-
शीलानां लेदविन्दूनां प्रवन्धैर्धाराभिः कण्ठे भिन्नं लग्नं कुङ्कुमं

वक्तुस्यन्दिस्वेदविन्दुप्रबन्धै
 हृद्वाभिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे ।
 पुंस्त्वं तन्वया व्यञ्जयन्ती वयस्याः
 स्मित्वा पाणौ खङ्गरेखां लिलेख ॥

अत्र स्वेदानुमितंपुरुषोचितखङ्गलेखनेन प्रकाशितं ॥ ८५ ॥

व्याजोक्तिरन्यहेतूत्तरा यदाकारस्य गोपनं ।
 सखि पश्य गृहारामपरागैरस्मि धूमरा ॥ अत्र चौर्यरत-
 कृत सङ्केतभूषणलुण्ठनलग्नधूलिजालस्य गोपनम् ।

यथा वा—

कस्य वा न भवेद्दोषः प्रियायाः सव्रणेऽधरे ।
 समृद्धं पद्ममाघासीर्वारितापि मयाधुना ॥

उपपत्तिना खण्डिताधरायाः नायिकायाः सकाश-
 मागच्छन्तं प्रियमपश्यन्तेऽव सख्या नायिकां प्रति
 हितोपदेशव्याजेन तं प्रति नायिकापराधगोपनं छेका-

दृष्ट्वा क्वापि वयस्या सखी स्मित्वा स्मितङ्गत्वा पुंस्त्वं व्यञ्जयती
 सती तन्वयाः पाणौ खङ्गलेखां लिलेखेत्यन्वयः । सूक्ष्मालङ्कारे
 पराभिप्रायमवगत्य साकूतचेष्टितेनोत्तरसमर्पणं पिहितालङ्कारे
 तु गूढं परवृत्तान्तं साकूतचेष्टया तत्प्रकाशनमिति भेदो बोध्यः
 इति पिहितं ॥ ८५ ॥

व्याजोक्तिरिति । लक्ष्यनिर्देशः चौर्यरते कृतं यत्सङ्केतभूत-
 भूमिष्टलुण्ठनमित्यन्वयः ।

उपपत्तिना जारेण तस्यां छेकापगृहीतोऽप्रायान्तमिति प्रतीत्यां

पन्हुतेरस्याश्च यं विशेषः तस्यां वचनस्यान्यथानयने-
नापन्हवः अस्यामाकारस्य हेत्वन्तरवर्णनेन गोपन-
मिति लक्षणे लक्ष्यनाम्नि चोक्तिग्रहणमाकारस्य
गोपनार्थं हेत्वन्तरप्रत्यायकव्यापारमात्रोपलक्षणं ।

ततश्च -

आयान्तमालोक्य हरिं प्रतोल्या

माल्याः पुरस्तादनुरागमेका ।

रोमाञ्चकम्पादिभिरुच्यमानं

भामाजुगूहं प्रणमन्त्येनम् ॥

इत्यत्रापि व्याजोक्तिरेव । तत्र ह्यनुरागकृतस्य
रोमाञ्चाद्याकारस्य भक्तिरूपहेत्वन्तरप्रत्यायकेन
प्रणामेन गोपनं कृतं सूक्ष्मपिहितालङ्कारयोरपि
चेष्टितग्रहणमुक्तिसाधारणव्यापारमात्रोपलक्षणं ।

ततश्च -

नलिनीदले वलाका मरकतपात्रद्वयं दृश्यते शुक्तिः ।

इति मम सङ्केतभुविज्ञात्वाभावं तदा ब्रवीदालीम् ॥

इत्यादिष्वपि सूक्ष्मालङ्कारः प्रसरति अत्र श्लोके
तावत्किमावयोः सङ्कं तस्यानं भाविष्यतीति प्रश्नाशयं
सूचयति कामुके तदभिज्ञया विदग्धया तदा सखीं

रथायां एका काचिद्रामा वनिता सख्याः पुरस्तात् रोमाञ्चकम्पा-
दिभिरनुभावैर्व्यञ्ज्यमानमनुरागं एनं हरिं प्रणमन्ती सती जु-
गूह गोपितवती त्यन्वयः लक्ष्यते व्यज्यते ।

प्रति साकूतमुक्तमिति सूक्ष्मालङ्कारो भवति यतोच
बलाकायामरकतपात्रप्रतिष्ठितशुक्लपमया तस्या
निश्चलत्वेनाश्वस्तत्वं तेन तस्य प्रदेशस्य निर्जनत्वं तेन
तदेवावयोः सङ्केतस्थानमिति कामुकं प्रति सूचनं
लक्ष्यते। नचात्र ध्वनिराशङ्कनीयः द्रव्यज्यमानस्यापि
सङ्केतस्थानप्रश्नोत्तरस्य स्वोक्तौवाविष्कृतत्वात् ।

एवं पिहितालङ्कारेण, दाहाय' इदञ्चान्यदवा-
वधेयं यत्रासौ वेतसोपान्यत्यादिषु गूढोत्तरसूक्ष्म-
पिहितव्याजोक्तुर्दाहरणेषु भावो न स्वाक्ताविष्कृतः
किन्तु वस्तुसौन्दर्यबलाद्वक्तृबोद्धव्यविशेषिताद्भ्यः तत्रैव
वस्तुतो नालङ्कारत्वं ध्वनिभावास्पदत्वात् प्राचीनैः
स्वोक्ता विष्करणे मत्तलङ्कारास्पदतास्तीत्युदाहृत-
त्वादस्माभिरप्युदाहृतानि शक्यं हि यत्रासौ वेतसो
पान्यतत्रेयं सुतरा सरित् । इति पृच्छन्मध्वानं कामि-
न्याहससूचनं इत्याद्यर्थान्तरं कल्पनयाभावाविष्क-
रणमित्यतः प्राक् लिखितोदाहरणेषु सङ्केतकाल
मनसं पुंस्तुं तन्वा व्यञ्जयन्ती भामात्रुगूहेति भावा
विष्करणमस्ति तेष्वेव तत्तदलङ्कार इति ॥ ८६ ॥

एवमिति । सूक्ष्मालङ्कारवदुक्तिरूपव्यापारवर्णनमित्यर्थः उदा-
हर्तव्यमिति यथा वक्तृस्यन्दीतिपद्येव आलोम्बालां सस्मितं
प्राह मन्दरुग्धाक्षित्वमद्यप्यमिनायकमित्युत्तरार्धनिर्माणे

गुढोक्तिरन्योद्देश्यं चेद्यदन्यं प्रति कथ्यते ।

वृषापेहिपरक्षेत्रादायातिक्षेत्ररक्षकः ॥

यं प्रति किञ्चिद्वक्तव्यं तत्तटस्थैर्माज्ञायीति
तदेव तदन्यं किञ्चित्पतिस्लेषेणोच्यते चेत्सा गुढोक्तिः ।
वृषेत्याद्युदाहरणं परकलत्रं भुञ्जानं कामकं प्रति-
वक्तव्यं परक्षेत्रे सस्यानि भक्षयन्तं किञ्चिदुच्चा-
णं समीपे चरन्तं निर्दिश्य कथ्यते नेयमप्रस्तुतप्रशंसा
कार्यकारणादिव्यग्यत्वाभावात् नापि श्लेषमात्रम
प्रकृतार्थस्य प्रकृतार्थान्वयित्वेना विवक्षितत्वात् ।

तस्य केवलां मतरवञ्चनार्थं निर्दिष्टतया विच्छि-
न्तिविशेषभङ्गावात् । —

नाथमित्युक्त्वा प्रकाशनमिति बोध्यं वस्तुसौन्दर्येत्यर्थः ध्वनिमा-
वास्पदत्वात् ध्वनित्वाश्रयत्वात् उपसंहरति अत इति येष्वित्यस्य
भावाविष्करणमस्तौत्यनेनान्वयः ॥ इति व्याजोक्तिः ॥ ८६ ॥

गुढोक्तिरिति । यदन्योद्देश्यकं वाक्यं तत्तदन्यं प्रति कथ्यते चेत्
गुढोक्तिरलङ्कारः क्षेत्रं सस्यादेः कलत्रञ्च अपेहि दूरीभव अवि-
वक्षितत्वादिति अयं भावः प्रकृताप्रकृतश्लेषेऽसावुदयमारूढ
इत्यादावप्रकृतार्थस्य प्रकृतार्थोपमानतयान्वयः स्वीक्रियते सर्वथैव
प्रकृतासम्बद्धस्या प्रकृतार्थस्य कथनेऽसम्बन्धार्थाभिधायकत्वा
पक्षे रतः प्रकृतं पि श्लेषवादिनाऽप्रकृतस्य प्रकृतसम्बन्धोवाच्यः
स च न सम्भवति विवक्षाविरहादिति कुतस्तर्ह्यप्रकृतार्थकथन-
तत्राह ।

तस्येति । अप्रकृतार्थस्येति ग्रन्थः ननु तादृशविवक्षाविरहेऽपि

यथावा—

नाथोमे विपणिं गतो न गणयत्येषा सपत्नी च मां
त्यक्त्वा माभिह पुष्पिणीति गुरवः प्राप्ता गृहाभ्यन्तरं।
शय्यामात्रसह्यायिनीं परिजनः भ्रान्तो न मां सेवतं
स्वामिन्नागमलालनीयरजनीं लक्ष्मीपते रक्ष मां ॥

अत्र लक्ष्मीपतिनाम्नोजारस्यागमनं प्रार्थयमाना-
यास्तटस्थवज्जनाय भगवन्तं प्रत्याक्रोशस्य प्रत्यायनं
विवृतोक्तिः ॥ ८७ ॥

स्निष्टगुप्तं कविनाविष्कृतं यदि

वृषापेहि परक्षेत्वादिति वक्ति समूचनं ॥

स्निष्टगुप्तं वस्तु यथाकथञ्चित्कविनाविष्कृतं चेद्वि-
वृतोक्तिः वृषापेहीतुगदाहणे पूर्ववद्गुप्तं वस्तु समूचन-
मिति कविनाविष्कृतं ॥

यथावा—

वत्से मागा विषाटं श्वसनमुरुजवं संत्यजोर्ध्वप्रवृत्तं

नानार्थविन्यासमात्रेणास्तु श्लेष एवेत्याशङ्क्याह विच्छित्तिविशेषे
ति तथा च श्लेषसत्त्वेऽपि विच्छित्तिविशेषाद्गूढोक्तिरवश्यमङ्गी-
कार्येत्याशयः अतएव श्लेषमात्रमिति तन्मात्रनिराकरणमि-
वोपक्रान्तं नतु श्लेषनिराकरणमिति । नाथइति विपणिः
पश्यवीथिका पुष्पिणी रजस्वला आगमेन वेदेन सासनीयः स्तुभः
आगमनेन सासनीयश्च रजनीं व्याप्येत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

॥ इति गूढोक्तिः ॥ ८७ ॥

कम्पःकोवागुरुस्तेकिमिहबलभिदाजृम्भितेनात्रयाहि ।
प्रत्याख्यानं सुराणामिति भयश्च मनच्छृङ्गनाकारयित्वा
यस्मै लक्ष्मीमदाहः स दहतु दुरितं मन्यमुग्धः प्रयोधिः॥

इदं परवञ्चनाय गुप्ताविष्करणं ॥

त्रपागुप्ताविष्करणं यथा --

दृष्ट्वा केशवगोपरागहतया किञ्चिन्नदृष्टं मया
तनेह स्खलितास्मि नाथ पतितां किन्नाम नालम्बसे ।
एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वाबलानां गति
र्गोप्येवं गदितः सलेशभवताङ्गोष्ठं हंरिगिरिवश्चिरं ॥

अत्र कृष्णस्य पुरतो विषमे परिस्खलनमभिहितव-
त्यास्तङ्कामयमानाया गोपिकाया वचने विषमपयिस्ख-
लनपतनत्वाणसंप्रार्थनरूपेण क्षटिति प्रतीयमाने-

स्तिष्ठगुप्तमिति । स्तिष्ठेत्युपलक्षणं अर्थशक्तिमूलगुप्तस्यापि
गच्छाम्यच्युतेत्यादौ संग्राह्यत्वात् वत्से इति वत्सेलक्ष्मि विषादं
खेदं हरश्च उरुजवं महावेगं उर्ध्वं प्रवृत्तं श्वसनं खासं पवनश्च
सम्यज कं जलम्पातीति तथा वरुणः कम्पश्च गुरुर्महान् बृहस्पतिश्च
बलम्पसिद्धं तद्भिदा नाशकेन बलाख्यदैत्यनाशकेनेन्द्रेण च अत्र
श्रीकृष्णसन्निधौ याहि इति प्रकारेण भयनिवारणव्याजेन सु-
राणां प्रत्याख्यानं वर्जनं कारयित्वा मन्यो मन्यनं तेन मुग्धः
प्रयोधिर्यस्मै लक्ष्मीमदात्स वो दुरितं दहत्वित्यन्वयः । परेति पर-
वञ्चनाय गुप्तस्याविष्करणमित्यर्थः ।

नार्थेन गुप्तं विवक्षितमर्थान्तरं सलेशं ससूचनमित्य-
नेनाविष्कृतं ॥

एनं नैषधादिषु चेतोनलं कामयते मदीयमिति
दमयन्तीवाक्यादिकमप्युदाहरणं । इदं शब्दशक्ति-
क्रोडीकृतगुप्ताविष्करणं ॥

अर्थशक्तिमूलगुप्तार्थाविष्करणं यथा—

गच्छाम्यचुतदर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते
किञ्चैवं विजनस्योर्हृतजनः सम्भावयत्यन्यथा ।

इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसा
मास्तिष्यन् पुलकोत्कराञ्चिततनुर्गौपींहरिःपातु वः॥

अत्र गच्छाम्यचुतेत्यामन्त्रणेन त्वया रन्तुं कामे-
च्छया स्थितं तन्न लब्धमित्यर्थशक्तिलभ्यं वस्तुतृतीय-
पादेनाविष्कृतं ॥ सर्वमेतत्कविनिबद्धवक्तृगुप्ताविष्क-
रणोदाहरणं ।

कविगुप्ताविष्करणं यथा

वपेति । लज्जया गुप्तस्येत्यर्थः ॥ हृष्टेति गोपे त्ववि योराग आ-
सन्निस्तुतया अपहृतया गवाम्परागैर्धूलिभिर्युक्तया च गोपेति
सम्बोधनं वा किञ्चित्समविषमयुक्तायुक्तञ्च इह त्वयि भूमौ च
पत्युर्भावः पतितां पतनं प्राप्ताञ्च विषमेषुः पञ्चशरस्तेनखिन्न-
मनसां विषमेषु सङ्घटेषु खिन्नमनसाञ्च अवलानां स्त्रीणां बल-
रहितानाञ्च सलेशं ससूचनं गोष्ठं गोस्थानं ।

सुभ्रुत्वं कुपितेत्यपास्तमशनं तत्राः कथा योषितां
 दूरादव विवर्जिताः सुरभयः स्वगन्धधूपादयः ।
 कोपंरागिणि मुञ्च मय्यवनते दृष्टे प्रसीदाधुना
 सत्यं तद्विरहाद्भवन्ति दयिते सर्वाममान्धा दिशः ॥

अत्र तावदौर्ध्वमानकलुषितदयिताप्रसादनव्या-
 पारविधिः प्रतीयते । दृष्टिरोगात्तस्य दृष्टिं प्रतयाक्रो-
 शोविवक्षितार्थः स च दृष्टे इत्यस्यपदस्य लप्तोच्चार-
 णेन सम्बुद्धिरूपतामवगमय्याविष्कृतः ॥ कविनिवद्ध-
 वक्तृगुप्तं परवञ्चनार्थं कविगुप्तं स्वप्रौढिकथनार्थ-
 मितिभेदः ॥ ८८ ॥

चेतोऽनलमिति । लङ्काञ्च अयत्तं न गच्छतीत्यर्थेन लङ्कामयते
 इच्छतीत्यर्थोगुप्तः तदाविष्कारणञ्च क्रीणा दृष्टा चेत्यनेनेति बोध्यं ॥
 शब्दशक्तीति शब्दश्चैव प्रवर्गेनेत्यर्थः प्रौढीकृतः संगृहीतः ॥ गच्छा-
 म्येति । अच्युतमद्विषये अस्तलितेति गुप्तार्थः चिरकालं त्वद्दर्शने-
 नापि न तृप्तिरित्यर्थेन दर्शनेन न तृप्तिरपि तु सन्भोगेनेत्यर्थो
 गुप्तः वि जनस्थयोरेकान्तगतयोः हतश्चासौ जनः अन्यथारत्यर्थ-
 स्थिताविति सम्भावयति तेन द्वयोरकीर्तिजातैव वृथैवात्मानं
 वञ्चयामः ॥ इति गुप्तार्थः आमन्त्रणस्याच्युतत्यादेर्भङ्गा रचनया
 सूचितोयो वृथावस्थानखेदस्तेनालसाङ्गविनिवहेति कविनि-
 वद्धेन वक्त्रा गुप्तस्येत्यर्थः । सुभ्रुत्वमिति । शोभनभ्रूर्दयिता दृष्टिश्च
 तयोः सम्बोधनं कोपोरोषः विकारश्च रागिण्यनुरागिणीति अ-
 वनते नन्वेति च मयीत्यस्य विशेषणं यच्चे रागिणि रक्तिमशीले

युक्तिः परातिसम्भानं क्रिययामर्मगुप्तये ।
त्वामालिखन्ती दृष्ट्वान्यं धनुः पौष्पं करे लिखत् ॥
अत्र पुष्पचापलेखनक्रियया मन्मथोमथानिखित
इति स्यान्त्युत्पादनेन स्वानुरागरूपमर्मगोपनाय पर-
वञ्चनं विवक्षितं ॥ यथावा—

दम्पत्योर्निशि जल्पतोर्गृहशुकेनाकर्णितं यद्वच-
स्तत्प्रातर्गुरुसन्निधौ निगदतस्तस्यातिमात्रं बधूः ।
कण्ठलम्बितपद्मरागसकलं विन्यस्य चंचूपुटे
व्रीडार्ता विदधाति दाडिमफलव्याजेन वाग्बन्धनं ॥
अत्र शुकवाङ्मुद्रणया तन्मन्त्रेण स्वकीयरहस्य
वचनशुश्रूषुजनवञ्चनं कृतं ॥ व्याजोक्तावाकारगोपनं
युक्तौ तदन्यगोपनमितिभेदः ॥

नन्वे इति दृक् सम्बोधनं एवं दृष्टे इत्यपि उच्चारणेनेति स्वर-
विशेष सहकृतोच्चारणेनेत्यर्थः ॥ इति विवृतोक्तिः ॥८८॥

युक्तिरिति । स्वस्य मर्मगोपनाय क्रियया यत्परस्यातिसम्भानं
वञ्चनं सा युक्तिरलङ्कारः ॥ त्वामिति । नायकं प्रतिदुतीवचनं पुष्प-
स्येदं पौष्पं दम्पत्योरिति तस्य शुकस्य अतिमात्रं अत्यर्थनिगदत
इति सम्बन्धः । फलशब्दो बीजपरः गोपनीयविषयभेदस्य वि-
च्छिन्नभेदाप्रयोजकत्वादाह ।

यद्वेति । नन्वेवं सत्याया तमालीक्येयादौ व्याजोक्तिरेवेति
प्रागुक्तं विरुध्येतेत्याशङ्क्याह एवमेति ॥ यद्वेति । पञ्चाङ्गीकारेचे-

यद्वा व्याजोक्तावुक्तागोपनमिह तु क्रियया गोपन
मिति भेदः । एवञ्च आयान्तमालोक्यहरिंप्रतोल्या-
मिति श्लोकं पि युक्तिरेव ॥ ८६ ॥

लोकवादानुक्तितर्लौकोक्तिरिति भण्यत ।

सहस्र कतिचिन्मासान्मीलयित्वा विलोचने ॥

अत्र लोचने मौनयित्वेति लोकवादानुक्तिः ॥ यथा

वा मदीये वरदराजस्तवे—

नामैव ते वरद वाञ्छितदाहृत्भावं

व्याख्याततो न वहसे वरदानमुद्रां ।

विश्वपद्मद्वतरविप्रकुलप्रसूते

यज्ञोपवीतवहनं हि न खल्वपेक्ष्यं ॥

अत्रोत्तरार्द्धं लोकवादानुकारः ॥ ८७ ॥

च्छेकोक्तिर्यदि लोकोक्तेः स्यादर्थान्तरगर्भिता ।

भुजङ्गएव जानीते भुजङ्गचरणं सखे ॥

त्यर्थः एवञ्च पूर्वं ग्रन्थ आद्यपक्षाभिप्रायेणेति भावः ॥ इति
युक्तिः ॥ ८६ ॥

लोकेति । अनुक्तितरनुकरणं सहस्रेति अर्थाद्विरहं मासान-
भिव्याप्येत्यर्थः ।

नामैवेति । हे वरद तव नामैव वाञ्छितदाहृत्त्वमाख्याति
कथयति अतस्त्वं वरदानमुद्रामितरदैवतवन्न धारयसि यतो

केनचित् कस्यचित् वृत्तान्तं पृष्टस्य समीपस्थमन्यं
निर्दिश्यायमेव तस्य वृत्तान्तं जानातीत्युक्तवतोयमहेः
पादानां हरेव जानातीति लोकवादानुकारः ॥ अत्र स
चायं च लोकविदिते धनार्जनादिव्यापारे सहचारि-
णाविति विदितविषयतया लोकोक्तानुवादस्य प्रयोजने
स्थिते रहस्येयनंग व्यापारे तस्यायं सहचर इति मर्मा-
ह्वानमपि तेन गर्भीकृतं ॥

यथावा—

मलयमारुतां व्राता याता विकसितमल्लिका

परिमलभरोभग्नोग्रीष्मस्त्वमुत्सहसे यदि ।

धनघटयन्त त्वन्निःस्नेहं य एव निवर्तने

प्रभवति गवां किन्नश्छिन्नं स एव धनञ्जयः ॥

अत्र धनलिप्सया प्रोषिताङ्गनासखौवचने य एव गवां
निवर्तने प्रभवति स एव धनञ्जय इत्यान्ध्रजातिप्रसिद्ध-
लोक वादानुकारः ॥

विश्वप्रसिद्धतरे विप्रकुले प्रसतिरुत्पत्तिर्यस्य तादृशस्येत्यर्थः ॥

॥ इति लोकोक्तिः ॥८०॥

क्वेकोक्तिरिति । लक्ष्यनिर्देशः अर्थान्तरगर्भिता अर्थान्तर
व्यञ्जकता समीपस्थं यद्वृत्तान्तः पृष्ठस्तत्समीपस्थं सचायञ्चेति
पृच्छमानवृत्तान्तस्तत्समीपस्थयेत्यर्थः तेन लोकोक्तानुवादेन ।

मलयेति । व्राताः समूहाः याताः गताः विकसिनां मल्लिका

अत्रातिसौन्दर्यशालिनीमिमामपहायधनलिप्सया
प्रस्थितोरसानभिज्ञत्वात् गोप्रायएव तस्य निवर्तकस्तु
धनस्य जीता धनेनाकृष्टस्य तद्विमुखीकरणेन प्रत्या-
क्षेपकत्वादितरार्थान्तरमपि गर्भितं ॥६१॥

वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यामपराथप्रकल्पनं ।

मुञ्चमानं दिनं प्राप्तं मामुञ्चेह नन्दी हरान्तिके॥

अत्र मानं मुञ्च प्रयाता रात्रिरित्याशयेनोक्तायां
वाचि नन्दिनं प्राप्तं मा मुञ्चेतरार्थान्तरं श्लेषेण परि-
कल्पितं ॥

यथावा—

अहो केनेदशी बुद्धिदोरुणा तव निमिता ।

त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिने तु दारुमयी क्वचित् ॥

इदमविकृतस्योक्तेरुदाहरणं ॥ विकृतस्योक्त

कुसुमानां परिमलस्य भरो यस्मिन् तादृशो ग्रीष्मो भग्नो नष्टः
हे घन त्वं यद्युत्सहसे उत्साहवान् भवसि तदा तन्निस्नेहं नायकं
घटय अनया सह संयोजय गवां निवर्त्तने पराहृतानां व्याव-
र्त्तने य एव प्रभवति स एव धनञ्जयार्जुन इत्यन्वयः लिप्सया प्रो-
षितस्य याङ्गना तत्सखीवचन इति सम्बन्धः आभ्यास्तैलङ्गाः। इमां
मत्सखीं गोप्रायोगोत्तुल्यः ॥ इति वक्रोक्तिः ॥ ६० ॥

वक्रोक्तिरिति काकुर्ध्वनेविकारः अपरार्थस्य अभिप्रेतादर्थादर्था-
न्तरस्य नन्दीहरस्य गण विशेषः दारुणाकूरेत्वभिप्रेतं काहेनेति
कल्पनं विकृतत्वञ्च कस्यचिद्वर्णस्यावापोद्वापाभ्यां भवित्वीति सी-

यथा

भवितु रंभोरु चिदशवदनग्लानिरधुना

स ते रामः स्याता न युधि पुरतो लक्षणसखः ।

इय यास्यतामैर्विपदमधुना वानरचमू-

लघिष्ठेदं षष्ठाक्षरपरविलोपात्पठ पुनः ॥

सर्वमिदं शब्दश्लेषमूलाया वक्रोक्तेरुदाहरणं ॥

अथश्लेषमूलाया वक्रोक्तेर्यथा -

भिच्चार्यो स क यातः सुतनु बलिमखे ताण्डवं काट्य भद्रे
मन्ये वृन्दावनान्ते क नु स मृगशिशुर्नैव जाने वराहं ।
बाले ! कच्चिन्न दृष्टोजरट्टप्रपतिर्गोप एवास्य वेत्ता
लीलासंलाप इत्थं जलनिधिहिमवत्कन्ययोस्त्रायतान्नः ॥

सताम्प्रति रावोणोक्तिः पादत्रयं चतुर्थस्तम्प्रति सोतायाः ते तव
पतिः स रामो युधि सग्रामे पुरतोयतो न स्याता स्यास्यतीत्यर्थः ।
अतिशयेन लघुलघिष्ठस्तत्त्वबोधनं इदं पादत्रयं षष्ठाक्षरात्पराणां
सप्तमानान्धिन वीतिवर्णानां विलोपोयत्र तादृशं पुनः पठेत्यर्थः
शब्दश्लेषेति शब्दस्य परिहृत्य सहत्वादिति भावः ॥ भिच्चेति जल-
निधिय हिमवांस्य तत्कथयोः लक्ष्मोपावेत्योः क्रमेण इत्थं
लीलाया संलापोमिथोभाषण नोस्मान्त्रायतामित्यन्वयः । इत्थं ह्यौ-
दृक्तदाह—भिच्चार्योति हरमभिप्रेत्य लक्ष्म्या वाक्यं बलेदैत्यस्य
मखेयत्वे इति वामनाभिप्रायं पार्वत्याः भद्रे शोभने ताण्डवं नृत्त-
मय क वर्त्तत इति लक्ष्मीप्रभस्योत्तरं वृन्दावनस्थान्ते मध्ये इति
श्रीकृष्णाभिप्रायं मृगशिशुः महादेवेन करे धृतः परशुमृगवरा-

काका यथा—

असमालोच्य कोपस्ते नोचितोयमितीरिता ।
नैवोचितोयमिति तं ताडयामास मालया ॥
अत्र नैवोचितइति काकुस्वरविकारेणोचितएवे-
त्यर्थान्तरकल्पनं ॥६२॥

स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनं ।
कुरङ्गैरुत्तरंगाक्षैः स्तम्भकर्णैरुदीक्ष्यते ॥
तौ सम्मुखप्रचलितौ सविधे गुरुणां
मार्गप्रदानरभसस्खलितावधानौ ।
पार्श्वोपसर्पणमुभावपि भिन्नदिक्
कृत्वा मुहुर्मुहुःरुपासरतां सलज्जं ॥६३॥

भौतिहस्तं प्रसन्नमिति ध्यानश्रवणात् इदं लक्ष्मी वाक्यं नैवेति
पार्वत्याः मृगः पशौ कुरङ्गे चेति विश्वः कश्चिदिति प्रश्ने जरठो
जीर्णः वृषपतिर्हृषश्रेष्ठ इति हरवृषभाभिप्रायं लक्ष्मीवाक्यं
गोपौ गवां पालकं इति कृष्णाभिप्रायमुत्तरमिति अत्रभिच्चादि
पदानां परिहृतिसहत्वादर्थशेषमूलत्वं ।

असमालोच्येति अविचार्येत्यर्थः मालया पुष्पमालया ॥ इति-
वक्रोक्तिः ॥ ६२ ॥

स्वभावोक्तिरिति स्वयनिर्देशः जरत्यादिस्थस्य जात्यादि
सम्बन्धिनः आदिपदेन क्रियादिपरिग्रहः उत्तरङ्गाणि तरङ्गाय
माणान्यक्षीणि येषां तैः ।

ताविति तौ प्रकान्तौ बभूवुरौ गुरुणां समीपे अन्योन्याभि-

भाविकं भूतभाव्यार्थसाक्षात्कारस्य वर्णनं ।

अहं विलोकयेऽद्यापि युध्यन्तेऽत्र सुरासुराः ॥

स्यानभीपणत्वोद्भावनपरमिदं ।

यथा वा—

अद्यापि तिष्ठति दृशोरिदमुत्तरीयं

धर्तुं पुरस्तनतटात् पतितं प्रवृत्ते ।

वाचं निशम्य नयनं नयनं ममेति

किञ्चित्तदा यदकरोत् स्मितमायताक्षी ॥८४॥

मुखं प्रचलितो परस्परस्य मार्गप्रदानयोरभसोवेगस्तेन खलितं
भ्रष्टमवधानं सावधानत्वं ययोस्तादृशो उभावपिभिन्नदिक् वाम
दक्षिणरूपदिक्सम्बन्धिपरस्परपार्श्वभागोपसर्पणं मुहुर्मुहुः कृत्वा
सलज्जं यथास्यात्तथोपसरतां उपसर्पणश्चक्रतुरित्यर्थः पूर्वीदा-
हरणे कुरङ्गजातिस्वभाववर्णनं अत्र सलज्जक्रियया स्वभाववर्णन-
मितिभेदः ॥ इति स्वभावोक्तिः ॥ ८३ ॥

भाविकमिति लक्ष्यनिर्देशः । अद्यापीति मम नयनं नयन-
मिति तस्या वाचं निशम्य स्तनतटात्पतितमुत्तरीयं धर्तुं पुरः
प्रवृत्ते मयि सति तदा आयताक्षी यत्किञ्चित्स्मितमकरोत् ।
इदमद्यापि मम दृशोः पुरस्तिष्ठतीत्यन्वयः अत्र नयनपदेन स्वा-
चक्रत्वरूपशक्यसम्बन्धेन नेत्रपदं लक्ष्यते तस्माच्च वस्तुप्रतीतिः
किं वा स्ववाचकवाच्यत्वं रूपशक्यसम्बन्धेन वस्तुमेव लक्षयतीति
वचोवाचैरित्यादिवस्तुचितलक्षणा वा बोध्या नेत्रं पक्षि गुणे वस्तु
इति विज्ञः ॥ इति भाविकं ॥ ८४ ॥

उदात्तमृद्वश्चरितं श्लाघ्यं चान्योपलक्षणं ।
सानौ यस्याभवदुद्वं तद्वूर्जटिकिरीटिनोः ॥
इदं श्लाघ्यचरितस्यान्याङ्गत्वे उदाहरणं ।

ऋदुदाहरणं यथा—

रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तैः प्रतिविम्बशतैर्दृष्टः ।
ज्ञातो लङ्केश्वरः कृष्णादाञ्जने येन तत्त्वतः ॥८५॥
अतुगतिरद्भुतातथ्यमौयैर्दार्ढ्यादिवर्णनं ।
त्वयि द्वातरि राजेन्द्र ! याचकाः कल्पमाखिनः ॥
द्वयमौदार्ढ्यातुगतिः ॥

शौर्यातुगतिर्यथा—

राजन् ! सप्ताप्यकूपारास्त्वमृतापाग्निगोविताः ।
पुनस्त्वद्वैरिवनिताबाष्पपूरेण पूरिताः ॥

उदात्तमिति ऋद्वेः समृद्धेश्चरितं उदात्तालङ्कारः तथा-
श्लाघ्यश्चरितं अन्यस्योपलक्षणमङ्गत्वेत्तदपि तथा सानौ शिखरे
यस्य पर्वतस्य किरीटी अर्जुनः कृष्णात्कृष्टात् आञ्जने येन इमू-
मता ॥ इत्युदात्तं ॥ ८५ ॥

अतुगतिरिति लक्ष्यनिर्देशः अद्भुतञ्च तदतथ्यं मिथ्या रूपं अकू-
पाराः समुद्राः आङ्गुरिति स्वमतेतुल्यत्वात्तथात्वाभ्यां भेद इति
भावः । अतर्था अद्भुतत्वविशेषणस्य कथं दर्शयति अनयोरित्यादि
एतत्पक्षं योगेययोगोऽसम्बन्धातिशयोक्तिरित्यत्र आङ्गुदाहृतं
असदुक्तितारसम्यगेति अनयोरित्यसदुक्तिमात्रं ।

सम्पदतुक्तावुदात्तालङ्कारः । शौर्यातुक्तावतुक्ता-
लङ्कार इति भेदमाहुः ।

अनयोरनवद्याङ्गि ! स्तनयोर्जम्भमाणयोः ।

अवकाशोनपर्याप्तस्तव वाङ्मलतान्तरे ॥

अल्पं निर्मितमाकाशमनालोच्यैव वेधसा ।

इदमेवंविधं भावि भवत्याः स्तनमण्डलमिति

सदसदुक्तिरारतम्येनातिशयातुक्तायोर्भेदः ॥ ८६ ॥

निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनं ।

ईदृशैश्चरितैर्जाने सत्यं दोषाकरोभवान् ॥

अल्पमिति पद्येत्यन्तासदुक्तिरिति तारतम्येनेत्यर्थः
तथा चाहु तेति विशेषणादत्यन्तातथ्यरूपत्वलाभात्तातिशयोक्तावति
व्याप्तिरिति भावः अतएवानयोरिति पद्यानन्तरं दण्डिनोक्तं
इति सम्भाव्यमेवैतद्विशेषाख्यानसंस्कृतमिति एवं लोकातीत
इवात्यर्थमध्यारोप्य विवक्षितः योर्थस्तेनातितुष्यन्ति विदग्धा-
नेतरे यथेत्युक्ता अल्पं निर्मितमित्याद्युदा हृत्य इदमत्युक्तिरित्युक्त-
मिति च ॥ इत्यत्युक्तिः ॥ ८६ ॥

निरुक्तिरिति । लक्ष्यं योगवशान्नाम्नामर्थविशेषाभिधायिना-
मर्थान्तरोपवर्णनमिति । लक्षणं—ईदृशैरिति । चन्द्रं प्रति विर-
हिष्या उक्तिः । ईदृशैर्जनसन्तापनरूपैः दोषाया रात्रेः कर्त्ता
दोषाणामाकरच ।

पुरेति कनिष्ठकाङ्गुलिविशेषः अभिहितः काशीदासो यथा

यथावा—

पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सायवती बभूव ॥
प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधायामुक्तौर्तनं ।
न द्यूतमेतत्कितवक्रौडनं निमित्तैः शरैः
निर्ज्ञातोनिषेधः स्वतोनुपयुक्तत्वादर्थान्तरं गर्भीकरोति
तेन चारुतान्वितोयं प्रतिषेधनामालङ्कारः ॥ उदा-
हरणं युद्धरङ्गे प्रत्यवतिष्ठमानं शाकुनिकं प्रति विद-
ग्धवचनं । तत्र युद्धस्याक्षद्यूतत्वाभावो निर्ज्ञातएव
कीर्त्यमानस्तत्रैव तव प्रागल्भ्यं न यद् व्युत्पत्तिग्रहोऽ-
स्तीत्यपह्वासं गर्भीकरोति तच्च कितवेत्यनेनाविष्कृतं ॥

यथावा—

न विप्रेण न शस्त्रेण नाग्निना न च ऋतुना ।
अप्रतीकारपाक्ष्याः स्त्रीभिरेव स्त्रियः कृताः ॥
अत्र स्त्रीणां विषादनिमित्तत्वाभावः प्रसिद्धएव
कीर्त्यमानस्तासां विषाद्यतिशायि क्रौर्यमिति अमु-
मर्थं व्यक्तीकरोतीति स चाप्रतीकारपाक्ष्या इति
प्रतीकारवश्याविषादिभ्यस्तासां विशेषणेनाविष्कृतः ॥

सा प्रज्जुलिविशेषरूपा अर्धवती न विद्यते कवि नाम यस्यां
सेत्यन्वर्थमामवती । इति निरुक्तिः ॥ ८७ ॥

कितवोद्यूतवत् भूती च—देवी कितव इत्यमरः । ननु

सिद्धस्यैव विधानं यत्तदाहुर्विध्यलङ्कृतिः ।

पञ्चमोदञ्चने काले कोकिलः कोकिलोभवेत् ॥

निर्ज्ञातविधानमनपयुक्तिबाधितं सदर्थान्तरगर्भी-
करणेन चाक्षतरमिति तं विधिनामानमलङ्कारमाहुः ।
उदाहारणे कोकिलस्य कोकिलत्वविधानमनुपयुक्तं
सदतिमधुरपञ्चमध्वनिशालितया सकलजनहृद्यत्वं
गर्भीकरोति । तच्च पञ्चमोदञ्चने इति कालविशे-
षणेनाविष्कृतं ।

यथावा--

हे हस्त ! दक्षिणमृतस्य शिशोर्द्विजस्य

जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणं ।

रामस्य गात्रमसिनिर्भरगर्भखिन्न

सीतानिवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥

अत्र रामस्य गात्रमसीतिवचनमनुपयुक्तं सद्वचनस्य-

प्रसिद्धानुवादस्याचमत्कारित्वात्कथंमलङ्कारत्वमत आह—निर्ज्ञात
इत्यादि । शकुनैः पाशकैर्हीन्यतीतशाकुनिकः आविष्कृतमितिध्व-
नित्वशङ्कानिवारं एवमप्येपि ॥ इति प्रतिषेधः ॥ ८८ ॥

पञ्चमस्य स्वरविशेषस्योदञ्चनमाविष्कारणं यत्र तादृशे काले
कोकिलः कोकिलो मधुरध्वनिः भवदित्यर्थः द्वितीय कोकिलपद-
स्यानुपयुक्तार्थत्वे नार्थान्तरे सङ्गमितत्वात् सकलजनहृद्यत्व-
प्रतीतिश्च प्रयोजनं एवञ्च शासितयेत्यनन्तरं लक्षितयेति शेषो-
बोधः पूर्ववत् ध्वनित्वाशङ्कानिवारणाय तच्चेत्याद्युक्तं ।

त्यनेन स्वस्यात्यन्तनिष्करणत्वं गर्भीकरोति । तच्च निर्भरेत्यादिविशेषणैनाविष्कृतं । यद्यप्यनयोर्विधि-
निषेधयोरुदाहरणैषु व्यङ्ग्यान्वयार्थानरसंक्रामितवाच्य-
रूपाणि तथापि न ध्वनिभावास्पदानि श्लोक्तैरेव
व्यङ्ग्यविशेषाविष्करणत्वात् । व्यङ्ग्याविष्करणे चालङ्कार-
त्वमेवेति प्राक् प्रस्तुताङ्कुरप्रकरणे व्यवस्थितत्वात् पूर्वं
बाधितौ प्रतिषेधौ आक्षेपभेदत्वेनोक्तौ इह तु
प्रसिद्धौ विधिप्रतिषेधौ तत्प्रतिद्विनावलङ्कारत्वेन
वर्णितावितिभेदः ॥६६॥

हे हस्तेति । शूद्रतपस्याजनिताधर्मवशाद् पूर्णायुषि द्विज-
बालके मृते तद्दोष तस्य रामस्य स्वहस्तं प्रति इयमुक्तिः जीवातो
जीवनाय शूद्रएव तपस्वरणान्मुनिरिव मुनिः तस्मिन् कृपा-
गुणं खड्गं विमृज निक्षिप यतो रामस्याकरुणस्य गार्जं शरीरमसि
निर्भरमतिशयेन गर्भं खिन्नायाः सीतायाः प्रवासनं निवासनं तत्र
पटोर्हृदस्थेत्यर्थः अत्र रामपदमकरुणत्वरूपार्थान्तरसंक्रामितं
तदतिशयोव्यङ्ग्यः सचात्यन्तमित्यनेनोक्तः ध्वनिभावास्पदानि
ध्वनित्वप्रयोजकानि ॥ व्यवस्थितत्वादिति । शक्तगार्जं शक्तयाऽक्षि-
प्तोपि व्यङ्ग्योर्थः कविना पुनः यत्राविष्क्रियते श्लोक्तार्थं सान्ये वा-
सङ्गेति ध्वनेरिति ध्वनिकारवचनेन निर्णीतत्वादित्यर्थः ॥ उक्ता-
विति । निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचन मन्वते आक्षेपोन्योवि-
धोव्यक्ते निषेधे च तिरोहित इत्येताभ्यां माहं दूतौ गच्छ मन्वसी-
त्युदाहरणौ प्रतिपादितावित्यर्थः प्रसिद्धत्वाद्बाधितप्रतिद्वन्द्वत्वं ।
॥ इति विधिः ॥ ६६ ॥

हेतोर्हेतुमता साङ्ख्ये वर्णनं हेतुं कथ्यते ।

असावुदेति शीतांशुर्मानच्छेदाय सुम्बुवां ॥

यथावा

एष ते विद्रुमच्छायो मरुमार्ग इवाधरः ।

कस्य नोतनुते तन्वि । पिपासाकुलितं मनः ॥

मानेनेच्छति वारयन्नुपशमे क्ष्मां मानि खन्त्यां ह्रियां

स्वातन्त्र्ये परिहृत्य तिष्ठति करौ व्याधूय धैर्ये गते ।

तृष्णे । त्वामनुवधता फलभयत्प्राप्तं जने नामना ॥

यत्स्पष्टो न पदा स एव चरणौ स्पृष्टुं न संमन्यते

॥ इत्युदाहरणं ॥ १०० ॥

हेतुहेतुमतोरैक्यं हेतुं कञ्चि त्प्रचक्षते ।

हेतोरिति हेतुमता कार्येण मानक्रेदः कार्यं । एष इति ।

विद्रुमच्छायः प्रवा नकान्तिः विगततरुच्छायश्च मरुर्निर्जलदेशः ।

मानेइति । मानेनेच्छति अनिच्छति मति एवमुपशममेव-
वारयति सति ह्रियां न जार्याक्ष्माभूमिमालिखन्त्यां भूम्युल्लेखनस्य
तदनभावत्वात् स्वातन्त्र्ये च परिहृत्य पराङ्मुखो भूय तिष्ठति
मति धैर्ये करौ व्याधूय ममनानुमतमिति सूचनाय हस्तधूननं
कृत्वा गते सति हे तृष्णे त्वामनुसरतामुना जनेनेतावत्फलं
प्राप्तं यत्वादेनापि योनस्पृष्टः स एव चरणौ स्वीर्यौ स्पृष्टुं न
सम्यक्मन्यते अनुजानातीत्यन्वयः अत्र तृष्णारूपहेतुतत्कार्य्यां
स्पष्टमभिधानं भेदान्तरमाह । हेतुहेतुमतोरिति । केचित् भट्टो-
द्भट्टप्रभृतयः तदुक्तं हेतुमता सहहेतोरभिधानमभेदता हेतु-

लक्ष्मीविलासा विदुषां कटाक्षा वेंकटप्रभोः ॥

अत्र च कार्यावश्यम्भावतच्छैष्यादिप्रत्यायनार्थः
कार्यकारणभेदव्यपदेशः ।

यथावा —

आयदानमहोत्सवस्य विनतक्षौणीभृतां मूर्त्तिमान्
विश्वासो नयनोत्सवो मृगदृशां कीर्तः प्रकाशः परः ।

आनन्दः कलिताकृतिः सुमनसा वीरश्रियो जीवितं
धर्मस्यैव निकेतनं विजयते वीरः कलिङ्गेश्वरः ॥

अत्र दानमहात्सवायुष्करत्वादिनाध्यवसिते राज्ञि
तदायुष्वादिव्यपदेशः ।

इत्थं शतमलङ्कारा लक्षयित्वा निदर्शिताः ।

प्राचामाधुनिकानाञ्च मतान्यालोच्य सर्वतः ॥१॥

रिति लक्ष्मीति कटाक्षाः विदुषां लक्ष्मीविलासा इत्यन्वयः ।
अत्र विलास हेतोर्विलासाभिन्नत्वेनाभिधानं एवाम्बध लक्ष-
णायाः प्रयोजनमाह अत्रेति कार्यावश्यम्भावस्य तच्छैष्याच्चेति
विग्रहः आदिना अपथ्याशनं रोग इत्यादौ कार्यगतोपादेयत्वा-
नुपादेयत्वादि संग्रहः आयुरिति वीरः कलिङ्गेश्वरः कलिङ्ग-
देशाधिपो विजयत इत्यन्वयः कीदृशः दानरूपस्य महोत्सवस्य
आयुरिति कार्याभिन्नत्वेनाभिधानं एवमप्येपि विशेषेण नतानां
क्षौणीभृतां राज्ञां कलिताकृतिः धृताकारः वीरश्रियः वीर-
लक्षणाः निकेतनं स्थानं इति ।

रसभावतटाभासभावशान्तिनिबन्धनाः ।

चत्वारोरसवतप्रेयजर्जस्विच्चसमाहितं ॥ २ ॥

भावस्य चोदयः सन्धिः शबलत्वमितिवयः ।

अष्टौ प्रमाणास्तङ्काः प्रत्यक्षप्रमुखाः क्रमात् ॥ ३ ॥

एवं पञ्चदशान्यान्प्यस्तङ्कारान्विदुर्बुधाः ।

तत्र त्रिभानुभावव्यभिचारिभिर्यञ्जितोरतिहास-
शोषोरसः स यत्रपरस्याङ्गभवतितत्ररसवदन्तङ्कारः ।
विभावानुभावाभ्यामभिव्यञ्जितोनिर्वेदास्त्रियस्त्रिंशद्दे-
वदेवता गुरुशिष्यद्विजपुत्रादावभिव्यज्रमानारतिश्च
भावः सयत्रापरस्याङ्गं सप्रेयोन्तङ्कारः ।

अन वित्येन प्रवृत्तोरसोभावश्च रसाभासो भावाभा-
सश्चेतुच्यते सयत्रापरस्य ऋतदूर्जस्वित् भावस्यप्रशस्य

भावस्येति निर्वेदादेर्व्यभिचारिभावस्येत्यर्थः प्रत्यक्ष प्रमुखाः
प्रत्यक्षाद्याः ते च प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्यनुलब्धसम्भवै
तिह्याख्याः विभावेत्यादि रत्यादेर्गालम्बनीदीपनरूपाणि
नायिकाचन्द्रोदयादीनि कारणानि काव्येवर्ण्यमानानि विभा-
वयन्तीति व्युत्पत्त्याविभावपदेनाभिधीयन्ते कार्याणि च क-
टाक्षरोमाञ्चादीनि तथा विधान्येवानुपस्थाङ्गवन्तीति व्युत्पत्त्यानु-
भावपदेन एषामेव कार्याणां रत्यादिनोत्पादने कर्तव्ये सह-
कारि भूतान्युत्कण्ठादीनि च व्यभिचारिपदेन विशेषादभितः
समन्ततः ये स्थायिनश्चारयन्तीति व्युत्पत्तेः एवं रतिरासक्तानु-
रागाश्च पर्यायबोध्यान्तःकरणवृत्तिः विकृतविदूषिकादिचेष्टा

दवस्थाभावशान्तिः तस्याः पराङ्गत्वे समाहितं भाव-
स्योद्गमावस्थाभावोदयः द्वयोर्विरुद्धयोर्भावयोः परस्पर-
रस्यर्थाभावसन्धिः बहूनां भावानां पूर्वपूर्वापमर्दो नोत्-
पत्तिर्भावशबलता एतेषामितराङ्गत्वं भावोदयादय-
स्त्वयोलङ्कारः तत्परसवदुदाहरणं ।

दर्शनं जन्या चित्तस्य विकामरूपावृत्तिर्हासः । इष्टमाशानिष्ट-
लाभादि जन्याचित्तवृत्तिः शोकः प्रमिदः आदिपदेन क्रोधोत्साह-
भयजुगप्सा विस्मय निर्वेदाख्यानां षष्ठां परिग्रहः । विशेषपदेन
च रत्यादेः स्थायिञ्च प्रयोजक परिपुष्टत्वं काल्ना विषयत्वमित-
रानन्त्वञ्च विवर्तितं तदुक्तं - रत्यादिश्चेन्निरङ्गः स्याद्देवादि-
दिदिषोऽथवा अन्याङ्ग भावभावास्यान्न तदास्थायि शब्द-
भागिते स्थायिन् एवचाभिव्यक्तस्मत्त्वं यदाह कारणान्यथ
कार्याणि सहकारोपनियानि च रत्यादेः स्थायिनालोकेनानि-
चेनाट् काव्ययोः निभावा अनुभावास्तत्कथान्ते व्यभिचारिणः
व्यक्तः सतैर्विभावाद्यैः स्थायो भावोरसः स्मृत इति अभिव्यक्ता-
नाञ्च रत्यादीनां रस पाणां क्रमात् शृङ्गारहास्य करण रौद्र-
वीर भयानकबोभसाङ्गुतशान्त रूप विशेष सज्जाबोध्याः निर्वे-
दादिरिति निर्वेदग्लानि शदाख्यास्तथासूयामदश्रमाः आलस्य-
क्षैवदैर्घ्यञ्च चिन्ता मोहः स्मृतिधृतिः व्रीडा चपलता हर्ष आ-
वेगो जडता तथा गर्वा विषाद ओसृज्यं निद्रा विस्मृति रेवच
स्वप्नो विबोधोऽगर्वायात्ररहितमग्राग्रता मतिर्व्याधिस्तथोन्माद
स्तथा मरणमेव च चासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः
त्रयस्त्रिंशद्विंशोभावाः समाख्याता स्तनामत इति भरतेनोक्ताः ल-

मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः ।
थेनैकचुलके दृष्टौ दिष्टौ तौ मत्स्यकच्छपौ ॥
अत्रशुनिविषयरतिरूपस्य भावस्याद्भुतरसोक्तं ।

यथा वा —

अयं स रमनोत्कर्षो पीनस्तनविमर्हेनः ।
नाभ्यक्तघनस्यर्षी नीवीविस्त्रंसनःकरः ॥

अत्र करुणस्य शृङ्गारोक्तं प्रेयोत्तङ्गार एव भावा-
लङ्कार उच्यते ॥

स यथा —

कटा वारणस्य समरतटिनीरोधसि वमन्
वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोज्ज्वलिपुटं ॥

स्त्रादिनाविकार गोपपनमवहित्याख्याभावः देवनेत्याद्यपरिपुष्ट-
त्वादेरूप लक्षणं रतिरिति चापुष्टहासादेः अनौचित्येनेति एत-
च्चोदाहरणे दर्शयिष्यामः ।

मुनिरिति कुम्भसम्भवोऽगम्य' एकचुलकेन समद्रे पीय-
माने तदन्तर्गतयोरवतार रूपयोर्मैसा कर्मयोर्दर्शनेन गम्यो-
ऽद्भुतरसो प्रेमभावातिशय पर्यवसन्न तथा तद्विषय रतिपोषक-
त्वात्तदङ्गमिति भावः अयमिति भूरिश्रवसश्छिन्नं हस्तमालोक्य
तद्वधुनामुक्तिः सपूर्वानुभूतोयङ्करः यः काञ्चोसमाकर्षणशीलः
नीवी वसन ग्रन्थिस्तस्याविस्त्रंसनोमोचक इति स्मर्यमाणया शृ-
ङ्गारावस्थया करुण रस परिपोषः ।

कदेति निमिषमिव दिवसान् कदानेषामीत्यन्वयः कोटयः

अये गौरीनाथ त्रिपुर हर शंभो त्रिणयन
 प्रसीदेति कोशन्निमिषमिवनेष्यामि दिवसान् ॥
 अत्र शान्तिरसस्य कटेति पदमूचितचित्ताख्यो
 व्यभिचारिभावोक्तः ॥

यथा वा—

अतुच्छाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्भोधया
 स्तानेतानपि बिभ्रतो किमपि न भ्रातासि तुभ्यं नमः ॥
 आश्चर्येण मृज्जमुज्जः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुवः ।
 स्तावद्विस्मृतां स्मृतस्तवभुजो वाचस्ततो मुद्रिताः
 अत्र प्रभुविषयरतिभावस्य वसुमतीविषयरति-
 भावोक्तं ऊर्जस्विद्यथा—

त्वत्प्रथर्थि वसुन्धरेण तरुणीः संवासतः सत्वरं
 यान्तीर्वीरविलुण्ठितुं सरभसं याताः किराता वने ।
 तिष्ठन्ति स्तिमिताः प्ररूढपुलकास्ते विस्मृतोपक्रमा

काश्याङ्गातोरेवसन् अये इत्यादिरिति कोशत्रिचनेनान्वयः
 अतुच्छा इति स्फुराः विस्तीर्णाः प्रस्तौमि प्रसञ्जयामि भुवः पृ-
 थिव्याः इमान्भुवस्त्रिभूतधारयमाणः ।

त्वत्प्रथर्थीति हे वीर संवासतोभयाद्वने सत्वरं गच्छतोः
 तव प्रथर्थिनः शत्रवो वसुन्धरेशाभूपास्तेष्वान्तरुणीर्विलुण्ठितुं
 याताः । किराताभिज्ञास्तासान्तरुणी नामुत्तरलैरिति चपलैः-
 स्तनैरिति तरामतिवयेन लोलैश्चलैरपाङ्गैर्नेत्रप्रान्तैश्चतैस्ति-

स्तासामुत्तरलैः स्तनैरतितरां लोलैरपांगैरपि ॥

अत्र प्रभुविषयरतिभावस्य शृङ्गाररसाभासोङ्गः ।

यथावा—

त्वयि लोचनगोचर गते सफलं जन्म नृसिंहभूपते !

अजनिष्ट ममेति सादरं युधि विज्ञापयत द्विषद्गणः ॥

अत्र कवेः प्रभुविषयस्य रतिभावस्य तद्विषयद्विष-
द्गणरतिरूपोभावाभासोङ्गः ।

समाहितं यथा—

पश्यामः किमियं प्रपद्यत इति स्थैर्यमथालम्बितं

किं मां नालपतोत्ययं खलु शठः कोपस्तयाप्याश्रितः ।

इत्यन्योन्यविलक्ष्य दष्टिचतुरे तस्मिन्नवस्थान्तरे

सव्याजं हसितं मया धृतिहरोमुक्कस्तुबाष्पस्तया ॥

अत्रभृङ्गारस्य कोपशान्तिरङ्गः । भावोदयोयथा—

मिताःस्तब्धा प्रोद्धत रोमाञ्चाः विस्मृत उपक्रमो लुण्ठन रूपोयै-
स्तादृशास्तिष्ठन्तीत्यन्वयः अत्र शृङ्गारस्याननुरक्त राजवनिता
विषयत्वादनौचित्येन प्रवृत्तिरित्याभास रूपत्वं ।

त्वयौति अजनिष्ट अभूत युधिसंग्रामे तद्विषयेति प्रभु विष-
याद्विषद्गणस्यया रतिस्तद्रूप इत्यर्थः अत्र शत्रुविषयकत्वरूपा-
नौचित्येन प्रवर्तितत्वाद्भावस्याभासत्वं पश्याम इति नायकस्य
स्वमित्रं प्रति नायिका वृत्तान्तोक्तिः मयितूष्णीभूते किमियं
प्रपद्यते गुरुते तत्पश्याम इत्यभिप्रायेण मयास्थैर्यं मौनं रूपमा-
लम्बितमङ्गीकृतं पश्याम इति बहुवचनं सखी समानाभिप्रायं

तदद्य विषम्य दयालुं रेधिमे
 दिनं निमीषानि भवद्विलोकिनी ।
 अदर्शि पादेन विलिख्य पत्रिणा
 तवैव रूपेण समः स मत्प्रियः ॥

अत्र नलं प्रति दयमत्या औत्सुक्य रूपभावस्यो-
 दयः शृङ्गारसस्याङ्गभावसधियंथा—

एकाभूतकुसुमायुधे युधिरिव प्रव्यक्तपुङ्खावली
 जेतुर्मङ्गलान्तिकेव पुनकैरन्याकपोलस्थली ।
 लोनाक्षीं क्षणमात्रभावि विरहक्लेशां सहं पश्यतो
 द्रागाकर्णयतश्च वीर भवतः प्रौढाहवाडम्बरं ॥
 अचरमणीप्रेमरणात्मुक्तयोः सन्धिः प्रभुविषय-

स्याङ्गभावशबलं यथा—

एवं तथापि अयं खलु शठोमाङ्गिमितिनालपतिभाषत इति
 कोप आश्रित इत्यनोन्यं परस्परं विलिख्यालक्ष्य रहिताया इष्टि-
 स्तत्र चतुरे सव्याजं निमित्तान्तर व्यज महितं तदिति एधिभव
 निनीषामि नेतुमिच्छामि यतस्तवैव रूपेण समः समश्रियो नलः
 पत्रिनाहं मनेपादेन विलिख्य अदर्शि दर्शितः एकेति हे वीर-
 क्षण मात्रेण युद्ध प्रस्थानाद्भावीयो विरहक्लेशस्तदसहिष्णुं लो-
 लाक्षींदयितां पश्यतस्तथा प्रौढ संग्रामाडम्बरमाकर्णं यतश्च
 भवः एकाकपोलस्थलीद्राक् शीघ्रं पुनकैः कुसुमायुधस्य मदन-
 स्येषुधिस्तरुणीमिव प्रव्यक्ता पुङ्खावली शरपुङ्ख पंक्तिर्यत्र तथा
 भूनाऽभूत् अन्याद्वितीया जेतुर्जयशीलस्य मङ्गल पालिका मङ्ग-

आकार्यं शशलाञ्छणः क्व च कुलं भूयोपि दृश्येत सा .
दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेऽपिकान्तं मुखं ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थामुपैहि कः खलु युवा धन्याधर धास्यति ॥

अत्र विवकौत्सु क्रयमतिस्मरणशङ्कादैर्न्यधुतिचि-
न्तानां शबलताविप्रलम्भशङ्काद्वारस्याहं ॥७॥

प्रमाणालङ्कारे प्रत्यक्षं यथा -

क्रान्तकान्तवदनप्रतिविम्बे भग्नबालसहकारसुगन्धौ ।
स्वादुनिप्रणदितालिजिशीते निर्विवारमधुनीन्द्रियवर्गः ॥

यथावा—

किन्तावत्सु रसि सरोजमतदारा-
दाहोस्विन्मुखमवभासतेयुवत्याः ।

रूपा पालिकायाकुशकाशादि निर्मिता उभय पार्श्वस्थस्तम्भ
संज्ञादिषु बद्धामार्गपालीति प्रसिद्धा तद्वदभूदित्यर्थः अत्र प्रेम-
पदोक्तायारत्नरपरिपुष्टत्वाद्भावरूपव । बोध्यका कार्यमिति । शुक-
कन्यां देवयानीं दृष्टवतो राज्ञो ययातोरियमुक्तिः अकार्यं ब्राह्मण
कन्यासक्तिः शशलाञ्छणस्य चन्द्रस्य कुलं सामन्तः अयं वितर्कः
तदुपमर्द्देन भूयोपीत्यौत्सुक्यं एवमग्रेपि श्रुतं शास्त्रश्रवणमिति-
मतिः अहोकोपेपीतिस्मरणं अपगतकल्मषाः कृते मुकृते धीर्यै-
षान्ते किं वदिष्यन्तीति शङ्का स्वप्नेपीतिदैर्न्यं हे चेतः स्वास्था-
मुपैहीतिधैर्यं कः खलुधन्यो युवा तरुणः अधरन्धास्यतिपास्य-
तीति चिन्ता विप्रलम्भो वियोग इति पर्यायौ क्रान्तेति । इन्द्रि-

संशय्य क्षणमिति निश्चिकायकश्चि-

बिब्बोकैर्बकसहवासिनां परोक्षैः ॥

पर्वत्र प्रत्यक्षमात्रमत्र तु विशेषदर्शनजन्यसंशयो-
त्तरप्रत्यक्षमितिभेदः ॥ ८ ॥

अनुमानं यथा—

यथा रन्ध्रं व्योम्नश्चलजलदधूमः स्थगयति

स्फुलिङ्गानां रूपं दधति च यथा कीटमणयः ।

यथा विद्युज्ज्वालोत्प्लसितपरिपिङ्गाश्च ककुभ-

स्तथा मन्ये लग्नः पथिक ! तरुखण्डे स्मरदवः ॥

याणां वर्गः समूहः मधुनिमये निर्व्वारनिवृत्तिं प्राप कथम्भूते
संक्रान्तिप्रियमुखप्रतिबिम्बेभग्नकोमलाम्रपल्लववत्सुगन्धौखादुनि
आरवाद्ये प्रकृष्टनादयुक्त भ्रमरयुते शीतस्पर्शेचेति अत्रेन्द्रियदृष्ट्या
तज्जन्य प्रत्यक्षमलङ्कारः किमिति आरात् दूरेइति क्षणं नन्दिह्य-
कश्चित्त्वक सहवासिनां कमलानां परोक्षैरदृश्यैर्बिब्बोकैर्मानात्प्रिय
कथालापेबिब्बोकोनादरत्रियेत्युक्तलक्षणैर्हावविशेषैर्मुखमिति नि-
श्चिकाय निर्णीतवान् । इतिप्रत्यक्षम्॥८॥ यथेति यथाशब्दा अनु-
मानार्थाः यथा शब्दस्तु निर्दिष्टस्तुल्ययोगानुमानयोरिति विश्वको-
शात् तथा च चपल-जलद-रूपोधूमः व्योम्न आकाशस्य रन्ध्रमव-
काशं यस्मात्स्थगयति तस्माच्च कीटमणयः खद्योताः स्फुलिङ्गानां
रूपं दधति धारयन्ति यस्माच्च विद्युद्रूपाभिर्ज्वालाभिरुत्प्लसिताः
प्रकाशीभूताः परितः पिङ्गवर्णाश्च ककुभोदिशस्तस्मात्पथिकरूपा-
णाम्तरुणां खण्डे समूहे स्मरलक्षणेदवाम्निर्लग्न इति मन्ये

यथावा—

यत्नैता लहरीचलाचलदृशोव्यापारयन्ति भ्रुवौ
यत्तत्रैव पतन्ति सन्ततममी मर्मसृशोमार्गणाः ।
तच्चक्रीकृतचापपुङ्खितशरप्रेङ्खत्करः क्रोधनो
धावत्यग्रत एव शासनधरः सत्यन्तदाऽसां स्मरः ॥
पूर्वं रूपकसर्कीणमिदमतिशयोक्तिसंकीर्णमिति
भेदः ॥

शुद्धानुमानं यथा—

विलीयमानैर्विहगैर्विमीलद्भिश्चपङ्कजैः ।
विकसन्त्याच मालत्या गतोस्तञ्जायते रविः ॥

इत्यन्वयः प्रयोगस्तु पथिकतरुखण्डं स्मरदावानलवत् व्योमव्यापि
जलदधूमवत्वादिबोध्यः ।

यत्नैता इति लहरोवचलाचलाश्चलादृशोयासान्ता एताः
कामिन्यः यत्रवनेभ्रूलतां व्यपारयन्ति प्रेरयन्ति तत्रैव भ्रू संज्ञा
विषय एव यद्यस्मादमीमर्मसृशिनो बाणाः सन्ततं पतन्ति तत्त-
स्मान्मण्डली कृतेचापे पुङ्खितायोजितमुखायै शरास्तेषु प्रेङ्खन्
चपलः करो यस्य तादृशः क्रोधनः स्मरः शासनमाज्ञातद्वारक
आसामग्रतो धावतीति सत्यमित्यन्वयः । अतिशयोक्तीति मार्गण-
त्वेन दृशामध्यवसानादितिभावः । प्रयोगस्तु एताः चक्रीकृतचापं
सदापुरोधावदाज्ञाकरमदनकाः मर्मभेद बाणपाताश्च भ्रू
संज्ञा स्थानकत्वादिति बोध्यः एवं विलीय मानैरित्यत्रापि अयं
कालः सूर्यास्तमयवान् पश्चिमिलीयमानताद्याश्चयत्वादिति

यथावा —

सौमित्रे । ननु सेव्यतां तक्तलं चण्डाशुक्रजृम्भते
चण्डाशोनिमि का कथा? रघुपते! चन्द्रोऽयमुन्मीलति ।
वत्सैतद्विदितं कथं नु भवता? धत्ते कुरङ्गं यतः
क्वासि प्रेयसि ! ह्य कुरङ्गनयने ! चन्द्रानने । जानकि ॥

उपमानंवथा —

तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मण्डले
यस्तन्वि ! तारकान्यासः शकटाकारमाश्रितः ॥
अत्र मन्मथमिवासुन्दरं दानवारिमिव दिव्यतेजसं ।
शैलराजमिव धैर्यशानिनं वेम्नि वेङ्कटपतिं महीपतिं ॥

पूर्वोदाहरणे उपमानभूतमतिदेशवाक्यं दर्शितं
अत्रातिदेशवाक्यार्थसादृश्यप्रत्यक्षरूपमुपमानं फलेन
सह दर्शितमिति विशेषः ॥६॥

रविरस्तगमनवान् तादृशकालसम्बन्धित्वादिति वा प्रयोगो-
क्तः ॥

सौमित्रे इति विरहातुरस्य रामस्य लक्षणं प्रत्युक्तिः अत्रा-
प्ययं चन्द्रः कुरङ्गधारित्वादिति प्रयोगः ॥ इत्यनुमानं ॥६॥

तामिति तारकाणां न्यासः संनिवेशः शकटाकारं संस्थानं
आश्रितस्तांरोहिणीं विजानीहीत्यतिदेशवाक्यार्थे ज्ञानमिहोप-
मानं इयं शकटाकारनक्षत्र व्यक्तिः रोहिणीपदवाच्येत्युपमिति
प्रतिकरणत्वात् अत्रेतिअत्रेषु राजसुमध्ये मन्मथमिवासुन्दरं
महीपतिं वेङ्कटपतिसंज्ञम्बे शीत्याद्यन्वयः दानवारिर्विष्णुः शैलराजं

शब्दप्रमाणं यथा—

विवृणुतादोषमपि च्युतात्मनात्वयैकमौशं तिसाधुभाषितं ।
यमामनन्त्यात्मभुवोपिकारणं कथं स लक्ष्यप्रभवोभविष्यति॥

अत्र शिवः परमेष्ठिनोपि कारणमित्यत्र श्रुतिरूपं
शब्दप्रमाणमुपन्यस्तं एवं स्मृतिपुराणागमलौकिक
वाक्यरूपाण्यपि शब्दप्रमाणानुदाहरणीयानि ।

तत्र स्मृतिर्यथा—

बलात्कुरुत पापानिसन्तु तान्यकृतानिवः ।

सर्वान्वनकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत् ॥

पूर्वं श्रुतिरभिमतार्थे प्रमाणत्वेनोपन्यस्ता ईह तु

हरं धैर्यशालिनं मदनशासकत्वात् । प्रत्यक्षरूपमिति सादृश्य
विशिष्टपिण्डप्रत्यक्षस्यापि फलायोगव्यवहिनत्वेन करणत्वादि-
तिभावः । फलेन उपमिति रूपेण ॥ इत्युपमानं ॥

विवृण्वतेति कुमारसम्भवे वटुवेषं हरं प्रतिपार्वत्या इयमुक्तिः
वरदोषं प्रकाशयतापि स्वलितान्तकरणेन त्वया ईशं महादेवं
प्रति एकं अलक्ष्यजन्मत्वं साधूक्तं यतो यमीशमात्मभुवो ब्रह्म-
णोपि कारणमामनन्तिवेदाः स कथं लक्ष्यः प्रभव उत्पत्तिस्थानं
यस्य तादृक्भविष्यतीत्यन्वयः । विवृण्वतेति वाचित्वात् वक्तु-
मिच्छति तदर्थः बलादिति नास्तिकोक्तिरियं हे जनाः पापानि
बलात्कुरुतानि च पापानि वीयुस्माकं अकृतान्येव भदन्तु यतो
बलात्कारेण कृतान् सर्वानर्थान्मनुरकृता न ब्रवीदित्यन्वयः ।

तद्दूषणपरेण सर्वाभिमतार्थदूषणपरेण आत्मनस्तुष्टिः प्रीति-

स्मृतिरनभिमतार्थे तद्दूषणपरेण प्रमाणतयानीतेति
भेदः ।

आचारात्मतुष्ट्योरपिभीमांसकोक्तधर्मप्रमाणयोर्वै
दशब्दानुमापकतया शब्दप्रमाणएवान्तर्भावः ॥

तत्राचारप्रमाणं यथा—

महाजनाचारपरं परेदृशी खनामनामाददतेनसाधवः ।
अतोभिधातुं नतदुत्सहेपुनर्जनः किलाचारमुचंविगायति॥

आत्मतुष्टिप्रमाणं यथा—

असंशयंक्षत्रपरिग्रहक्षमायदायैमस्यामभिलाषि मे मनः
सन्ताहि संदेहपदेष्वस्तुषुप्रमाणमन्तः करणस्य वृत्तयः॥

अत्र दुष्यन्तेनात्मतुष्ट्या शकुन्तलापरिग्रहस्य
धर्मत्वं श्रुत्यनुमतमनुयीयते एवंश्रुतिलिङ्गादिकमपि
मोमांसोक्तं प्रमाणं सम्भवदिहोदाहर्तव्यं ।

वैकिके विषये गर्भाष्टमेऽष्टमेवाब्दे ब्राह्मणस्योपनमानमित्यादौ
प्रमाणमित्युक्तं । महाजनेति दमयन्तीं प्रति नलस्योक्तिः नाम
वितर्के नाददते न गृह्णन्ति आचारमुचं आचारत्यागिनं विगा-
यति निन्दति ।

असंशयमिति क्षत्रेण क्षत्रियेण परिग्रहे क्षमावोग्याः यत
आर्यं श्रेष्ठं मम मनो यस्यां शकुन्तलायामभिलाषंशीलं पदेषु
विषयेषु त्वंहीति वरमुद्रिकां वरदमुद्रां नाधत्से न धास्यसि
श्रुतिर्वरद संज्ञा रूपालिङ्गमकं पक्षे श्रुत्या तृतीयादिरूपया
प्रकर्षेण शीघ्रं सिद्धे अर्थे अङ्गाङ्गिभावे सति लिङ्गमर्थप्रकाशन

तच्च श्रुतियथा —

त्वं हि नाम्नैव वरदो नाधत्से वरमुद्रिकां ।

नहि श्रुतिप्रसिद्धार्थे लिङ्गमाद्रियते बुधैः ॥

अत्र करिगिरीश्वरस्य वरद इत्यभिधानश्रुत्या
सर्वाभिलषितदातृत्वं समर्थितं । लिङ्गं यथा —

विदितं बोधयास्वार्था न मे काश्चित्पृच्छतयः ।

ननुमूर्तिभिरष्टाभिरित्यंभूतोस्मिसूचितः ।

अत्रशिवस्य श्रुतिप्रसिद्धसर्वोपकारक-थिव्याद्यष्ट-
मूर्तिपरिग्रहलिङ्गेन तत्प्रवृत्तीनां लोकानुग्रहैक-
प्रयोजनत्वं समर्थितं लिङ्गस्य मूलभूतवेदानुमापकतया
वैदिकशब्दप्रमाणएवान्तर्भावः एवं लौकिकलिङ्गाना-
मपि लौकिकशब्दोन्नायकतया लौकिकशब्दप्रमाण
एवान्तर्भावः । अतः—

लोलङ्गूलमया विपक्षदिगुपन्यासे विधूतं शिर-

साम्यर्थं रूपमाद्रियते यथैन्द्रागार्हपत्यमुप तिष्ठत इति श्रुत्या
गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्तस्य मन्त्रस्येन्द्र प्रकाशनसामर्थ्यरूपेण
लिङ्गेनेन्द्रोपस्थाने विनियोगो नाद्रियते इत्यर्थं करिगिरीश्वरः
काल हस्तीश्वरः ।

विदितमिति इत्यभूतः परार्थैकप्रवृत्तिकः अत इत्यस्य
चेष्टा कथं प्रमाणान्तरं नाशङ्कनीयमित्यपेतनेनान्वयः लोलिति
गुरुणा संनिधावपिद्वाभ्यां नायकाभ्यां समयोचिती विधिनो-

स्तद्वृत्तान्तपरीक्षणे कृतनमस्कारो विलक्ष्यस्थितः ।
 ईषताम्रकपोलकान्तिनिमुखे दृष्ट्वा नतः पादयो-
 कत्सृष्टोगुरुमन्निधावपि विधिर्दीप्यां नकालोचितः ॥
 इत्यादिषेष्टाहं प्रमाणान्तरं नामङ्कनीयं ।

क्वचिच्छब्दप्रमाणकल्पनया चमत्कारो यथा --
 किमसुभिर्ग्लपितैर्जडमन्यसे मयि निमज्जतु भीमसुता मनः
 मम किल श्रुतिना हतदर्थिकां नलं मुखेन्दुपरां विबुधः स्मरः ॥
 अत्र भिन्नमाणां मनश्चन्द्रं प्रविशतीत्येतदर्थि-
 कायाः श्रुतेर्नलमुखचन्द्रविषयत्वे कल्पिते यथा
 व्याख्यातृस्मरवाक्यप्रमाणतयोपन्यस्तं ॥ ११ ॥

अर्थापत्तिर्यथा --

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तत्र नितम्बिनि !

अन्यथानोपपद्येत पयोधरभरस्थितिः ॥

तृष्टः यथा लोलझूलतया नायिकया विपक्षस्य सपत्न्यादेर्दिश
 उपन्यासे तत्सकादागतो सोति सूचने कृते नायकेनेति सूच-
 नाय शिरोविधूतं सञ्चालितं ततस्तद्वृत्तान्तपरीक्षणे नायिकया
 कृते सच कृतनमस्कारः विलक्ष्य एवेस्थितः ।

तत ईषताम्रा कपोलकान्तिर्यस्य तादृशे नायिकाया मुखे
 कपोतिशया जाते सति तत्पादयोर्दृष्टिपातेनैवानतः प्रणत इति
 मिमसुभिरिति व्याख्यातं प्राक् तथेति नलमुखचन्द्रविषयत्वं
 व्याख्यातुः स्मरस्येयं तच्चासिद्धत्वात्कल्पितमिति भावः इति
 शब्दः निर्णेतुमिति अस्तीति निर्णेतुं शक्यमित्यन्वयः व्यक्तमिति

यथावा —

व्यक्तं बलीयान् यदि हेतुरागमाद-

पूरयत् सा जजधि न जान्हवी ।

गङ्गौघनिर्भर्त्सितशंभुकन्धरा-

सुवर्णमणः कथमन्यथा स्यात् ॥ १२ ॥

अनुपलब्धिर्यथा—

स्फुटमसदवलग्नं तन्मि ! निश्चिन्वते ते-

तदनपलभमानास्तर्कयन्तोपिलोकाः ।

कुचगिरिवरयुग्मं यद्विना धारमास्ते-

तदिह मकरकेतोरिन्द्रजालं प्रतीमः ॥ १३ ॥

सम्भवोयथा—

अभूतपूर्वं मम भावि किंवा सर्वं सहे मे सहजं हि दुःखं ।

किं तु त्वदग्रे शरणागतानांपरामवोनाथ! न तेरनुरूपः ॥

हेतुस्तर्कः यद्व्यक्तं प्रकट्यबलीयान् तदासाजान्हवीजलधिनां

पूरयत् अन्यथा पूरणे सति अर्णः समुद्रस्य जलं गङ्गौघैर्निर्भ-

र्त्सितं तिरस्कृतंसत् शम्भुकण्ठ समान वर्णं मौलं कथं स्यादित्य-

न्वयः इत्यर्थात्पत्तिः ॥ १२ ॥

स्फुटमिति हेतुनितर्कयन्तशीला अपिलोकास्तदवलग्नं

अनुपलभमाना अपश्यन्त स्तवावलग्नं मध्यमसदिति स्फुटमेव

निश्चिन्वते कुलपर्वत श्रेष्ठ युग्मत्वेनाध्यवर्तिपं स्तनद्वन्द्वमाधारं

विना यदास्तेतस्विह मकरध्वजस्येन्द्रजालं मायाचरितं प्रतीम

इत्यन्वयः इत्यनुपलब्धिः ॥ १३ ॥

यथावा—

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्यतेऽस्ति मम कोपि समानधर्मा
कालोह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

यथावा—

भ्रातः पान्य ! कुतोभवान् ? नगरतो वार्त्ता नवा वर्त्तते?
वाढं ब्रूहि युवा प्रयोदसमये त्यक्त्वा प्रियां जीवति ।
सत्यं जीवति ? जीवतीति कथिता वार्त्ता मयापि श्रुता
विस्तीर्णा पृथिवीजनोपि विविधः किं किं न सम्भाव्यते !

अभूतेति इश्वरं प्रतिभक्तस्योक्तिः पूर्वमभूतं—अभूतपूर्वन्ता-
दृशं मम किंवा भाविनकिञ्चित् सर्वं शीतातपादिद्वन्द्वसहे
हियतो मम सहजमेव दुःखमस्ति किन्तु हे ! नाथ ते तव शर-
णागतानां भक्तानां त्वदग्रे पराभवो नानुरूपो नोचित इत्यन्वयः ।
अथवा तवनानुरूप इत्यन्वयः । अत्र दुःखादेः सम्भवाख्य प्रमाण
सिद्धस्य कथनं । येनामेति भवभूतेरुक्तिः, नामेति कुत्सने । नाम
प्रकाश्य सम्भाव्य क्रोधोपगम कुत्सन इत्यमरः । किमपीतिकाकुः
न किमपीत्यर्थः एषः, काव्य निर्माणरूपः मम कोपि समान
धर्मा सहशोयं उत्पत्यते अस्ति वा तं प्रतियत्नः हियस्मान्निरवधि-
रयं कालः पृथ्वी च विपुलेति क्रमेण योज्यं अत्र कालोह्ययमि-
त्यादिना सोपपन्निकं सम्भवाख्यप्रमाणमुपदर्शितम् ।

भ्रातरिति पथिकं प्रति ग्रामस्थस्य प्रश्नः । कुत इत्यनन्तरमा-

अत्राद्योदाहरणे अभूतपूर्वं ममभावि किं वेतिस-
म्भवप्रमाणमिद्वार्थोदर्शितः । द्वितीयोदाहरणे स-
म्भवोपपादकं कालानन्त्यादिकमपि दर्शितं । तृतीयो-
दाहरणे तु सम्भवोऽपि कण्ठोक्तइति भेदः ॥ १४ ॥

एतिह्यं यथा—

कल्याणी वत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ।

एति जीवन्तमानन्दोनरं वर्षशतादपि ॥

अत्र लौकिकी गाथेयमित्यनिर्दिष्टप्रवक्तृकप्रवा-
दपारम्पर्यरूपता दर्शिता ॥ १५ ॥

अथैतेषामलङ्काराणां यथासम्भवं कविन्मेलने
कौकिकालङ्काराणां मेलन इव चारुत्वातिशयोपल-
भान्तरमिह्न्यायेन पृथगलङ्कारावस्थितौ तन्निर्णयः
क्रियते । तत्र तिलतण्डुलन्यायेन स्फुटावगम्य भेदा-

गत इतिशेषः । नगरादित्युत्तरं । वार्त्तेति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः ।
वाढमित्युत्तरं । अङ्गीकारे अस्तीत्यर्थः । ब्रूहीति पूर्वस्योक्तिः ।
युवेत्यादि पान्य वचनं । सत्यञ्जीवतीति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः ।
जीवतीत्यादि सर्वं पान्यवचनं इति सम्भवः ॥ १४ ॥

अनिर्दिष्ट प्रवक्तृ केति अनिर्दिष्टो विशेषतोनुक्तः प्रवक्तायस्ये-
त्यर्थः एवञ्चैतदेवेतिह्यलक्षणमिति दर्शितं ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां प्रमाणालङ्कारप्रकरणं सम्पूर्णं ॥ १५ ॥

यथासम्भवमिति संसृष्टिसङ्कराभ्यां द्वयोस्तदधिकानां वेति
यथासम्भवमित्यर्थः । स्फुटेति स्फुटमवगम्यमानो भेदोयेषामिति

लङ्कारमेलने संसृष्टिः । नीरत्नीरन्यायेनास्फुटभेदा-
लङ्कारमेलने सङ्करः सचाङ्गाङ्गिभावं न समप्राधान्येन
संदेहेन एकवाचकानुप्रवेशेन चतुर्विधः । एवं नृसिंहा-
काराः । पञ्चालङ्काराः ॥

तत्संसृष्टिर्यथा —

कुसुमसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रममंभृतशोभया
चालितयाविदधेकलमेखलाकलकलोलकलोलदृशान्यया ॥
अत्र शब्दालङ्कारानुप्रासयमकयोः संसृष्टिः ॥
लिपन्तीव तमोङ्गानि वर्धतीवाञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥
अत्रोत्प्रेक्षयोरुपमायाश्चेत्यर्थालङ्काराणां संसृष्टिः ॥
आनन्दमन्यरपुरन्दरमुक्तमाल्यं
मौलौ हठेन निहितं महिषासुरस्य ।

विग्रहः एकस्मिन्वाचकेन प्रवेशोऽवस्थितिः एतत्सर्वमुदाहरणे व्यक्तो
भविष्यति । कुसुमेति माघव्रतवर्णने पद्यमिदं । अन्यथा कया-
पिव नितया चालितया कलस्वरोमेखलयाः काङ्क्षाः कलकलः
कोलाहलो विदधे किभूतया कुसुमसौरभलोभेन परिभ्रमतां
भ्रमराणां सभ्रमेण त्वरा विशेषेण संभ्रता समृद्धा शोभायस्या
स्तथा अलकलोला यस्यां तादृशी दृक् यस्यां स्तथा भूतयेति
आनन्देति आनन्देन मन्यरं यथास्यात्तथा पुरन्दरेणेन्द्रेण मुक्त-
मर्पितं माल्यं यत्र तादृशं महिषासुरस्य मौलौ मस्तके हठेन
निहितं ।

पादाम्बुजं भवतु मे विजयाय मञ्जु
मञ्जीरसिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः ॥

अत्र शब्दार्थलङ्कारयोरनुप्रासोपमयोः संसृष्टिः ।

अङ्गाङ्गिभावसङ्करोयथा —

तलेष्ववेपन्त महीरुहाणां

छायास्तदामारुतकम्पितानाम् ।

शशाङ्कसिंहेन तमोगजानां

लूनाकृतौनामिवगात्रखण्डाः ॥

अत्र शशाङ्कसिंहेनेतितमोगजानामिति च रूपकं ।

यदाप्यत्र शशाङ्कएवसिंहस्तमांसेव गजा इति मयूरव्यं
सकादिसमासाश्रयणेण रूपकवत् शशाङ्कः सिंह इव

मञ्जुमनोऽन्नं मञ्जीरस्य नूपुरस्य सिञ्जितं रणितं यत्र ता-
दृश मनोरममम्बिकायाः पादाम्बुजमम्बुजसदृशं चरणं नोऽ-
स्माकं विजयाय भवत्वित्यन्वयः । अत्र पादम्बुजमित्युपमितसमास
एव नतु मयूरव्यंसकादिवत्पाद एवाम्बुजमिति तथासत्यम्बुज
प्राधान्ये मञ्जीरा सञ्जितान्वयायोगादित्युपमैव न रूपकमिति-
ज्ञेयं ॥ इति संसृष्टिः ॥

तलेष्विति तदामारुतकम्पितानां महीरुहाणान्तलेषु छाया
अवेपन्त कम्पमाना आसन् अत्रोत्प्रेक्षते शशाङ्करूपेण सिंहेन-
च्छिन्ना कृतौनान्तमोलक्षणगजानां शरीर खण्डा इवेति ।

गुणानाच्चेति । तार्तीयाधिकरणसूत्रं । अस्यार्थः — गुणानां
गुणभूतानां पदार्थानां परार्थत्वात् मुख्यप्रधानार्थत्वात् परस्परं

तमांसि गजा इवेतुपमितसमासाश्रयणेनोपमापि
 वक्तुं शक्या । तथापिलूनाश्रुतोनामिति विशेषणानु-
 गुण्याद्रूपकसिद्धिः तस्य हि विशेषणस्य प्रधानेन सहा-
 न्वयेन भाव्यं न तु गुणेन, गुणानां च परार्थत्वाद्-
 सम्बन्धः समत्वात्स्रादितिन्यायादुपमितसमासाश्रयणे
 तस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वात् शशाङ्कस्य तमसां च प्राधान्यं
 भवेत् तत्र न विशेषणमुख्यार्थान्वयस्वारस्यमस्ति स्वरू-
 पनाशरूपोपचरिताश्रुतिलवनकर्तृत्वकर्मत्वान्वयसम्भ-
 वेऽपि मुख्यार्थान्वयस्वारस्यमेवादरणीयं स्वरूपनाशक्रा-
 डीकरणवृत्तया लक्षणामूलातिशयोक्त्या रूपकसिद्धिः ।
 तच्च रूपकमुत्प्रेक्षाया अङ्गं तदुत्थापकत्वात् । रूप-
 काभावे हि छायालूनगावखण्डा इवावेपन्त्येताव-

असम्बन्धः कुतः समत्वात् अप्रधानत्वसाम्यादिति यथा भाष्यकार
 मते पावमानेष्टी नामाधानस्य चाहवनीयाद्यर्थत्वात्परस्परं ना-
 ङ्गाङ्गिभावः सम्बन्धः यथा वार्तिककारमतेऽग्निसमिन्धनार्थानां
 मन्त्रविशेषरूपाणां निविदां सामधेनीनाञ्चेति संचेपः । एत
 दधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तौ प्रकृतानुपयोगान्न दर्शितौ ।

स्वरूपनाशेति । स्वरूपनाशरूपमुपचरितं गौणं यदा
 कति लवनमित्यर्थः । नन्वेवमपि तमोऽंशेऽस्य विशेषणस्यान्वयात्कथं
 रूपकसिद्धिरित्याशङ्क्याह—स्वरूपेति । क्रोडीकारेण निगरणेन ।
 लक्षणामूलेति । साध्यवसानलक्षणामूलेत्यर्थः तथा च तमींशे
 उपचारेणान्वय इतिभावः । नचैवं सत्युपमाङ्गीकारेपि किंवा-

दुक्तावुपमैव सिद्धेयत् । वेपनादिसाधर्म्यान्निष्ठायाणां
सद्यः कृतगात्रखण्डतादात्म्यसभावनारूपोत्प्रेक्षा ।
ननु शशाङ्के न लूनाकृतौनां तमसां गात्रखण्डा इवा-
वेपन्तेत्येतावदुक्तावपि सिद्धेतुम्प्रेक्षा तादात्म्यसम्भा-
वनोपयुक्तलूलाकृतित्वरूपाधिकविशेषणोपादानात् ?
सत्यं । तथोक्तावाकृतित्ववनादिधर्मरूपकार्यसमारोप-
निर्मिताशशाङ्कतमसोर्ध्वं त्वहंतव्यचेतनवृत्तान्तसमारो-
परूपा समासोक्तिरपेक्षणीया । एवमुक्तौ रूपकमिति-
विशेषः । एवमत्रातिशयाक्तिरूपकोत्प्रेक्षाणामङ्गा-
ङ्किभावेन सङ्करः ।

समप्राधान्यसङ्करोयथा—

अवतु नः सवितुस्तुरगावली समतिलङ्घिततुङ्गपयोधरा ।
स्फुरितमध्यगतारुणनायकामरकतैकलतेव नभश्चिः ॥

धकमिति वाचां तदङ्गीकारे प्रधानान्वये प्युपचाराश्रवणापत्तेः
तदपेक्षयाऽप्रधाने तमांशेतदङ्गीकारेण रूपकस्यैवौचित्यादिति
न छायाणामिति सिद्धेयदित्यनुवर्तते उत्प्रेक्षा न सिद्धेयदित्य-
न्वयः । इव शब्दस्य सादृश्ये प्रसिद्धतरत्वेनासतितात्पर्यग्राहके
सम्भावना बोधकत्वा सम्भवादितिभावः । रूपकं विनाप्युत्प्रेक्षा-
यान्तात्पर्यग्राहकमस्तीति यङ्गते—नन्विति एवमुक्तौ तमोगजा-
नामित्युक्तौ तथा च साधकान्तरस्य साधकान्तरादप्यकत्वादूप-
कस्योत्प्रेक्षाङ्गत्वमविकृतमितिभावः । प्रवत्विति । सवितुः सूर्य-
स्य तुरगावली अखपंक्तिर्नास्मानवतु केव ? नभः श्रियः गगन

अत्र पयोधरादिशब्दस्य समूलातिशयोक्ताङ्गभूत-
योत्थाप्यमानैव सवितृतुरगावल्यां मरकतैकावली-
तादात्म्योत्प्रेक्षा नभोलक्ष्माणां नायिकाव्यवहारसमा-
रोपरूपसमासोक्तिगर्भैवोत्थाप्यते, पयोधरस्येष्टस्यो-
भयोस्तुल्य इति विनिगमनाविरहात् समप्राधान्यां ।

यथावा—

अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं सन्निकृष्य तिमिरं मरीचिभिः ।
कुण्डमलीकृतसरोजलोचनं चम्बतीवरजनीमुखं शशी ॥

अत्राङ्गुलीभिरिति वाक्योक्तोपमया तत्प्रायपाठान्-

लक्ष्याः मरकतमणीनामेकलता एकावलीवेद्युत्प्रेक्षा । सूर्य-
तुरङ्गाणां हरितवर्णत्वात् कथम्भूता सम्यगतिलङ्घितास्तुङ्गा
उच्चाः पयोधरा मेवा यथा एकावली पक्षे पयोधरो स्तनी तथा
स्फुरितो दीप्तिमान् मध्यगतः अरुणरूपो नायकोनेता सारथि-
र्यस्याः सा । पक्षे अरुणः आरक्त नायको हारमध्यमणिः नायको-
नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपीति विश्वः अतिशयोक्ता मेघानां
स्तनत्वेनाध्यवसानरूपया गर्भैवेत्यनेन तिलतण्डुलन्यायेन
स्फुटावगम्यमानभेदायाः संसृष्टेः सकाशाद्बैलक्ष्ण्यन्दर्शितं ।
एवमत्रेति एकस्य चमत्कृतिजनने परापेक्षयादङ्गाङ्गिभावमाश-
ङ्क्याह परस्परिति ।

अङ्गुलीभिरिति शशी अङ्गुलीभिरिव मरीचिभिः केशसञ्चय-
मिव तिमिरं सन्निकृष्ट कुण्डलीकृत सरोज लोचनं लोचनमिव
सरोजं यत्र तादृशं रजनी मुखं चम्बतीवेत्यन्वयः । तत् प्रायेति

मुख्यकुड्मलीकरणलिङ्गानुश्रुत्याच्च उपमितसमासा-
 ष्ययोगेन लब्ध्या संरोजलोचनमिति समासोक्तोपमाया
 कृभूतयोत्थाप्यमानैव शशिकर्तृकनिशामुखचुम्बनोत्-
 प्रेक्षा निशाशशिनेर्दाम्पत्यव्यवहारसमारोप रूपसमा-
 सोक्तिगर्भोत्थाप्यते उपमयोक्त्युत्थापकत्वाविशे-
 षात् । समासोक्तिगर्भतां विना चुम्बनोत्प्रेक्षाया निरा-
 लम्बनत्वाच्च । ततश्चात्राप्युत्प्रेक्षासमासोक्तोरेक-
 कालयोः समप्राधान्यं । यद्यप्यत्रोपमाभ्यां शशिनिशा-
 गतावेव धर्मौ समर्थ्यते न तु शशिनायकयोर्निशानाय-
 कयोश्च साधारणधर्मौ साधारणधर्मसमर्पणं चोत्प्रेक्षा-
 समासोक्तोत्प्रेक्षितं चोत्प्रेक्षायाः प्रकृताप्रकृतसाधा-
 रणगुणक्रियानिमित्तसापेक्षत्वात्समासोक्तेर्विशेषण -
 माभ्यमूलकत्वाच्च । तथापि वाक्योक्तोपमायामिव
 कारस्य मरीचिभिरिवेत्यन्वयान्तरमभुवपगम्यान्वय-
 भेदलब्धप्रकृताप्रकृतयोरेकैकविषयस्यार्थद्वयस्य समा-
 सोक्तोपमायां संरोजसदृशं लोचनमिति समासान्तर-

उपमाबहुले सन्दर्भे पाटादित्यर्थः । मुख्येति मुख्यार्थ इयं । यत्क-
 ङ्मलीकरणरूपं लिङ्गं पुष्पसाधारणधर्मस्तस्यानुकूलादित्यर्थः ।

उत्थापकत्वाविशेषत्वात् अङ्गत्वाविशेषात् चन्द्रस्य चुम्बनोत्प्रे-
 क्षायां दाम्पत्यव्यवहार समारोपात्मक समासोक्तौ चापेक्षितस्य
 'नायकसाधर्म्यस्योक्तोपमाभ्यामसपर्णात् कथं तयोस्तदङ्गत्वमिति

मय्युपगम्य समासभेदलभ्यार्थद्वयस्य चाभेदः। अथवायमेन
साधारण्यं सम्पाद्य तयोक्तप्रेक्षासमासोक्तगोरङ्गता
निर्वाह्या। यदा इह प्रकृतकोटिगतानां मरौचिति-
मरसरोजानामप्रकृतकोटिगतानां चाङ्गुलीकेशसञ्च-
यलोचनानां च तनुदीर्घावरणत्वनीलनीरन्ध्रत्वकान्ति-
मित्वादिना सदृशानां प्रातिस्विकरूपेण भेदवदनुगत-
सादृश्यप्रयोजकरूपेणाभेदोप्यस्ति। स चात्र विवक्षितं
एव भेदाभेदोभयप्रधानोपमेत्यालङ्कारिकसिद्धान्तात्।
तत्र च प्रयोजकांशनिष्कर्षणायैनाभेदगर्भतांशोप-

शङ्कते यद्यपीति मरौचिभिरिवेति मरौचिभिरिवाङ्गुलीभिस्ति-
मिरमिव केशसञ्चयमित्येवं रूपमित्यर्थः एकैकविषयस्यार्थ-
द्वयस्याभेदाध्यवसानेनेत्यन्वयः तयोः वाक्यसमासोक्तोपमयोः।

आवश्यकभेदाध्यवसायेनोपपत्तौ कृतमन्वयान्तरसमासान्तर-
कल्पनागौरवेणेत्याशयेनाह यदेति तनुदीर्घेत्यादौ पूर्वनिपात-
नियमानुरोधेन यथासङ्गक्रमपरित्यागः तथा चाङ्गुलिमरी-
चोस्तनुत्वनीरन्ध्रत्वाभ्यान्तिमिरकेशसञ्चययोरावरणरूपत्वनील-
त्वाभ्यां सरोजलोचनयोर्दीर्घत्वकान्तिमत्वाभ्यां च सादृश्यं बोध्यं
प्रातिस्विकरूपेण अङ्गुलित्व मरौचित्वादिना। अनुगतेति॥

अनुगतं यत्सादृश्यप्रयोजकं रूपस्तनुत्वादिकं तेनेत्यर्थः एतच्च
सादृश्यमतिरिक्तमित्यभिप्रायेण सिद्धान्तादिति तदुक्तं साधर्म्यं
त्रिविधं भेदप्रधानमभेदप्रधानं भेदाभेदप्रधानं चतुःप्रकृत्य
विद्यानाथेन उपमानन्वयोपमेयोपमास्तरणात् भेदाभेदसाधा-

जीवनेन साधारण्यं सम्पाद्य प्रधानभूतोत्प्रेक्षा समा-
सोक्ताङ्गता निर्वाह्या । नहि प्रकाशशैतापनयनशक्ति-
मतः सौरतेजसः शैतापनयनशक्तिमात्रेण शैतालू-
पयोगिता न दृष्टा एवमनभ्युपगमे च—

पाण्डुरोयमंसार्पितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन ।
आभाति बाला तपरक्तसानुः सनिर्भरोद्गारद्रवाद्विराजः ॥

इत्याद्युपमापि न निर्वहेत् न ह्यत्राद्रिराजपा-
ण्डुरोरुपमानोपमेययोरनुगतः साधारणधर्मो निर्दिष्टः
एकत्र बाला तपनिर्भरावन्यत्र हरिचन्दनहाराविति
धर्मभेदात् तस्मात्तत्रातपहरिचन्दनयोर्निर्भरहार-
योश्च सदृशयोरभेदांशोपजीवनमेव गतिः ।

रणसाधर्म्यमूलत्वमिति ननु भेदाभेदरूपां शब्दयोपेताया उपमाया
भेदांशस्यानुपयोगात् कथन्तस्या उत्प्रेक्षादुपयोगित्वमित्या-
शङ्क्य परिहरति नहीति प्रकाशश्च शैतापनयनं चेति द्वन्द्वः
शैतालुः शैतार्तः शैतोष्णतृप्तेभ्यस्तदसहनइति बालुः उक्तसि-
द्धान्तस्य निर्युक्तिकत्वेनाशङ्क्यत्वमाशङ्कमानं प्रत्याह एवमिति ।

पाण्डुरोयमिति पाण्डुरानामाऽयं नृपः अद्रिराजइवाभाति कथं-
भूतः अंसयो र्पितोलम्बोहारोयेन सः तथा हरिचन्दनेन रक्तच-
न्दनेन क्लृप्तः क्लृप्ताङ्गरापोनुलेपनं येन तथाभूतः अद्रिराजः
कीदृक् बालातपेन रक्तानिसानू निप्रस्थानियस्यसः तथानिर्भर-
स्योद्गारेणोद्गमेन सहितः ।

पिनष्टीव तरङ्गाग्रैः समुद्रः फेनचन्दनं ।

तदादाय करैरिन्दुलिम्पतीव दिगङ्गमा ॥

इत्यत्रोत्प्रेक्षयोः कालभेदेऽपि समप्राधान्यं अन्यो-
न्यनिरपेक्षवाक्यद्वयोपात्तत्वात् तदादायेति फेनच-
न्दनरूपकमात्रोपजीवनेन पूर्वोत्प्रेक्षानपेक्षणात् ।
नचैवं लिम्पतीव तमोङ्गानीति वदुत्प्रेक्षाद्वयस्य सं-
सृष्टिरेवेयमिति वाच्यं ? लौकिकसिद्धपेषणलेपनपौर्वा-
पर्यङ्गायानुकारिणोत्प्रेक्षाद्वयं एवं समप्रधानसङ्क-
रोऽपि व्याख्यातः ।

संदेहसंकरोयथा

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्ता

जलनिधिमनुरूपं जन्हु कन्यावतीर्णा ।

इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्रपौराः

अमणकटुनृपाणामेकवाक्यं विवब्रुः ॥

पिनष्टीति व्याख्यातं प्राक्पौर्वापर्येणेति तथाच चमत्कार-
प्रयोजकपौर्वापर्यघटकत्वेन भेदानवभासात्संसृष्टिवैलक्षण्यमिति
भावः दर्शादिवद्दर्शपूर्णमासादिवत् अयं च भिन्नकालीनयोरपि
समप्राधानेऽदृष्टान्तः फलान्तस्वर्गः प्रकृते तु चमत्कृतिविशेषः ।

शशिनमिति तत्र अजस्रेन्दुमत्या स्वयं वरे समगुणयोरजेन्दु-
मत्योर्योगेन प्रीतिर्येषां तेषौरानागरिकानृपाणामन्येषां अदृश्योः
कटुपीडाकरं इति पूर्वार्द्धरूपं एकमेववाक्यं विवब्रुः संज्ञा-

अत्र इयमिति सर्वनाम्ना यद्यजंष्टवतीन्दुमतौ
विशिष्टरूपेण निर्दिश्यते बिम्बभूतो धर्मस्तु पूर्वप्रस्ता-
वात्ममगुणयोगप्रीतय—इति पौरविशेषणाच्चावग-
म्यते तत्र प्रस्तुते धर्मिणि तद्वृत्तान्तप्रतिबिम्बभूता-
प्रस्तुतवृत्तान्तारोपरूपं ललितमित्यनध्यवसायात्सुन्दे हः ।

विलीयेन्दुः साक्षादमृतरसवापी यदि भवे
त्कलङ्कस्तत्रत्यो यदि च विकचेन्दीवरवनं ।
ततः स्नानक्रीडाजनितजडभावैरवयवैः
कदाचिन्मुञ्चेयं मदनशिखिपौडापरिभवं ॥

अत्र यद्येतावत्साधनं सम्पद्येत तदा तापः शाय्य-
तीत्यर्थे कविसंरम्भश्चेत्तदैतदुपात्तसिद्ध्यर्थमूह इति
सम्भावनालङ्कारः एतावत्साधनं कदापि न सम्भवत्ये-
वातस्तापशान्तिरपि गगनकुसुमकल्पे त्यर्थे कविसर-
म्भश्चेदुपात्तमिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पना
रूपामिथ्याध्यवसितिरितुमभयथा सम्भवात्सुन्दे हः ।

रयामासुरित्यन्वयः तेन सर्वनाम्ना सादृन्दुमतौ बिम्बभूतो धर्मः
अजकर्मकं वरणं तत्र तस्मिन् पक्षे ।

विलीयेति अग्निसंयोगेन धृतादिवत्किं नापि हेतुना विलीयतां
प्राप्येत्यर्थः विकचं विकसितं जडभावः शैत्यं मदनएव शिखी
वह्निः संरम्भस्तात्पर्यं सिक्तमिति स्फटिककुम्भान्तःस्थित्या खेती-
कृतैर्जलैः सिक्तं मौक्तिकमित्यन्वयः ।

एवं—सिक्तां स्फटिककुम्भान्तः स्थितितश्चेतीकृतैर्जलैः ।
मौक्तिकं चेक्षतां सूते तत्पुष्पैस्ते समं यशः—

इत्यादिष्वपि सम्भावना मिथ्याध्यवसितिसन्देह-
सङ्करोद्भूतः ।

मुखेन गरलं मुञ्चन्मूलेवसति चेत्फुणी ।

फलसन्दोहगुणः। तरुणा किं प्रयोजनं ॥

अत्र महोरगवृत्तान्ते वर्ण्यमाने राजद्वारहृद-
खलवृत्तान्तोपि प्रतीयते तत्र किं वस्तुतस्तथाभूतो-
रगवृत्तान्त एव प्रस्तुतेऽप्रस्तुतः खलवृत्तान्ततस्ततः
प्रतीयत इति समासोक्तिः । यद्वा प्रस्तुतखलवृत्तान्त-
प्रत्यायनायाप्रस्तुतमहोरगवृत्ताप्तकीर्तनमप्रस्तुतप-
शंसा । यद्वा वर्ण्यमानमहोरगवृत्तान्तकीर्तनेन
समीपस्थितखलमर्माद्वाटनं क्रियत इति उभयस्यापि
प्रस्तुतत्वात्प्रस्तुताङ्कुरइतिसन्देहः एकवाचकानुप्रवेश-
सङ्करस्तु शब्दार्थालङ्कारयोरेवेति लक्षयित्वा काव्य-
प्रकाशकार उदाजहार—

मुखेनेति सन्दोहः समूहः लक्षयित्वेति स्फुटमेकत्र विषये
शब्दार्थालङ्कृतिद्वयमिति सूत्रेणेत्यर्थः स्पष्टेति अथोऽनन्तरं
दिवसरूपमरमिन्दं कमलं संशुको चसंकोचमगमत् कौटुक-
स्पष्टमुच्छसन्त उल्लसन्तः किरणाएव केसराणि यस्यास्तत्राभूता
सूर्यबिम्बरूपा विस्तीर्णा कर्णिकावराटोयस्य तत् ।

स्पष्टोच्छ्रुसत्किरणकेसरसूर्यविम्ब-
विस्तीर्णमणिमयोदिवसारविन्द' ।

श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतार-
बद्धान्धकारमधुपावलि सञ्चुकोच ॥

अत्रैकपदानुप्रविष्टौ रूपकानुप्रासौ यत्रैकस्मिन्
श्लोके पदभेदेन शब्दार्थालङ्कारयोः स्थिति तत्र तयोः
संस्पृष्टिरिह तु संकर इति । अलङ्कारसर्वस्वकारस्तु
एकस्मिन्वाचकेऽनुप्रवेशोवाच्ययोः स्वारसिकः वाच्य-
प्रतियोगिकत्वाद्वाचकस्येति मत्वाथालङ्कारयोरप्येक-
वाचकानुप्रवेशसङ्करमुदाहर ।

सत्पुष्करद्योतिबुरङ्गशोभि-

श्लिष्टाः प्रकाशाभावेन परस्पर' मिलिता अष्टदिशएवदलानां
कलापस्तन्मुखेनावतारोयस्यास्तादृशी बद्धा अन्धकाररूपामधु-
पावलिर्येन तथाभूतमित्यर्थः पदभेदेनेति सोणस्थिएथगामेजोए
अ'महमहन्तलाअस्स' तरुणाणं हिअअलूडिम्परिसप्यन्ति'णिवरेइ
सनास्त्यत्र ग्रामेय एतां स्फुरत्तावणान्ततरुणानां हृदयलुण्ठनं
परिसर्पन्ति निवारयतीति संस्कृतं अत्र पूर्वार्द्धेऽनुप्रासस्तृतीय-
पादेक पकमिति तयो' संस्पृष्टः वाच्यप्रतियोगिप्रतिसम्बन्धि यस्य
तद्वाच्यप्रतियोगिकं तत्त्वादित्यर्थः एवं च काव्यावाच्यस्यानुपप्रादेः
शब्दालङ्कारस्य तदनुप्रवेशो न वाचकानुप्रवेशइति वक्तुं युक्तमिति
भावः ॥

सत्पुष्करेति यस्यां नगर्यां एणीदृशउद्यान सम्बन्धिवापीपय-

न्यमन्दम रब्धमृदङ्गवाद्ये ।

उद्यानवापी पयसीव यस्या

मङ्गीदृशो नाट्यगृहे रमन्ते ॥

अत्र नाट्यगृहवापीपयसोः सत्पुष्करेत्यादिविशेषणे शब्दसाम्यं श्लेषः । अमन्दमारब्धेत्यादिविशेषणोऽर्थसाम्यमुपमा तदुभयमेकस्मिन्निवशब्दे नुप्रविष्टमिति तदपि न मन्यामहे सत्पुष्करेत्यादिविशेषणेऽपि श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्तिलभ्यस्य धर्मसाम्यस्यैव तैव शब्दप्रतिपाद्यतया शब्दसाम्यस्य तदप्रतिपाद्यत्वात् श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायेन धर्मसाम्यमतानङ्गीकारे —

अहो रागवती सन्ध्या जहाति स्वयमम्बरमित्यादिश्लिष्टविशेषणसमासां कुटुम्बहरण विशेषणसाम्याभावेन समासोक्त्यभावप्रसङ्गात् । शब्दसाम्यस्यैव

सीव नाट्यगृहे रमन्ते क्रौडन्ति क्रौडशैः समीचीनैः पुष्करैः कमलद्योतिनीये तरङ्गास्तच्छोभावति गृहपक्षे समीचीनैः पुष्करैर्वाद्यभाण्डमुखैर्द्योतितोयोरङ्गानृत्यभूमिस्तच्छोभिनीत्यर्थः पुष्करं करिहस्ताद्ये वाद्यभाण्डमुखेजले व्योम्निखड्गफलेपद्मवत्त्वमरः श्लेषभित्तिकेति श्लेषोभित्तिरिव भित्तिर्मूलं यस्येत्यर्थः ।

रागवतीति रागोनुरागोरक्तिमा च अम्बरमाकाशं वस्त्रं च नन्वत्र विशेषणसाम्यायाभेदाध्यवसायापेक्षेऽपि सत्पुष्करेत्यादौ

शब्दप्रतिपाद्यत्वेऽपि तस्योपमावाचकात्त्वस्यैव प्राप्ता-
होपवाचकात्वाभावाच्च । शब्दतोऽर्थतोवा कविसम्मत-
सामग्रप्रतिपादने सर्वविधेषुपमानलङ्कारस्वीकारात् ।

अन्यथा-यथाप्रज्ञादमाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनोयथा ।
तथैव सोऽभूदन्यथोराजा प्रकृतिरञ्जनात्—इत्यत्रा-
पुपमानः स्यात्—नह्यचामर्थनामरूपशब्दसामं विना
किञ्चिदर्थसामं कविविवक्षितमस्ति, तस्माद्यत्नैकस्मि-
न्मर्थे प्रतिपाद्यमाने अलङ्कारद्वयप्रतीतिस्तत्र तथोर-
लङ्कारयोरैकवाचकानुप्रवेशः ।

यथा -

विधुकरपरिरम्भादिस्तनिष्यन्पूर्वैः
शशिदृषदुपल्लृप्तै रालवालैस्तूरुणां ।
विफलितजलसेकप्रक्रियागौरवेण
व्यरचि सहृतचित्तस्तत्रमैमोवनेन ॥

अत्र हि प्रतिपाद्यमानोर्थः संहृदिमदस्तुवर्णन-
मुदात्तमिति लक्षणानुसारमुदात्तालङ्काररूपः । अस-

शब्दसाम्यमार्तेणापुपमोपपत्तैर्न तदपेक्षेत्यत आह शब्दति ।
शब्दतोऽर्थतोवेति शब्दप्रयुक्तमर्थप्रयुक्तं वा यत् कविसम्मतं साम्यं
तत्प्रतिपादन इत्यर्थः । सर्वविधे सर्वप्रकारे ।

यथेति । यदि आज्ञादनइति धात्वनुसाराच्छब्दपदमन्वर्थं
अन्वर्थोऽन्वर्थनामा तस्मात् मतेनैवसाध्ययुक्तत्वात् ।

सम्बन्धे सम्बन्धकथनमतिशयोक्तिरिति लक्षणादतिशयोक्तिश्च । न च सर्वलोदात्तस्यासम्बन्धे सम्बन्धवचनरूपत्वं निर्णीतमिति न विविक्तालङ्कारद्वयलक्षणसमावेशोऽस्तीति वाच्यं ?—दिव्यलोकगतसम्पत्समृद्धिवर्णनादिष्वतिशयास्पृष्टस्योदात्तस्य शैथिल्यैर्दार्यदारिद्र्यादिविषयवर्णनेषूदात्तास्पृष्टाया अतिशयोक्तिश्च परस्परविविक्ततया विश्रान्तेः । तयोश्चेहार्थवशसम्पन्नसमावेशयोर्नीङ्गाङ्गिभावः एकेनापरस्यानुत्यापनात् । स्वातंत्र्यपारतन्त्र्यविशेषादर्शनाच्च । नापि समप्राधान्यं—यैः शब्दैरिहसम्बन्धिवस्तुप्रतिपाद्यते तैरेव तस्यैव वस्तुनोसम्बन्धे सम्बन्धरूपस्य प्रतिपाद्यमानतया भिन्नप्रतिपादकशब्दव्यवस्थितार्थभेदाभावात् । नापि सन्देहसङ्करः—एकालङ्कारकोट्यां तदन्यालङ्कारकोटिप्रतिक्षेपाभावात्, तस्मादिहोदात्तातिशयोक्त्योरेकवाचकानुप्रवेशलक्षणः सङ्करः । काचित्सङ्कराणामपिसङ्करोद्दृश्यते,—

विधुकरेति । स हंसः तत्र भैमीवनेन हमतन्वा उद्यानेन हतचित्तोव्यरचि कृतः कथंभूतेन चन्द्रकिरणान्निषादात्तैरक्षौकतैर्निर्घर्दैः पूर्णैश्चन्द्रकान्तघटितैस्तारुणामालवाकैर्विफलीकृतजलसैकप्रकाररूपगौरवेणेत्यर्थः ।

शब्दव्यवस्थितेति । शब्दप्रयुक्तेत्यर्थः यथा च समप्राधान्यमर्थ-

यथा—

मुक्ताः कलिविमृचहारगलिताः सम्यार्जनौभिर्हृताः
प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्यरचलदालाङ्गुलाचारुणाः ।
दूराद्वाडिमबीजशङ्कतधियः कर्षन्ति केलीशुका
यद्विद्वज्जवनेषु भोजनपतेस्तत्प्रागलीलायितं ॥

अत्र तावद्विदुषां सम्यश्चन्द्रदिवणेनमुदात्तालङ्कारः,
तन्मूलकोवालांघ्रिलाचारुणा इत्यत्र तद्गुणालङ्कारः।
तत्रैव वक्ष्यमाणभ्रान्तुपंपादकः पदार्थहेतुककाव्यलि-
ङ्गालङ्कारश्चेति तयोरेकवाचकानुप्रवेशमङ्कारः, एवं
विद्वज्जैवैभवस्य हेतुमतोराज्ञोवितरणविलासस्य हे-
तोश्चाभेदकथनं हेतुलङ्कारः स च राज्ञोवितरण-
विलासस्य निरतिशयोत्कषोभिव्यक्तिपर्यवसायी
एतावन्मात्रे कविसंरम्भश्चेदुक्तरूपोदात्तालङ्कारपरि-
ष्कृते हेतुलङ्कारे विश्रान्तिः कीदृशी सम्पदिति
भेदविषयमिति भावः । प्रतिक्षिप्यते निवार्यते कोटान्तरमनेनेति
प्रतिक्षेपोविरोधः ॥

मुक्ताइति । विदुषां भवनेषु मन्दिरेषु केलीसुरतक्रोडायां
विच्छिन्नमुक्तात् हारात् गलिताः सम्यार्जनौभिरपसारिताः प्रातः
कालेङ्गणसीमान्ते मन्दं चलताम्बालानां चरणलाचारसेनारुणाः
मुक्ताः दूराद्वाडिमबीजशङ्कितधियः क्रोडाशुका यत्कर्षन्ति आकर्ष-
न्ति तज्जोजनपतेस्तत्प्रागस्य दानस्य लीलायितमित्यन्वयः । तत्रैव
वालांघ्रिलाचारुणाइत्यत्रैव । वक्ष्यमाणेति शक्तिसधिय इति

प्रमोत्तरतयानिरतिशयैश्वर्यवितरणरूपा प्रस्तुतकार्य-
मुखेन तद्दीयसम्पदुत्कर्षप्रशंसने कविसंरम्भे स्तुतकार्य-
निबन्धनाप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारे विश्वान्तिः । कार्य-
स्यापि वक्ष्येनोपत्तेन प्रस्तुतत्वाभिप्राये तु प्रस्तुताङ्कुरे
विश्वान्तिः, अत्र विशेषानन्वयवसायात्सन्देहसङ्करः ।

किञ्च विद्वद्भूतैर्मववर्णनस्यासम्बन्धे सम्बन्धकथ-
नरूपतयाऽतिशयोक्तिरुदात्तालङ्कारेण सहैकवाच-
कानुप्रवेशसंकरः निरतिशयवितरणोत्कर्षपर्यवसायि-
नोहेत्वलङ्कारस्याप्यङ्गतातथ्यौदार्यवर्णनात्मिकया -
दुयक्ता सहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः । तन्मूलकस्या-
प्रस्तुतप्रशंसालङ्कारस्य प्रस्तुताङ्कुरस्य वा राजसम्पत्स-
म्बद्धिवर्णनात्मकोदात्तालङ्कारेण सहैकवाचकानुप्रवे-
शसंकरः । वाचकशब्दस्य प्रतिपादकमानपरतया

वक्ष्यमाणेत्यर्थः तयोः तद्गुणकाव्यलिङ्गयोः तन्मूल सङ्करमूलः
ताभ्यां सङ्करभ्रान्तिमद्भ्यां तयोः सङ्करभ्रान्तिमतोः तस्य उदात्तस्य
हेतुमतः कार्यस्य अभेदकथनं तत्त्यागलीलायितस्य कार्यमिति
वक्तव्ये तदेव त्यागलीलायितमित्यभेदकथनं तदोयेति । राजकीये-
त्यर्थः ॥

अतथ्यौदार्यंति । असत्यौदार्येत्यर्थः तन्मूलकस्येति वितरणी
त्कर्षपर्यवसायिहेत्वलङ्कारमूलकस्येत्यर्थः । ननु राजसम्पत्सम्बद्धे
व्यञ्जनागम्यत्वेनावाच्यत्वात् कथं तद्वर्णनात्मकोदात्तालङ्कारेण
सहैकवाचकानुप्रवेशकथनमित्याशङ्क्यामाह वाचकशब्दस्येति

व्यङ्ग्यसाधारण्यदेवां च त्रयाणामेकवाचकानुपवेश-
संकराणां समप्राधान्यसंकरः । न ह्येतेषां पर-
स्परमन्यचाकृत्यमस्ति ; उदात्तादिमात्रस्यैव हेत्व-
लङ्कारादिचाकृतापादकत्वेनातिशयोक्तिसङ्कारस्याङ्ग-
तयाऽनपेक्षणात् । एवमत्र श्लोके चतुर्णामपि
सङ्काराणां यथायोग्यसङ्करः । एवमन्यत्राप्युदाहरा-
न्तराण्य ह्यनि ॥

अमुं कुत्रलयानन्दमकरोदप्यदीक्षितः ।

नियोगाद्देहकटपतेर्निरुपाधिक्रपाणिधेः ॥१॥

त्रयाणामिति । एकउदात्तातिशयोक्त्योरपरोहेत्वसुप्रत्ययोरन्यो व्यङ्ग्यो-
दात्ताप्रस्तुतप्रशंसाप्रस्तुताङ्गुरान्यतरयोरित्येवं त्रयाणां परस्पर-
मित्यर्थः उदात्तालङ्कारस्य हेत्वलङ्काराङ्गतायाः पूर्वमुक्तत्वादुदात्ता-
तिशयोक्तिसङ्करस्यापि तदङ्गत्वमिति शङ्कान्निरस्यति उदात्तादि-
मात्रस्यैवेति उदात्तादीत्यादिपदेन हेत्वलङ्कारादीत्यादिपदेन
चाप्रस्तुतप्रशंसापरिग्रहः तत्रापि निरतिशयैश्वर्यवितरणोत्कर्ष-
पर्यवसायिनो हेत्वलङ्कारस्यैव तादृशवितरणरूपकार्यपरिष्कार-
द्वारा तद्व्यप्रस्तुतराजसम्पदुत्कर्षप्रशंसायामप्रस्तुतप्रशंसाया-
मङ्गत्वं न त्वङ्गतातथ्यवर्णना रूपातुप्रत्ययसंकरस्याप्यपेक्षेति भावः ।
यथायोग्यमिति । तथाहि उदात्ततद्गुणयोरङ्गाङ्गिभावसंकरस्य
भ्रातृमदुदात्तयोरङ्गाङ्गिभावसंकरस्य चाङ्गाङ्गिभावे च संकरः
तथा भ्रातृमदुदात्तयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करस्योदात्ताङ्गकहेत्वलङ्का-
रादिसन्देहसंकरस्य चाङ्गाङ्गिभावेन संकरइति सूक्ष्ममिति
भिरुद्धमीम् ।

चन्द्रालोकोविजयतां शरदागमसम्भवः ।

हृद्यः कुवलयानन्दो यत्प्रसादादभूदम् ॥ २ ॥

इति श्रीमदद्वैतविद्याचार्यश्रीमद्विजकुलजलधि-
कौस्तुभश्रीरङ्गराजाध्वरीन्द्रवरदसूनोरप्यदौक्षितस्य-
कृतिः कुवलयानन्दः समाप्तः ॥

स्वकीर्त्यनुवृत्तये ग्रन्थनाम स्वनाम चोपनिबध्नन् ग्रन्थपूर्ति-
मनुवदति अमुमिति । स्वग्रन्थस्य प्रामाणिकत्वं सूचयितुमाह च-
न्द्रालोकइति शरदागमसंज्ञकश्चन्द्रालोकमूलभूतोऽग्रन्थः शरत्काला-
गमनेन चन्द्रस्यालोकइति श्लेषः तस्माच्च कुवलयानन्दः स्वग्रन्थो-
ऽभूत् कुवलयस्य कुमुदस्यानन्दइति च श्लेषइति—शिवमास्तम् ॥

विद्वद्भ्यो नमः महामान्यरामचन्द्रात्मजन्मना ।

विदुषा वैद्यनाथेन कृतालङ्कारचन्द्रिका ॥ १ ॥

एनां कुवलयानन्दप्रकाशनविशारदाम् ।

विदाङ्गुर्वन्तु विद्वांसः काव्यतत्त्वविदाम्बराः ॥ २ ॥

असौ कुवलयानन्दश्चन्द्रालोकोत्थितोऽपि सन् ।

प्रतिष्ठां लभते नैव विनालङ्कारचन्द्रिकाम् ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणचरामंभट्टाक्षजवैद्यनाथकृता
प्रलङ्कारचन्द्रिकायाः कुवलयानन्दटीका संपूर्णा ॥

